Модеста Міньйон

Оноре де Бальзак

Переклав Віктор Шовкун

Присвячується одній польці

Дочко поневоленої землі, чиє кохання чисте, як у ангела, чия фантазія могутня, як у демона, чия віра наївна, як у дитини, чий досвід безмежний, як у людини похилого віку, чиї надії глибокі, як у титана, тобі — створінню з чоловічим розумом і жіночим серцем, тобі, наділеній терпінням матері і мріями поета, тобі, що втілюєш собою Красу, присвячую я цю повість, де твоє кохання, твоя фантазія, твоя віра, твій досвід, твої надії, твій розум, твоє серце, твоє терпіння і твої мрії — основа, з якої зіткано оповідь, правда, не таку осяйну, як поезія твоєї душі, що відбивається на твоєму обличчі й говорить тому, хто від тебе в захваті, не менше, ніж говорять ученому письмена давно мертвої мови.

Де Бальзак

Десь на початку жовтня 1829 року нотар Сімон Бабілас Латурнель ішов з Гавра в Інгувіль під руку зі своїм сином; з ним була і його дружина, яку супроводжував, наче паж, старший клерк нотаріальної контори, маленький горбань на ім'я Жан Буча. Коли всі четверо — а принаймні двоє з них проходили тут щовечора — дісталися до крутого повороту дороги, що в'ється вгору, як ті стежки, що їх в Італії називають "карнизами", нотар уважно розглянувся навкруги, ніби прагнув пересвідчитися, що їх ніхто не може підслухати ні згори, ні знизу, ні спереду, ні ззаду, і стишивши про всяк випадок голос, звернувся до сина:

— Екзюпере, я хочу доручити тобі одну просту роль, спробуй зіграти її якомога ліпше. Але суті в ній не дошукуйся, а якщо і зрозумієш, у чому річ, то наказую тобі втопити свій здогад у водах Стікса1, адже в душі кожного нотаря чи людини, яка готує себе до служби в судовому відомстві, має бути свій Стікс, що поглинає чужі таємниці. Спершу ти засвідчиш глибоку пошану, вдячність і відданість пані Міньйон та її дочці, подружжю Дюме і панові Гобенгейму, якщо він теж у Шале, потім, коли всі замовкнуть, пан Дюме відведе тебе вбік. Весь час, поки він з тобою розмовлятиме, ти з цікавістю дивитимешся (я тобі дозволяю) на панну Модесту. Мій достойний друг попросить тебе вийти й походити навколо дому, ти це зробиш, а десь через годину, близько дев'ятої вечора, повернешся з таким виглядом, ніби страшенно поспішав. Дихай так, наче ти геть засапаний, підбіжи до пана Дюме й шепни йому на вухо (але подбай, щоб панна Модеста тебе почула): "Той молодик прийшов!"

Наступного дня Екзюпер вирушав до Парижа, де мав почати вивчення права. Тому Латурнель і запропонував своєму другові Дюме доручити йому головну роль у змові, про яку можна було здогадатися з вищенаведених слів нотаря.

— Невже мадмуазель Модесту підозрюють у любовній інтризі? — боязко спитав Буча в дружини свого хазяїна.

— Цить, Буча! — відрубала пані Латурнель, знову взявши чоловіка під руку.

Будучи дочкою секретаря суду першої інстанції, пані Латурнель твердо переконана, що за своїм походженням вона належить до стану судової аристократії. Це пояснює, чому ця дама з прищуватим червоним обличчям тримається так пихато, ніби власною персоною уособлює той суд, рішення якого сумлінно переписує її вельмишановний татусь. Вона нюхає

тютюн, ходить випростана, ніби аршин проковтнула, вважає себе за вельми значну особу й аж надто скидається на мумію, яку на мить повернули до життя за допомогою гальванічного струму. Свій скрипучий голос вона намагається пом'якшувати аристократичними нотками, але це їй не вдається — як не вдається приховати свою неосвіченість. Визначити суспільну вагу пані Латурнель дуже просто — досить глянути на її чепці, прикрашені штучними квітами, на її накладне волосся, закучерявлене на скронях, на фасон і колір її суконь. Куди збували б торговці свої товари, якби не такі особи, як пані Латурнель? Можливо, кумедні риси цієї статечної дами, по суті доброї й благочестивої, не так би впадали в очі, якби природа, що любить іноді пожартувати, породжуючи такі безглузді створіння, не обдарувала її на додачу гренадерським зростом, ніби прагнула ще яскравіше відтінити хитромудрощі її провінційного кокетства. Вона ніколи не виїздила з Гавра, вона вірить у непогрішність Гавра, вона все купує собі в Гаврі, вона тільки тут замовляє своє вбрання; вона вважає себе нормандкою до самої кості, шанує свого батька й обожнює чоловіка. Куценький Латурнель мав сміливість одружитися з нею, коли вона була вже перестиглою тридцятитрирічною дівкою, і в них навіть народився син. Шістдесят тисяч посагу, які дав за дочкою секретар суду, пан Латурнель, власне, міг би взяти й за якоюсь іншою нареченою, і його рідкісну відвагу поголос приписав бажанню уникнути вторгнення Мінотавра2, від якого нотаря навряд чи вберегли б його особисті якості, коли б він мав необережність узяти дружину гарненьку і молоду, з тих, котрі не так охороняють домашнє вогнище, як роздмухують із нього пожежу. Нотар цілком щиро оцінив високі переваги панни Агнеси (її звали Агнесою) й увіч переконався, що краса дружини дуже скоро перестає існувати для чоловіка. Коли з'явився на світ їхній нічим не примітний нащадок, дід — секретар суду — дав йому при хрещенні своє нормандське ім'я, а пані Латурнель досі не може опам'ятатися від несподіваної радості, адже матір'ю вона стала в тридцять п'ять років і сім

місяців, і навіть тепер у разі потреби вона, здається, могла б годувати синочка груддю — гіпербола, яка дуже точно виражає її нестямну материнську любов.

— Який же він гарний, мій любий хлопчик!..— казала вона своїй юній приятельці Модесті,— втім, без будь-якої прихованої думки,— показуючи на свого ненаглядного красеня Екзюпера, коли той простував попереду дам, які йшли до церкви.

— Він схожий на вас,— відповідала Модеста тоном, яким звичайно кажуть: "Ну й бридка ж погода!"

Екзюпер — персонаж у цій повісті більше ніж другорядний, але сказати про нього кілька слів я мусив, тим паче, що пані Латурнель ось уже три роки була ніби компаньйонкою дівчини, якій нотар та його друг Дюме готували пастку, названу у "Фізіології шлюбу" сімейною пасткою.

Щодо Латурнеля, то уявіть собі низенького добродушного чоловічка, хитрого в тій мірі, в якій можуть бути хитрими цілком порядні люди. Побачивши його дивну фізіономію, ви напевне подумали б, що перед вами шахрай, але жителі Гавра звикли до цього обличчя. З огляду на нібито слабкий зір шановний нотар носить зелені окуляри, які захищають від яскравого світла його завжди червоні очі. Надбрівні дуги, порослі ріденькими волосинками й відділені від коричневої оправи окулярів вузькими смужками шкіри, здавалося, точно повторюють вигин оправи. Пригляньтесь, яке враження справляють на першого-ліпшого перехожого ці два півкола, розташовані одне над одним і розділені западиною, і ви зрозумієте, як привертає до себе увагу таке обличчя, а надто коли воно бліде, виснажене й гостре, наче у Мефістофеля, якого художники малюють, узявши за модель котячу голову,— бо саме таким було обличчя в Бабіласа Латурнеля. Над тими бридкими зеленими окулярами височів голий череп, але

накритий перукою, яка рухалася, наче жива, відкриваючи то з одного боку, то з другого патли сивого волосся і криво перетинаючи лоб, що надавало всьому обличчю шахраюватого виразу. Дивлячись на цього статечного нормандця, схожого у своєму чорному вбранні на жука, наколотого, мов на шпильки, на дві тоненькі ніжки, і знаючи, що перед вами найчесніша людина у світі, ви марно сушитимете собі голову, чому природа вдається до таких фізіогномічних фокусів.

Жана Буча — покинутого батьками позашлюбного сина — свого часу взяли до себе на виховання секретар суду Лаброс та його дочка, і горбань, завдяки упертій праці, став старшим клерком; він живе й харчується у свого патрона й отримує дев'ятсот франків на рік. Цей бідолаха-карлик із старечим личком поклоняється Модесті, як божеству, і готовий віддати за неї життя. Його очі під важкими повіками зблискують, мов гарматні жерла, вузький лоб здається ще вужчим під кучмою кучерявого волосся, він не знає куди подіти свої довжелезні руки і з семи років відчуває на собі співчутливі погляди. Хіба сказаного не досить, щоб пояснити його характер? Мовчазний, заглиблений у себе, відомий зразковою поведінкою, побожний, він мандрував по безкраїх просторах країни, яка на карті Ніжності3 носить назву Безнадійної любові, по безплідній, але величній пустелі Жадання. Модеста прозвала цього гротескного старшого клерка Таємничим карликом4. Довідавшись про це, Буча прочитав роман Вальтера Скотта і сказав Модесті:

— Ви не хотіли б узяти від вашого Таємничого карлика цю троянду — амулет на випадок небезпеки?

Модеста кинула на нього жахливий погляд, яким дівчата вміють осадити набридливого й жалюгідного залицяльника, і душа бідолахи звалилася із захмарної височини просто в багнюку. Сам Буча прозвав себе "безіменним клерком", не

знаючи, що це прізвисько виникло тоді, коли на дверях службових осіб з'явилися таблички з написами. Але він ніколи не виїздив з Гавра — як і жінка його патрона.

Тут, я думаю, варто дати бодай короткі відомості про Гавр, бо читач, який не знає цього міста, навряд чи збагне, куди прямувала родина Латурнелів — зрештою, і старшого клерка можна було сміливо вважати членом родини. Розташований на високому пагорбі, біля підніжжя якого розкинулося місто, Інгувіль відноситься до Гавра, як Монмартр до Парижа, з тією тільки різницею, що місто й пагорб тут омиває не лише Сена, а й море, що Гавр тісно затиснутий кільцем укріплень і що, нарешті, гирло річки, порт і доки являють собою зовсім інше видовище, ніж п'ятдесят тисяч паризьких будинків. Шиферні дахи біля підніжжя Монмартра скидаються на сині хвилі застиглого океану. В Інгувілі дахи ніби коливаються під поривами вітру. Височина тягнеться понад річкою від самого Руана й до моря, то відступаючи від водного плеса, то наближаючись до нього впритул; містечка, ущелини, долини та луки надають їй надзвичайно мальовничого вигляду. На ній і розташований Інгувіль, що з 1816 року — тобто тоді, коли почався розквіт Гавра — набув великої слави, ставши для місцевих комерсантів новим Отейлем, Віль д'Авре і Монморансі; вони набудували там вілл, які широким амфітеатром розкинулися на схилі пагорба. Ці спритні ділки відпочивають на природі, дихаючи морським повітрям, напоєним пахощами розкішних садів, від стомливої праці у своїх конторах, від задухи міських будинків, що стоять упритул один до одного і немає між ними ні вільного простору, ні навіть дворика; до такої скупченості призвело зростання населення Гавра, розбудова доків і несхитна лінія міських мурів. І справді, як похмуро в центрі Гавра і як весело в Інгувілі! Скоряючись закону суспільного розвитку, біля підніжжя пагорба виникло передмістя Гравіль, що виросло, як гриб після дощу, і витяглося, наче змія, останнім часом більш населене, ніж сам

Гавр. Власне, Інгувіль лежить на вершині видовженого пагорба і там тягнеться одна тільки вулиця; і, звичайно, будинки, які виходять фасадами на Сену, мають велику перевагу над тими, що стоять з протилежного боку вулиці; вони затуляють їм краєвид і, здається, ті спинаються навшпиньки, щоб подивитися через дах сусіда,— як ото глядачі в задніх рядах натовпу. Але й тут, як і повсюди, існує нерівність. Будинки, споруджені на самій вершині пагорба займають привілейоване становище, і щоб їхні власники могли милуватися чудовим краєвидом, сусіди змушені обмежувати висоту своїх осель. У скелястих схилах пагорба прорубано дороги, що утворюють примхливе мереживо і то там, то там — просвіти, крізь які з окремих вілл видно місто, річку або море. До моря пагорб спускається хоч і не прямовисним урвищем, але досить круто. В кінці вулиці, що в'ється по вершині, відкривається вид на ущелини, в яких притулилися два-три сільця, названі іменами святої Адресси та ще якихось святих, і на кілька заток, де гуркоче океан. Цей майже пустельний схил Інгувіля утворює разючий контраст з чудовими віллами, що звернені фасадом до Сени. Може, тут остерігаються ураганних вітрів, згубних для рослинності? Чи може, комерсанти бояться великих витрат, що їх вимагає обробіток землі на крутосхилах? Хай там як, а кожен мандрівник здивується, побачивши з пароплава голий, порізаний ущелинами косогір, схожий на обшарпаного бідняка, що примостився поруч із розкішно вбраним, напахченим багатієм.

У 1829 році один з найближчих до моря будинків, який нині, безперечно, стоїть у самому центрі Інгувіля, називався — а може, називається і тепер,— Шале. Спочатку тут стояла хатина воротаря з невеликим садочком під вікнами. Хазяїн вілли, якій належала ця хатина, а також парк, сади, вольєр, оранжерея, луки, надумав перебудувати її на зразок котеджу, який би гармоніював з пишнотою його власної оселі. Свою віллу з прилеглими до неї терасою, квітниками й моріжками він

відокремив від котеджу низеньким муром, схованим за густим живоплотом. За котеджем, що зберіг за собою назву Шале, попри всі зусилля власника вілли, тягнеться фруктовий сад і городи. Це Шале, біля якого немає ні корів, ні молочної ферми, відокремлене від вулиці простим частоколом, якого зовсім не видно за густими кущами. З протилежного боку вулиці, за таким самим частоколом і живоплотом, стоїть будинок, що перебуває порівняно з Шале в дуже невигідному становищі й зовсім не заважає мешканцям Шале милуватися видом на Гавр. Котедж під назвою Шале перепсував чимало крові хазяїну вілли Вількенові. І ось чому. Творець маєтку, де кожна дрібничка так і кричить: "Сюди вкладено мільйони!" умисне розширив свій парк, щоб, за його словами, не мати в себе під носом якихось садівників. Коли Шале було відбудовано, усім стало ясно, що в ньому можна оселити тільки друга. Пан Міньйон, колишній власник вілли, дуже любив свого касира — а з нашої оповіді буде видно, що й Дюме відповідав йому тим самим — і запропонував йому оселитися в котеджі. Дюме, великий формаліст, змусив свого патрона підписати договір на оренду Шале протягом дванадцяти років і з платою триста франків на рік, на що пан Міньйон залюбки погодився.

— Мій дорогий Дюме,— сказав він при цьому,— подумай, адже ти зобов'язуєшся прожити в мене цілих дванадцять років!

Внаслідок подій, про які ми згодом розповімо, маєток пана Міньйона, колись найбагатшого купця в Гаврі, перейшов до Вількена, одного з його конкурентів. Не пам'ятаючи себе від радості, що йому дісталася знаменита вілла Міньйона, покупець не здогадався зажадати розриву орендного договору. В той час Дюме погодився б на будь-яку вимогу Вількена, аби тільки відбувся продаж; та коли вілла змінила власника, він не захотів відмовитися від своїх прав орендаря, вбачаючи в цьому найкращий засіб помсти. Він залишився під носом у Вількена, посдред Вількенових володінь, він стежив за Вількенами, він

докучав Вількенам, він переслідував їх, мов набридливий ґедзь. Щоранку, визирнувши з вікна, Вількен переживав напад гострого роздратування, бачачи, як Шале, ця іграшка вартістю в шістдесят тисяч франків, мерехтить на сойці, наче рубін. Влучне порівняння! Архітектор спорудив котедж з яскраво-червоної цегли, скріпленої білим вапном. Лиштву та віконниці пофарбовано у світло-зелений колір, а дерев'яну обшивку — в жовто-коричневий. Дах виступає на кілька футів уперед. Весь другий поверх охоплює прегарна галерея з різьбленими перилами, а посередині фасаду розташована засклена веранда. Перший поверх котеджу займають гарненька вітальня та їдальня, розділені дерев'яними сходами, що вражають своєю вишуканістю й простотою. їдальня межує з кухнею, а вітальня — з кабінетом, що на той час правив за спальню для подружжя Дюме. На другому поверсі архітектор влаштував дві великі спальні; кожна з них має суміжну з нею туалетну кімнату, веранда править за вітальню для обох. А під самим дахом, що скидається на дві стулені карти, розташовані дві кімнати для слуг, у вигляді мансард, але досить просторі; світло туди проникає крізь овальні віконця. Дріб'язковий і мстивий Вількен звелів спорудити мур за фруктовим садом і городами, й через те кілька квадратних метрів, закріплених орендною угодою за Шале, стали схожі на крихітний паризький садочок. Службові будівлі, споруджені й пофарбовані під стиль котеджу, тепер стояли впритул до муру сусідньої садиби.

Внутрішній вигляд цього чарівного будиночка цілком відповідає зовнішньому. Вітальня, де підлогу вистелено паркетом з дерева тропічної породи, тішить око чудовими розписами у стилі китайських лаків. На чорному тлі виблискують у золотих рамах барвисті птахи, чудернацькі зелені віти, фантастичні китайські малюнки. Стіни їдальні суціль обшиті сосновими панелями з мереживним різьбленням, що так прикрашає російські "ізби". Крихітний передпокій, утворений сходовою площадкою і кліткою, пофарбовано під старе дерево

й оздоблено в готичному стилі. Обтягнуті ситцем спальні свідчать про простоту, яка дорого коштує. Стіни й стелю кабінету, де тепер спали касир і його дружина, обшито дерев'яними панелями, і тому кімната скидається на пароплавну каюту. Цю примху пана Міньйона легко пояснити — адже він був судновласником. Можна зрозуміти і гнів Вількена. Ошуканий покупець хотів оселити в Шале свою дочку й зятя. Дюме знав про цей задум, і згодом вам стане зрозумілою бретонська впертість касира.

Заходять у Шале крізь невеличку ґратчасту хвіртку, що її загострені прути виступають на кілька дюймів над частоколом і живоплотом. У садочку, не більшому за розкішний моріжок вілли, росли в той час найрізноманітніші квіти: троянди, жоржини, найгарніші й найрідкісніші екземпляри оранжерейної флори — і не дивно, бо маленька оранжерея (ще одна причина для Вількенових переживань), оранжерея-фантазія, так звана "оранжерея хазяйки", належить до Шале і відокремлює його від Вількенової вілли або, якщо хочете, з'єднує віллу з котеджем. Касир відпочивав від своїх обов'язків, доглядаючи за екзотичними квітами, що були чи не найбільшою радістю для Модести. Колись через більярдну, споруджену у вигляді галереї, можна було пройти з вілли у величезний вольєр у формі башти, а звідти — в оранжерею. Та відколи мур закрив мешканцям Шале вид на фруктовий сад, Дюме замурував двері, що з'єднували віллу з котеджем. "Мур за мур!" — заявив він при цьому. "Ви з Дюме почали уже мурчати",— піддражнювали Вількена гаврські комерсанти. І тепер на біржі одуреного ділка щодня зустрічали новим каламбуром.

У 1827 році Вількен запропонував Дюме десять тисяч франків відступного і шість тисяч платні, якщо касир погодиться на розрив орендного договору, але той відмовився, хоча отримував лише тисячу екю в Гобенгейма, колишнього прикажчика свого патрона. Отакої вдачі був Дюме — цей

бретонець, якого примхлива доля пересадила в нормандський грунт. Можете собі уявити, як ненавидів мешканців Шале нормандець Вількен, багатій з трьома мільйонами в кишені! Довести багатієві безсилля золота — яке блюзнірство у відношенні до мільйонів! Вількен, чий безпорадний розпач зробив його посміховиськом у Гаврі, запропонував Дюме у повну власність чудовий будинок — той знову відмовився. Така впертість почала непокоїти Гавр, але багато знаходили їй вірогідне пояснення. Дюме — бретонець, і цим усе сказано! А касир просто вважав, що пані Міньйон, а надто її дочці Модесті буде незатишно жити деінде. Тут його богині мешкали в храмі, гідному їх, і принаймі мали змогу користуватися розкошами цього вишуканого притулку, де навіть скинуті з престолу королі могли б утішатися звичною для них величчю, тим декором, якого часто бувають позбавлені володарі, що втратили трон. Сподіваюся, читач не нарікатиме, що йому заздалегідь довелося познайомитися з оточенням, посеред якого жила Модеста, адже на майбутнє молодої дівчини близькі люди та навколишні речі впливають не менше, ніж природжені риси її характеру, якщо тільки на нього вже не наклали невитравного відбитку якісь незабутні враження.

Побачивши, як невимушено Латурнелі ввійшли до Шале, кожен зрозумів би, що вони приходять сюди кожного вечора.

— Ви вже тут, метре? — вигукнув нотар, побачивши у вітальні Гобенгейма, молодого гаврського банкіра, родича Гобенгейма-Келлера, що очолював великий паризький банк.

Гобенгейм, молодик з мертвотно-блідим обличчям, належав до тих чорнооких блондинів, чий нерухомий погляд має магнетичну силу. Скупий у житті й скупий на слова, весь у чорному, худий, наче хворий на сухоти, але міцно збудований, він зберіг дружні стосунки з родиною свого колишнього патрона і приходив до Дюме, але більше з розрахунку, ніж із

почуття прихильності. В цьому домі грали у віст по два су за фішку, сюди не обов'язково було приходити в парадному костюмі, тут можна було відмовитися від частування, обмеживши склянкою води з цукром, і завдяки цьому не відповідати запрошенням на запрошення. Вдаваною відданістю родині Міньйон Гобенгейм здобув собі славу людини добросердої, а крім того, міг не з'являтися у світському товаристві, а отже, уникнути зайвих витрат і не порушувати розміреного плину свого життя. Цей відданий шанувальник золотого теляти5 лягав щовечора о пів на одинадцяту, а вставав о п'ятій ранку. Крім того, впевнений у скромності Латурнеля й Буча, Гобенгейм обговорював з ними найделікатніші справи, отримував від нотаря дармові поради і проникав у таємниці міських пліток. Юний "золотоглот", як прозвав Гобенгейма Буча, мав щось спільне з тими добре відомими в хімії речовинами, які всмоктують у себе певні субстанції. Відтоді як банківська фірма Міньйона, де за бажанням своїх родичів Келлерів Гобенгейм вивчав морську торгівлю, зазнала краху, ніхто в Шале не звернувся до нього з жодним проханням, навіть дрібним і незначущим: його відповідь була відома заздалегідь. Цей молодик дивився на Модесту так, наче перед ним була літографія вартістю в два су.

— Це один з поршнів величезної машини, яку називають Комерцією,— казав про Гобенгейма бідолашний Буча, чий розум іноді проявлявся в таких боязких дотепах.

Латурнелі шанобливо привіталися з літньою дамою в чорній оксамитовій сукні, що не підвелася з крісла, в якому сиділа, бо її очі були затягнені жовтою плівкою катаракти. Пані Міньйон можна описати кількома словами. Її шляхетне обличчя, обличчя добропорядної матері родини, зразу приваблювало до себе погляд; здавалося, бездоганне життя мало б уберегти її від нещасть, але саме таких жінок доля часто обирає своїми жертвами, і вони збільшують численне плем'я Ніобей6. Уміло

накручена й акуратно надіта білява перука личила до її блідого застиглого обличчя, схожого на обличчя дружин голландських бургомістрів, що їхні портрети малював Міревельт7. Строга вишуканість вбрання, оксамитові черевички, мереживний комірець, красиво накинута шаль свідчили, що Модеста ніжно піклується про свою матір.

Коли в затишній вітальні запала коротка тиша,— як і передбачав нотар,— Модеста, яка сиділа біля матері й вишивала для неї косинку, опинилася на мить у центрі загальної уваги. Це зацікавлення, сховане під банальними запитаннями, якими обмінюються гості, навіть ті, котрі щодня зустрічаються одне з одним, могло б виказати домашню змову найбайдужішому спостерігачеві; та Гобенгейм був більше, ніж байдужий до всього, що його оточувало, й не помітив нічого. Він запалив свічки на картярському столі. Похмурий настрій Дюме тривожив Буча, Латурнелів, а найбільше пані Дюме, яка знала, що її чоловік здатний застрелити коханого Модести, мов скаженого пса. Зразу по обіді касир вийшов прогулятися, взявши з собою двох чудових піренейських вівчарок — він запідозрив їх у зраді й тому вирішив відвести до колишнього орендаря пана Міньйона. Потім, за кілька хвилин до приходу Латурнелів, він зняв свої пістолети, що висіли біля узголів'я його ліжка й нишком від Модести поклав їх на камін. Дівчина не звернула найменшої уваги на ці досить дивні приготування.

Хоча Дюме був низенький, неоковирно збудований, віспуватий, хоча говорив він тихо і з таким виглядом, ніби дослухався до своїх слів, ніхто за двадцять років його перебування у війську, де він служив лейтенантом гвардії, не зважився пожартувати з цього бретонця — така рішучість і холоднокровність відбивалась у виразі його обличчя. Його сталево-голубі очиці скидалися на дві смужки металу. Його поведінка, манера розмови, обличчя й постава цілком відповідали короткому прізвищу — Дюме. Його фізична сила

була добре відома, і ніхто не осмілився б напасти на нього. Він міг убити людину ударом кулака і здійснив цей подвиг у Бауцені, коли відбився від своєї роти і, неозброєний, зіткнувся віч-на-віч із саксонцем. Тепер рішуче й лагідне обличчя цього чоловіка прибрало велично-трагічного виразу, його губи побіліли й судомно скривились, але як справжній бретонець він зразу опанував себе. Краплі поту заблищали в нього на лобі, й усі зрозуміли, що то холодний піт. Нотар знав, що сьогоднішня витівка може закінчитися драмою в суді присяжних. Бо в цій історії з Модестою Міньйон для касира йшлося про честь і віру, тобто про почуття куди важливіші для нього, ніж суспільні умовності, тому що випливали вони з таких взаємних зобов'язань, за порушення яких людину судить не земний суд, а небесний. Суть багатьох драм залежить від наших уявлень про речі. Події, що видаються нам сповненими драматизму, насправді становлять тільки сюжет, який ми, відповідно до своєї вдачі, вбираємо у форму трагедії чи комедії.

Нотарева дружина і пані Дюме, яким було доручено спостерігати за Модестою, поводилися якось неприродно, і голос у них тремтів, але обвинувачувана нічого цього не помічала — так захопилася вона рукоділлям. Модеста робила кожен стібок з такою вправністю, що могла б позмагатися із справжніми вишивальницями, її обличчя світилося втіхою, бо вона закінчувала вишивати останню пелюстку квітки. Сидячи між своєю хазяйкою і Гобенгеймом, карлик ледве стримував сльози, він сушив собі голову, як би непомітно підійти до Модести й прошепотіти їй на вухо слова застереження. Але пані Латурнель всілася якраз перед Модестою і з притаманною святенницям диявольською хитрістю відгородила її від решти товариства. Сліпа мовчала і була блідіша, ніж звичайно, а це свідчило про те, що й вона знала про випробування, якому збиралися піддати її дочку. Можливо, в останню мить вона осудила цю воєнну хитрість, проте вважала її необхідною. Тому й мовчала в душі.

Екзюпер, головна пружина наготовленої для дівчини пастки, не мав найменшого уявлення про п'єсу, в якій йому доручили грати не останню роль. Завдяки своєму характеру Гобенгейм поводився безтурботно, як і Модеста. Досвідченого спостерігача схвилював би цей контраст між повною необізнаністю одних і напруженою увагою інших. У наш час романісти вдаються до таких ефектів частіше, ніж будь-коли, і вони мають слушність, бо дійсність у всі часи була винахідливіша, ніж фантазія письменників. А тут, як ви переконаєтеся, природа — ідеться про природу суспільну, тобто природу в природі — вирішила собі на втіху зав'язати інтригу, цікавішу за будь-який роман; так гірські потоки прокреслюють малюнки, які й не снилися живописцям, і творять справжні чудеса на заздрість скульпторам та архітекторам, примхливо розташовуючи і обтісуючи камені. Була восьма година вечора. О тій порі року в цей час з вечірніми сутінками ще змагаються останні відблиски дня. На небі не було жодної хмарки, тепле повітря пестило землю, пахтіли квіти, під ногами запізнілих перехожих шарудів пісок. Море блищало, як дзеркало. Було так тихо, що навіть полум'я свічок, які стояли на картярському столику, зовсім не коливалося, незважаючи на прочинені вікна. Ця вітальня, цей вечір, цей дім — чи можна уявити собі кращу рамку для портрета дівчини, на яку присутні дивилися з глибокою увагою художника, що застиг перед зображенням Маргарити Доні, однієї з найуславленіших картин палацу Піттi8. Але чи заслуговувала таких пильних заходів остороги Модеста, ця квітка, яку охороняли не менш суворо, ніж квітку, що її оспівав Катулл9? Ви вже ознайомилися з кліткою, а ось і опис самої пташки.

На той час Модесті виповнилося двадцять років; тендітна, гнучка, схожа на одну із сирен, якими англійські художники прикрашають свої альбоми красунь, дівчина, як колись її мати, втілювала в собі ту мало визнану у Франції чарівність, що її називають сентиментальністю, а в Німеччині вважають

віддзеркаленою в зовнішньому вигляді поезією серця,— у дівчат дурненьких це переходить у манірність, а розумним надає божественної привабливості. Модеста, з її світло-золотавими косами, належала до того типу жінок, яких, очевидно в пам'ять нашої праматері Єви, називають "золото-кудрими ангелами"; її атласна шкіра тремтіла, наче від холоду, під суворим поглядом і розквітала під ласкавим, з яким не зрівняється найніжніший доторк руки. Легке й пухнасте, ніби пір'я марабу, волосся, укладене буклями на англійський зразок, облямовувало чоло такої бездоганної форми, наче його вирізьбив геніальний скульптор. Здавалося, це дівоче чоло, незворушне до байдужості, але осяяне мерехтінням схованих у голівці думок, випромінює м'яке світло, як перлина; де й коли доводилося вам бачити таку спокійну, таку ясну погідність? В сіро-блакитних, ясних, як у дитини, очах відбивалося лукавство і водночас невинність, і цей вираз був у цілковитій гармонії із вигином брів, наведених легкими штрихами, наче їх намалював пензель китайського художника. Одухотворена ясність обличчя підкреслювалася білістю шкіри, яка навколо очей та на скронях нагадувала перламутр з голубими прожилками — прикметна риса блідих красунь. На вилицях і щоках, які утворювали овал, такий характерний для мадонн Рафаеля, жеврів ніжний дівочий рум'янець тьмяного відтінку бенгальської троянди, довгі вії облямовували прозорі повіки, відкидаючи на щоки мерехтливу півтінь. Тендітна, ледь нахилена в ті хвилини шийка молочно-білого кольору своїми обрисами нагадувала м'які лінії, що їх так любив Леонардо да Вінчі. Кілька веснянок, схожих на мушки світських красунь вісімнадцятого сторіччя, свідчили, що Модеста цілком земна дівчина, а не ідеальний образ із тих, про які мріяла в Італії "ангельська школа". Ледь насмішкуваті губи, повні й при тому витончені, говорили про палку вдачу. Гнучкий, але не надміру тендітний стан не боявся материнства, як у тих дівчат, що всі свої надії на успіх пов'язують із осиною талією й нещадно затягуються в корсет. Каніфас, сталеві пластини і шнурівка не створювали, а тільки підкреслювали плавні лінії

дівочого стану Модести, і вона скидалася на молоду тополю, що гнеться на вітрі. Світло-сіра сукня з довгою талією, оздоблена тасьмою вишневого кольору, цнотливо окреслювала її стан, а шемізетка, прикриваючи ще худі плечі, дозволяла бачити лише округлість прегарної шиї. Глянувши на це замріяне і водночас розумне личко, якому чіткі лінії витонченого грецького носа надавали тверезої розважливості, на пристрасний вигин рота, такого земного порівняно з високою поезією, відбитою на містично-загадковому чолі, на очі, які то світилися наївністю, то виражали лукавство, досвідчений спостерігач подумав би, що в душі цієї дівчини, чий витончений слух уловлював усі звуки життя, а не менш витончений нюх утішався пахощами голубої квітки ідеалу, точиться боротьба між поезією сонячних світанків і буденних турбот, між фантазією і дійсністю. Сором'язливість Модести не применшувала в ній інтересу до життя, цнотлива вдача не заважала замислюватися про те, що готує їй доля. В цьому вона була ближча до мадонн іспанських живописців, ніж до мадонн Рафаеля.

Почувши, як Дюме сказав Екзюперові: "А підійдіть-но сюди, юначе!" — Модеста підвела голову, та, побачивши, як вони розмовляють у кутку вітальні, подумала, що йдеться про якесь доручення в Париж. Потім вона обвела поглядом гостей, які сиділи круг неї, і, здивована їхньою мовчанкою, цілком невимушено вигукнула:

— Чому ви не граєте? — і показала на стіл під зеленим сукном, який довготелеса пані Латурнель називала "вівтарем".

— Що ж, зіграємо,— мовив Дюме, який щойно відіслав кудись юного Екзюпера.

— Сядь сюди, Буча,— звеліла пані Латурнель і показала на протилежний від пані Міньйон та Модести край столу...

— А ти сідай тут! — сказав Дюме дружині, давши їй зрозуміти, щоб вона не відходила від нього.

Пані Дюме, тендітна американка тридцяти шести років, нишком утерла сльозу. Вона обожнювала Модесту й зі страхом чекала неминучої катастрофи.

— Ви чомусь невеселі сьогодні,— зауважила Модеста.

— Ми граємо,— відповів Гобенгейм, тасуючи карти.

Ця загадкова сцена, безперечно, викличе у читача ще більший інтерес, коли ми розповімо, як Дюме ставився до Модести. Наша розповідь з необхідності буде короткою і сухою; ми просимо за це пробачення, оскільки такий поспіх пояснюється бажанням автора якомога скоріше покінчити з першим епізодом і разом з тим розповісти про найістотніше, про те, що лежить у основі кожної людської драми.

Дюме (Анн Франсуа Бернар) народився у місті Ван і 1799 року вступив солдатом до Італійської армії. Його батько, голова революційного трибуналу, виконував свої обов'язки так ревно, що після дев'ятого термідора10 склав голову на гільйотині, і синові цього досить пересічного адвоката довелося покинути рідні місця. Поховавши матір, яка померла з горя, Анн Дюме спродав усе майно — на той час йому виповнилося двадцять два роки — й вирушив до Італії,— де наші армії зазнавали поразки за поразкою. В департаменті Вар він зустрівся з молодиком, який з тих самих причин подався на пошуки слави, вважаючи, що на полі битви він менше ризикуватиме головою, ніж у Провансі. Шарль Міньйон був останнім нащадком роду, один із засновників якого кардинал Міньйон проклав у Парижі вулицю і збудував палац. Прагнучи врятувати від пазурів Революції Лабасті — чудовий родовий маєток у провінції Конта,

батько Шарля вдався до хитрощів. Як і всі тогочасні боягузи, граф де Лабасті перетворився на громадянина Міньйона і визнав за краще стинати чужі голови, ніж покласти на ешафот свою власну. Після дев'ятого термідора цей новоспечений терорист безслідно зник і його занесли до списку емігрантів. Графський маєток Лабасті було продано, фортечні башти зганьбленого замку зрівняли з землею. Кінець кінцем, громадянина Міньйона схопили в Оранжі й стратили разом із дружиною та дітьми. Врятуватися пощастило тільки Шарлю, якого батько послав у департамент Верхніх Альп пошукати там надійного притулку для родини. Приголомшений жахливою звісткою, Шарль вирішив перечекати бурю в долині біля підніжжя гори Жаневр. Він прожив там до 1799 року на ті кілька луїдорів, що їх дав йому на дорогу батько. Нарешті, в двадцять три роки, не маючи іншого багатства, крім чудової статури та південної краси, яка іноді досягає ідеалу,— згадаймо Антіноя11, улюбленця імператора Адріана,— Шарль вирішив спробувати щастя на полях битви, прийнявши, як і багато інших, свою природжену провансальську відвагу за покликання. В дорозі до Ніцци, де був збірний пункт для новобранців, він зустрівся з бретонцем Дюме. Ці двоє піхотинців стали незабаром друзями, чому посприяла і схожість доль, і несхожість характерів; вони пили з одного кухля джерельну воду і навпіл ділили останній сухар; мир, що настав після битви під Маренго12, захопив обох у чині сержантів. Коли почалася нова кампанія, Шарль Міньйон домігся, щоб його перевели в кавалерію, і втратив товариша з поля зору. В 1812 році останній нащадок Міньйонів де Лабасті був кавалером ордена Почесного легіону і майором кавалерійського полку. Він уже сподівався, що імператор поверне йому титул графа де Лабасті й надасть звання полковника, коли росіяни захопили його в полон і заслали з багатьма іншими до Сибіру. Цю подорож він здійснив у товаристві нікому не відомого лейтенанта, в якому впізнав свого колишнього друга Дюме, сміливця, що не здобув, проте, навіть медалі, безталанного, як і всі ті сотні тисяч бідолах-

піхотинців, котрі послужили Наполеонові за канву, на якій він виткав свою неозору імперію. В Сибіру, щоб убити час, підполковник Міньйон почав навчати бретонця письма й арифметики, бо старий Дюме не визнав за потрібне дати синові освіту. Дуже скоро Шарль переконався, що в його товариша по мандрах золоте серце і звірився йому не тільки у своїх печалях, а й у радощах. Бо синові Прованса, кінець кінцем, випало щастя, за яким полюють усі юні красені. 1804 року у Франкфурті-на-Майні в нього закохалася Беттіна Валленрод, єдина дочка відомого банкіра, і Шарль одружився з нею з тим більшою радістю, що вона була багата і мала славу чи не найпершої красуні в місті, а сам він на той час дослужився тільки до лейтенанта і, як усі тодішні військові, не мав іншого статку, крім досить-таки непевного майбутнього. Старий Валленрод, представник занепалого роду німецьких баронів (банкіри — завжди барони), був у захваті, довідавшись, що красень лейтенант єдиний нащадок знаменитого роду Міньйонів де Лабасті й схвалив вибір білявої Беттіни, яку один художник (у Франкфурті тоді жив такий) зобразив у вигляді алегоричного символу Німеччини. Заздалегідь радіючи, що його онуки називатимуться графами де Лабасті-Валленрод, старий банкір вклав у французькі цінні папери суму, достатню для того, щоб дочка отримувала тридцять тисяч річного прибутку. Сплата посагу, з огляду на його відносно малі розміри, не завдала помітної шкоди банківській фірмі Валленрода. Імперія, як і більшість боржників, рідко виплачувала проценти в належний термін, і Шарль неабияк стривожився цим вкладенням капіталу, бо він не так сліпо, як німецький барон, вірив у імператорського орла. Такі почуття, як і віра, й захват — а захват, це, власне, не що інше, як скороминуща віра,— рідко виникають у безпосередній близькості до кумира. Машиніст не довіряє локомотиву, яким захоплюється подорожній, а офіцери були до певної міри машиністами наполеонівського паровоза, якщо тільки не служили для нього пальним. Барон де Валленрод-Тушталь-Бартенштільд розвіяв побоювання зятя,

пообіцявши, що на випадок скрути завжди прийде на допомогу молодому подружжю. Шарль кохав Беттіну Валленрод не менше, аніж вона його, а цим багато сказано! Адже коли провансалець захопиться, він не знає міри в почуттях. Та і як було не кохати біляву красуню, що наче зійшла з картини Альбрехта Дюрера13, мала ангельську вдачу і володіла чи не найбільшим у Франкфурті багатством? У Шарля народилося четверо дітей, але на той час, коли він звіряв свої печалі бретонцеві, живими лишилися тільки дві дочки. Не знаючи тих дівчаток, Дюме, проте, полюбив їх, скоряючись інстинкту, завдяки якому солдат почуває себе наче батьком кожної дитини, інстинкту, що його так добре вмів зображувати на своїх картинах Шарле14. Старша з дівчаток, на ім'я Беттіна Кароліна, народилася 1805 року, молодша, Марі Модеста,— 1808 року. Нещасний підполковник не мав про своїх любих діток ніяких вістей, коли 1814 року повернувся додому, пішки перетнувши в супроводі лейтенанта всю Росію і Пруссію. Двоє приятелів, для яких більше не існувало різниці в чинах, дісталися до Франкфурта в той день, коли Наполеон висадився в Канні. Шарль знайшов дружину у Франкфурті, але вона носила жалобу, бо втратила батька, який обожнював дочку і завжди хотів бачити її усміхненою — навіть біля свого смертного ложа. Старий Валленрод не пережив краху Французької імперії. Йому було вже сімдесят два роки, коли, сліпо вірячи у геній Наполеона і не розуміючи, що події часто підносять генія, але нерідко й підминають його під себе, він здійснив невдалу спекуляцію з бавовною. Останній з Валленродів, із справжніх Валленродів-Тушталь-Бартеншільдів, закупив не менше пак бавовни, ніж імператор загубив людей під час своєї знаменитої "французької кампанії".

— Я помираф на пафофна,— сказав дочці батько (батько справжній, схожий на старого Горіо15), намагаючись пом'якшити горе Беттіни, яке лякало його.— Я помираф, але я нікому нічого не запоргуфаф.

Цей офранцужений німець навіть у свою смертну годину намагався говорити мовою, яку так любила його дочка.

Щасливий, що йому випала нагода врятувати дружину і дочок від подвійного краху, Шарль Міньйон повернувся до Парижа, де імператор надав йому чин полковника гвардії кірасирів і звання командора ордена Почесного легіону. Мрія стати генералом і графом уже після першої блискучої перемоги Наполеона потонула в потоках крові, що пролилася під Ватерлоо. Легко поранений, Шарль Міньйон відступив з армією до Луари і покинув Тур, не чекаючи її розформування.

Навесні 1816 року він продав свої цінні папери, що давали йому тридцять тисяч ренти, і, здобувши в такий спосіб близько чотирьохсот тисяч капіталу, вирішив покинути батьківщину, де вже почали переслідувати наполеонівських солдатів, і податися шукати щастя в Америку. Шарль виїхав з Парижа до Гавра в супроводі Дюме, якому, завдяки щасливій випадковості, що так часто трапляються на війні, він зумів урятувати життя, посадивши його на круп свого коня під час панічного відступу розгромленої під Ватерлоо16 армії. Дюме поділяв не лише погляди, а й розчарування полковника. Шарль, бачачи, що бретонець ходить за ним, як пес (бідолаха обожнював його дочок), слушно розміркував, що звичка до послуху, дисциплінованість, чесність та відданість лейтенанта можуть йому згодитися, отож він запропонував Дюме служити під його началом і після відставки, сподіваючись, що той стане йому не тільки вірним, а й корисним слугою. Дюме був щасливий — адже друг ніби включив його до своєї родини, біля якої бретонець сподівався прожити, немовби плющ, що в'ється навколо дуба.

Поки полковник шукав корабля, який відпливав би туди, куди йому було треба, до нього дійшли розмови про те, що тепер, коли настав мир, перед Гавром відкривається блискуче майбутнє. Підслухавши якось балачку між двома буржуа, він

відкрив надійний спосіб забагатіти і зробився водночас судновласником, банкіром і землевласником; він придбав на двісті тисяч франків земель та будинків і відправив до Нью-Йорка корабель, навантажений французьким шовком, який дуже дешево купив у Ліоні. Дюме відплив на кораблі як його торговий агент. Після чого Шарль Міньйон оселився з родиною в найкращому домі на Королівській вулиці і почав вивчати азбуку банківських операцій, виявляючи при цьому неабияку енергію та властиву провансальцям рідкісну кмітливість, а тим часом Дюме подвоїв довірений йому капітал і повернувся з вантажем бавовни, придбаної в Америці майже за безцінь. Ця подвійна спекуляція принесла фірмі Міньйон величезні гроші. Саме тоді полковник купив віллу в Інгувілі й винагородив Дюме, подарувавши йому будиночок на Королівській вулиці. Бідняк бретонець вивіз із Нью-Йорка не лише бавовну, а й гарненьку жіночку, яка закохалася в нього передусім за те, що він був француз. Міс Груммер мала близько чотирьох тисяч доларів, тобто двадцять тисяч франків, які Дюме вклав у справу свого патрона. Ставши alter ego* судновласника, Дюме за короткий час опанував торгову бухгалтерію — науку, що, за його словами, надавала право солдатові комерційної армії здобути звання фельдфебеля. Цей простодушний вояка, якого доля обминала цілих двадцять років, почував себе найщасливішою людиною у світі, ставши власником будинку, прегарно обставленого завдяки щедрості патрона, й отримуючи тисячу двісті франків річного прибутку із свого капіталу й три тисячі шістсот франків платні. Ніколи лейтенант Дюме і не мріяв про такий достаток, але найдужче втішала його свідомість того, що він — головна пружина в найбагатшому торговому підприємстві Гавра. Пані Дюме, ця миловидна американочка, мала нещастя втратити всіх своїх дітей — вони мерли відразу після народження,— а останні невдалі пологи взагалі позбавили її надії стати коли-небудь матір'ю; отож вона прихилилася до двох дочок Міньйона не менше, аніж Дюме, який і власних дітей не любив би так, як любив їх. Пані Дюме, що вийшла з родини

фермерів, звичних до невибагливого життя, зуміла обмежити свої власні витрати й витрати на господарство скромною сумою в дві тисячі чотириста франків на рік. Тому Дюме щороку вкладав у фірму Міньйона понад дві тисячі франків. Підбиваючи річні підсумки підприємства, патрон клав на поточний рахунок свого касира суму прибутку, що відповідала його внеску. В 1824 році капітал касира становив уже п'ятдесят вісім тисяч франків. Того ж таки року Шарль Міньйон, граф де Лабасті — титул, про який більше ніхто ніколи не згадував — винагородив касира понад усяку міру, оселивши його в Шале, де нині скромно й непомітно жили Модеста та її мати.

* Другим "я" (латин.).

Тяжкий стан пані Міньйон, котру чоловік залишив ще вродливою жінкою, був наслідком тієї самої катастрофи, яка змусила Шарля виїхати з Гавра. Горю вистачило три роки, щоб зламати цю лагідну німкеню, але підточувало воно її вже давно — як підточує черв'як прекрасний плід. Ось перелік її нещасть. Цій жінці, чия душа не вміла забувати горе, судилося пережити смерть двох дітей, що відійшли зовсім маленькими. Вона любила чоловіка і його сибірський полон був для неї невтолимою мукою. Крах багатої фірми Валленродів і смерть бідолашного банкіра, що залишив після себе порожню касу, наче громом ударили Беттіну, змучену страхом за долю Шарля. Надмірна радість при його поверненні мало не згубила цю ніжну німецьку квітку. Потім друге падіння Імперії і намір чоловіка втекти за океан знову роздмухали гарячкову тривогу, яка жевріла в ній, мов лихоманка. Але десять років процвітання й добробуту, постійні свята в їхньому домі, який став першим у Гаврі, обіди, бали, вечірки, що їх влаштовував щасливий негоціант, розкіш вілли "Міньйон", глибока і щира повага, яку здобув у місті її Шарль, ніжна прихильність чоловіка, що відповідав на її любов не менш відданою любов'ю,— усе це примирило бідолашну жінку з життям. І коли вона нічого вже не

боялася, коли остаточно повірила в те, що мирний вечір завершить її тривожні дні, на родину звалилося нещастя, про яке ми розповімо далі. Цей останній і найжорстокіший удар долі ще відбивався гострим болем у серцях людей, які складали одну дружну родину Міньйонів-Дюме. В січні 1826 року, в самому розпалі свят, коли весь Гавр одностайно вирішив обрати Шарля Міньйона своїм депутатом, надійшли три листи з Нью-Йорка, Парижа й Лондона і принесли звістку, що мов ударом молота розбила кришталевий палац процвітання Міньйонів. Розорення, мов шуліка з неба, впало на щасливця-комерсанта, який досі не знав невдач, і згубило його, як морози згубили 1812 року французьку армію. Цілу ніч просидів Шарль Міньйон, підбиваючи разом з Дюме рахунки, і до світанку прийняв остаточне рішення. Борги можна було сплатити — продавши геть усе майно, з меблями включно.

— Гавр не побачить мене навколішках,— сказав полковник лейтенантові.— Дюме, я беру твої шістдесят тисяч франків по шість процентів на рік.

— Вистачить і трьох, полковнику.

— У такому разі обійдемося без процентів,— сказав Шарль Міньйон тоном, який не допускав заперечень.— Ти будеш моїм компаньйоном у новому ділі. "Модеста", яка мені вже не належить, відпливає завтра, капітан бере мене з собою. Тобі я доручаю свою дружину й дочку. Писати я не буду. Немає вістей — значить добрі вісті.

Дюме як справжній лейтенант не поставив своєму полковнику жодного запитання щодо його намірів.

— Здається мені,— сказав він Латурнелеві значущим тоном, — полковник уже розробив план кампанії.

Наступного дня, вдосвіта, він провів свого патрона на корабель "Модеста", що відпливав до Константинополя. Стоячи на кормі, бретонець запитав у провансальця:

— Які будуть ваші останні розпорядження, полковнику?

— Гляди, щоб жоден чоловік не наблизився до Шале! — вигукнув батько, ледь стримуючи сльози.— Дюме, оберігай, як сторожовий пес, мою найменшу дитину! Смерть тому, хто спробує збезчестити мою молодшу дочку! Не бійся нічого, навіть ешафота, я зійду на нього разом з тобою.

— Робіть своє діло спокійно, полковнику. Я все зрозумів. Повернувшись додому, ви знайдете Модесту такою ж невинною, якою доручили її мені, або я буду мертвий! Ви знаєте мене і знаєте наших вівчарок. Ніхто не підступиться до вашої дочки. Пробачте за багатослів'я.

І два солдати міцно обнялися — вони навчилися цінувати один одного посеред сибірських снігів.

Того ж таки дня "Гаврський вісник" надрукував на першій сторінці таке жахливе і чесне повідомлення, складене з простих і рішучих фраз:

"Банк Шарля Міньйона припиняє виплати. Але нижчепідписані особи, яким доручено ліквідацію банку, зобов'язуються заплатити по всіх його боргових зобов'язаннях. Від сьогодні провадиться дисконт термінових векселів. Продаж земельних володінь банкіра цілком покриє поточні рахунки.

Це повідомлення має на меті захистити честь банкірської фірми Шарля Міньйона, а також не допустити підриву кредиту на гаврській біржі.

Пан Шарль Міньйон відплив сьогодні вранці на кораблі "Модеста" до Малої Азії, надавши нижчепідписаним усі повноваження для розпродажу його майна, включаючи і нерухому власність.

Дюме (уповноважений з ліквідації банківських зобов'язань).

Латурнель — нотар (уповноважений з розпродажу будинків і земель банкіра).

Гобенгейм (уповноважений з ліквідації торгового майна) ".

Латурнель завдячував своє процвітання доброті пана Міньйона, який у 1817 році позичив йому сто тисяч франків на купівлю найкращої нотаріальної контори в Гаврі. На той час цей бідолаха уже десять років прослужив старшим клерком і досяг сорокарічного віку, не маючи ні статку, ні впевненості в тому, що йому не доведеться бути клерком до кінця своїх днів. Він був єдиною людиною в Гаврі, чия відданість Шарлю Міньйонові могла рівнятися з відданістю Дюме. Бо спритний Гобенгейм скористався з ліквідації, щоб заснувати власну банківську контору — поступово всі ділові зв'язки пана Міньйона перейшли до нього. Тим часом як на біржі, в порту, в домах і конторах усі одностайно висловлювали щирий жаль з приводу нещастя, яке спостигло Шарля Міньйона, і не скупилися на хвалу цьому бездоганному, порядному і доброму чоловікові, Латурнель і Дюме, мовчазні й діяльні, наче мурахи, продавали, обертали на гроші процентні папери, сплачували борги, завершували ліквідацію. Вількен висловив готовність купити віллу, міський дім і одну з Міньйонових ферм — нібито в пориві великодушності. Латурнель зумів скористатися з цього пориву і злупив з Вількена добру ціну. Багато людей хотіли навідати пані Міньйон та її дочку, але обидві вони, скоряючись розпорядженню Шарля, перебралися в Шале того самого ранку, коли він поїхав, хоча в перші хвилини не знали про його

від'їзд. Боячись, щоб горе близьких не похитнуло його рішучості, мужній банкір поцілував на прощання дружину й дочку, коли вони ще спали. Того дня в передпокої дому Міньйонів було залишено триста візитних карток. Та минуло два тижні, й ніхто більше не згадував про родину нещасливця,— як і передбачав Шарль,— і тоді обидві жінки зрозуміли, що наказ полковника був мудрим і сповненим гідності. Дюме призначив уповноважених у Нью-Йорку, Лондоні й Парижі. Він пильно стежив за ліквідацією трьох філій банку, що стали причиною його краху, і з 1826 по 1828 рік зумів виторгувати п'ятсот тисяч франків — восьму частину капіталу Шарля; згідно з розпорядженням патрона, написаним у ніч від'їзду, він на початку 1828 року перевів усю цю суму через банк Монжено у Нью-Йорк на рахунок пана Міньйона. Все це було зроблено з суто військовою точністю, за винятком одного пункту: Дюме не вилучив з цієї суми тридцять тисяч на особисті потреби пані Міньйон та її дочки, як звелів йому Шарль. Натомість бретонець віддав пані Міньйон двадцять тисяч франків, які виторгував, продавши свій міський дім. Чесний касир міркував так: чим більше в полковника буде грошей, тим скоріше повернеться він додому.

— Іноді можна пропасти, не маючи напохваті тридцяти тисяч франків,— сказав він Латурнелю, якому й продав дім, знаючи, що мешканці Шале завжди знайдуть там притулок.

Так відбилася на знаменитому банку Міньйона криза, що з 1825 по 1826 рік налетіла, мов шквал, на найважливіші торгові біржі й розорила також, якщо читач пам'ятає, чимало паризьких банкірів, серед них і голову комерційного суду. Зрозуміло, що цей страшний крах, який завершив десять років безтурботного буржуазного щастя, мало не звів у могилу Беттіну Валленрод, адже вона знову мала розлучитися з чоловіком і знову нічого не знати про його долю, мабуть, не менш небезпечну й мінливу, ніж доля бранця, засланого в

далекий Сибір. Але це горе, що його вона відверто оплакувала, було не таке страшне, як ще одне горе — нестерпне, зачаєне на самому дні душі, горе матері, яка тужить за своєю безталанною дитиною. Тяжким каменем придавив їй серце надгробок, недавно поставлений на маленькому інгувільському кладовищі, з написом на ньому:

БЕТТІНА КАРОЛІНА МІНЬЙОН

Відійшла у віці двадцяти двох років.

Моліться за неї!

1827

Цей напис над прахом юної дівчини скидається, як і більшість епітафій, на заголовки кількох розділів невідомої повісті. Ось короткий виклад цієї жахливої повісті, яка пояснить, чому, розлучаючись, полковник і лейтенант обмінялися такою страшною клятвою.

Вродливий молодик на ім'я Жорж д'Етурні приїхав якось до Гавра під банальним приводом побачити море, але побачив Каролiну Міньйон. Кожен так званий паризький чепурун нікуди не їздить без рекомендаційних листів. У такий спосіб через одного з друзів Міньйона він домігся запрошення на вечірку в Інгувілі. Палко закохавшись у Каролiну та в її посаг, парижанин поставив перед собою цілком очевидну мету. Він прожив у Гаврі три місяці, пустив у хід усі засоби зваблювання і викрав дівчину. Якщо батько родини має дочок, він не повинен ні пускати до себе в дім незнайомих молодиків, ні залишати на видноті книжок або газет, із змістом яких він заздалегідь не ознайомився. Невинність юних дівчат слід оберігати, як молоко, що зсідається від удару грому, від отруйного запаху, від спеки,

від чогось майже не помітного — наприклад, від найлегшого подмуху вітерцю. Прочитавши прощального листа від старшої дочки, Шарль Міньйон негайно послав до Парижа пані Дюме. Родина оголосила, ніби поїздку рекомендував Кароліні домашній лікар, і той підтримав цю вимушену брехню, що, проте, не завадило жителям Гавра снувати різні здогади з приводу раптового від'їзду банкірової дочки.

— Що? Слабкі груди? У цієї дівчини з темним рум'янцем іспанки та з чорним, наче смола, волоссям? Таж у неї квітуче здоров'я!

— Кажуть, вона вчинила якусь необачність...

— Так, так! — підтверджував котрийсь із Вількенів.— Вона повернулася з верхової прогулянки, геть мокра від поту, й напилася крижаної води. Принаймні так запевняє доктор Трусенар.

Коли пані Дюме повернулася до Гавра, родина Міньйонів зазнала вже стількох ударів долі, що ніхто не звернув уваги ні на відсутність Кароліни, ні на повернення касирової дружини.

А на початку 1827 року газети розтрубили про суд над Жоржем д'Етурні, якого виправна поліція притягла до відповідальності за шулерство. Юний гульвіса подався в заслання, анітрохи не турбуючись про панну Міньйон, до якої втратив усякий інтерес після краху гаврського банку. Кароліна майже водночас довідалася і про те, що її ганебно покинуто, і про батькове розорення. Вона повернулася додому вражена тяжкою, смертельною недугою і через кілька днів тихо згасла в Шале. Смерть принаймні врятувала її від безчестя. Жителі Гавра повірили у хворобу, яку Шарль Міньйон вигадав, щоб пояснити втечу дочки, повірили й у те, що лікар нібито порадив їй виїхати

до Ніцци. А мати до останньої миті не хотіла вірити в невідворотність смерті дочки. Беттіна Кароліна була її улюбленицею, а Модеста — улюбленицею Шарля. В цьому виборі було щось дуже зворушливе. Беттіна Кароліна здавалася викапаним портретом батька, тоді як Модеста була схожа на матір. Отож кожне з подружжя любило у своїй дитині дорогі йому риси. Кароліна, справжнє дитя Провансу, успадкувала від батька розкішні коси південної красуні, чорні, як воронове крило; карі мигдалевидні очі, осяйні, наче зорі; оливковий колір щік; золотаву і ніжну, мов персик, шкіру; стрункі ноги і гнучкий, як у іспанки, стан. Недарма батько й мати так захоплено милувалися своїми дочками, які утворювали на диво чарівний контраст. "Диявол і ангел",— казали люди без ніякої прихованої думки, хоча згодом ці слова виявилися пророчими.

Проплакавши цілий місяць у себе в спальні, де вона усамітнилася, бо не хотіла нікого бачити, бідолашна мати вийшла звідти з очима, враженими тяжкою хворобою. Перед тим як остаточно втратити зір, вона, не послухавшись умовлянь друзів, пішла подивитись на могилу Кароліни. Цей останній видимий образ сліпучою плямою відбився в темряві, що навіки її окутала,— так ще довго маячить перед заплющеними очима вогненне видиво предмета, побаченого в промінні сонця. Після двох таких жахливих нещасть Дюме, якщо й не став ще відданішим слугою родини Міньйонів, то почав оберігати її з невсипущою пильністю: адже Модеста лишилася тепер єдиною дочкою, а батько про це навіть не знав. Пані Дюме, що перенесла на Модесту всю безумну материнську любов до своїх померлих дітей і оточила дівчину майже набридливим піклуванням, водночас не забувала й про наказ чоловіка, який не вельми довіряв жіночій дружбі. Цей наказ був чітким і недвозначним.

— Якщо коли-небудь,— казав Дюме,— якийсь чоловік заговорить до Модести — і байдуже, буде він молодий чи

старий, багатий чи вбогий,— якщо він посміє пасти її очима і залицятись до неї, цей чоловік приречений. Затям собі: я всаджу йому кулю в лоб, а сам віддамся в руки королівському прокурору. Можливо, моя смерть стане для дівчини порятунком. Якщо ти не хочеш, щоб мою голову розлучили з тілом, не спускай з Модести очей, коли я відлучаюся до міста.

Ось уже три роки Дюме щовечора обдивлявся свої пістолети. Здавалося, його настрій передався й двом піренейським вівчаркам, тваринам, що відзначалися дивовижним розумом. Один із псів спав у домі, другий — надворі, у собачій халабуді, де його було не чутно й не видно; але страшні хвилини пережив би той, у кого вп'ялися б ікла цих собацюр!

Тепер можна собі уявити, як жили в Шале мати й дочка. Подружжя Латурнелів, часто в супроводі Гобенгейма, майже щовечора приходило в Шале збавити з друзями час, пограти у віст. Розмовляли про гаврські справи, про всякі дрібні події з провінційного життя. Між дев'ятою і десятою вечора гості розходилися. Модеста проводила матір до спальні, вони вдвох молилися, звіряли одна одній свої надії, розмовляли про дорогого мандрівника. Потім рівно о десятій дочка цілувала матір і йшла до своєї кімнати. Вранці Модеста допомагала матері підвестися з постелі, вони знову разом молилися, знову розмовляли про відсутнього чоловіка й батька. Слід відзначити на похвалу Модесті, що відтоді як жахлива недуга відібрала в матері зір, вона самохіть стала її доглядальницею й оточила хвору невтомними турботами й ніжністю, не нудьгуючи і не вважаючи свої обов'язки за тягар. Годі було не захоплюватися її відданістю матері, й усі, хто бачив, як Модеста піклується про недужу, дивувалися цій лагідності, такій рідкісній у юних дівчат. Отож для Латурнелів і для подружжя Дюме Модеста була, як ми вже сказали, перлиною моральної досконалості. В погожі сонячні дні пані Міньйон і пані Дюме виходили між сніданком і

обідом на коротку прогулянку, іноді спускаючись аж до моря, і Модеста завжди супроводжувала їх, бо нещасну сліпу треба було вести попідруч. За місяць до описаної вище сцени, яку ми урвали своїми поясненнями, ніби взятими у дужки, пані Міньйон скликала на нараду своїх єдиних друзів: пані Латурнель, нотаря й Дюме. А тим часом касирова дружина запропонувала Модесті прогулятися й завела її далеко від дому.

— Друзі мої,— сказала сліпа, — моя дочка закохалася. Я це відчуваю, я це бачу внутрішнім зором. З нею відбулася дивна зміна і не розумію, як ви досі не помітили нічого...

— Хай йому чорт! — вигукнув лейтенант.

— Не уривайте мене, Дюме. Ось уже два місяці Модеста так чепуриться, ніби збирається на побачення. Вона стала надто вибагливою до взуття, їй хочеться підкреслити красу своїх ніжок, вона сварить черевичницю пані Гобе. Не менше прискіпується вона й до швачки. А бувають дні, коли моя бідолашна дівчинка сидить сумна, замислена, ніби когось чекає. Коли в цю мить її запитаєш про що-небудь, вона відповідає коротко й уривчасто, мовби її відірвали від потаємних думок, перешкодили їй чекати і сподіватись. А потім, коли той, кого вона ждала, приходить...

— Хай йому чорт! — знову вигукнув лейтенант, підхоплюючись на ноги.

— Сядьте, Дюме,— сказала сліпа.— Так от, коли цей "хтось" приходить, Модеста стає веселою. О, ви цього не помічаєте, ви не можете вловити всіх відтінків її настрою, бо вони надто тонкі для очей, що споглядають розмаїття зовнішнього світу. Веселість відчувається в її голосі, в інтонаціях, які я вловлюю й розумію. В такі хвилини Модеста не сидить, замислена, вона

відчуває потребу рухатись, щось робити, навіть коли в неї немає ніякого діла. Одне слово, вона почуває себе щасливою. Вона наче хоче подякувати комусь — і ця вдячність звучить у кожному її слові. Ох друзі мої, я знала в житті не тільки горе, а й щастя. Навіть із того, як цілує мене моя бідолашна Модеста, я вгадую, що з нею відбувається: чи її надії справдилися, чи вся вона у чеканні й тривозі. Поцілунок має багато відтінків, навіть коли йдеться про поцілунок невинної дівчини, бо Модеста — втілення невинності, хоча її невинність уже знає кохання. Хоч я й сліпа, але материнське почуття замінює мені зір, і я прошу вас наглядати за моєю дочкою.

Розлютований Дюме, нотар Латурнель, що вирішив неодмінно знайти ключ до цієї загадки, пані Латурнель, яка почувала себе ошуканою дуеньєю, пані Дюме, котра поділяла побоювання свого чоловіка,— усі вони тепер не спускали очей з Модести, ні на мить не залишали її саму. Закутавшись у плащ, як ревнивий іспанець, Дюме простоював усі ночі під її вікнами, але навіть цей зіркий солдат досі не помітив нічого підозрілого. Модеста могла закохатися хіба в солов'я з парку Вількенів або в якогось домовика; вона ні з ким не зустрічалася, не мала змоги ні подати, ні прийняти умовного знаку. Пані Дюме не лягала спати, поки Модеста не засинала, і спостерігала з вікон Шале за навколишніми дорогами не менш пильно, ніж її чоловік. Отак усі чотири аргуси невідступно стежили за Модестою, аж поки обговоривши і вивчивши кожен її порух, вони дійшли висновку, що це бездоганне створіння не винне ні в яких злочинних зустрічах чи розмовах. Вони одностайно звинуватили пані Міньйон у хворобливій підозріливості, й пані Латурнель, яка особисто супроводжувала Модесту до церкви й приводила її додому, було доручено повідомити матері, що вона помилилася. З цього приводу нотарева дружина виголосила цілу промову:

— Модеста — дівчина дуже екзальтована, вона знай захоплюється то віршами якогось поета, то прозою якого-

небудь романіста. Ви не можете собі уявити, яке враження справила на неї ота "симфонія ешафоту" (вираз Буча — він щедро й безкоштовно постачав свою добродійницю дотепами) під назвою "Останній день засудженого на смерть"17; вона захоплювалася тим паном Гюго, мов божевільна. Не розумію, звідки ці люди (Віктор Гюго, Ламартін18, Байрон — усього лише "ці люди" для дам, подібних до пані Латурнель) беруть свої вигадки? Дівчинка стала розповідати мені про Чайльд-Гарольда, я не хотіла осоромитись перед нею і з дурного розуму взялася читати цього самого "Чайльда", щоб у розмові висловити їй про нього свою думку. Не знаю, може, то витівки перекладача, але голова в мене пішла обертом, в очах замерехтіло, і я кинула книжку. Там у нього такі порівняння, аж острах бере: скелі падають непритомні, війна котиться, наче лава! Правда, там пишуть про англійця, який мандрує світом, а через те можна чекати всіляких чудасій, але це вже занадто. Автор переносить вас до Іспанії, садовить на хмари, підносить вище Альп, у нього навіть річки та зорі розмовляють. А скільки в тій книжці дів — аж терпець уривається! І чи не на кожній сторінці розжарені ядра, дзвінкоголоса мідь, а ми після наполеонівських воєн цим добром ситі по саму зав'язку. Модеста сказала мені, що всього того пафосу напхав туди перекладач, і треба, мовляв, читати англійський текст. Але я навіть задля свого Екзюпера не вивчила англійської мови, тож чи стану я сушити собі нею голову задля лорда Байрона? Хіба можна порівняти оту англійську писанину з романами нашого Дюкре-Дюменіля19! Не годиться мені, чистокровній нормандці, захоплюватись усім чужоземним, а надто англійським.

Попри свій глибокий смуток, пані Міньйон не могла не всміхнутися, уявивши, як пані Латурнель читає "Чайльд-Гарольда". Сувора дружина нотаря сприйняла цю усмішку за схвалення своїх поглядів.

— Отож повірте, люба пані Міньйон, ви помиляєтесь, думаючи, що Модеста закохалася, просто вона начиталася всілякого читва й вигадує собі різні химери. Їй двадцять років. У цьому віці дівчата закохуються в самих себе. Вони чепуряться, щоб милуватися собою. Ось я, приміром, надівала на голову своїй бідолашній покійній сестричці капелюх, і вона вдавала з себе мого кавалера — отак ми гралися. Ви замолоду жили щасливо у Франкфурті. А от Модеста, будьмо справедливі, позбавлена тут будь-яких розваг. Хоч усі її бажання виконуються, але ж вона відчуває, що з неї не спускають очей, і якби сердешна дівчина не знаходила розради в своїх книжках, їй було б нелегко витерпіти таку нудьгу. Далебі, якщо Модеста когось і любить, то тільки вас. Ваше щастя, що вона захоплюється лише корсарами лорда Байрона, героями романів Вальтера Скотта і всякими вашими німцями — графом Егмонтом20, Вертером21, Шіллером та іншими.

— Ну, а ви що скажете, пані? — спитав Дюме, наляканий мовчанкою пані Міньйон.

— Закоханість Модести — не гра уяви, вона справді когось любить,— уперто заявила мати.

— Пані, йдеться про моє життя і не заради себе, а заради своєї бідолашної дружини, свого полковника і заради вас я ще раз осмілюся запитати, хто ж помиляється: мати чи сторожовий пес?

— Помиляєтесь ви, Дюме! О, якби я могла глянути на свою дочку! — вигукнула сердешна сліпа.

— Але в кого ж могла вона закохатися? — спитала пані Латурнель.— Принаймні не в нашого Екзюпера — за нього я певна.

— І звичайно ж, не в Гобенгейма, який після від'їзду полковника проводить у нашому товаристві лише годин дев'ять на тиждень,— сказав Дюме.— До того ж він зовсім не думає про Модесту. Це не людина, а ходяча монета в сто су. Його дядько Гобенгейм-Келлер сказав своєму племінничкові: "Надбай багатство — і ти візьмеш за дружину одну з Келлер". А якщо вже у нього такий план, то будьте певні: він навіть не помічає — дівчина Модеста чи хлопець. От і всі чоловіки, які до нас учащають. Бідолашного Буча я, звичайно, не беру до уваги. Хоч я люблю цього малого горбаня і знаю, що він ваш відданий слуга, пані,— провадив Дюме, звертаючись до нотаревої дружини,— але сердега знає, що досить йому кинути один нескромний погляд на Модесту, і він дістане добрячого прочухана. Це так само певно, як те, що я родом з Вана. Жодна інша жива душа не спілкується з нами. Відтоді як ви... як з вами сталося нещастя, пані Латурнель незмінно супроводжує Модесту до церкви. Всі ці дні вона пильно спостерігала за нею під час відправи і не зауважила чогось підозрілого. Ну, й не стану від вас приховувати, що весь останній місяць я сам підмітаю вранці доріжки навколо дому і жодного разу не помітив на них ніяких слідів.

— Купити граблі може кожен та й користуватися ними неважко,— сказала практична дочка Німеччини.

— А собаки? — заперечив Дюме.

— Закохані вміють причарувати їх,— відповіла пані Міньйон.

— Якщо ви маєте слушність, я пропав, і мені лишається тільки пустити собі кулю в лоб! — вигукнув касир.

— Але чому, Дюме?

— Ох пані, та хіба я зважуся глянути в очі полковникові, коли що-небудь станеться з Модестою, тепер уже єдиною його дочкою, коли я не збережу її такою ж невинною і доброчесною, як і в день його від'їзду. Пам'ятаю, уже стоячи на палубі корабля, він сказав мені: "Не бійся навіть ешафоту, Дюме, якщо йтиметься про честь Модести!"

— Як це схоже на вас обох! — мовила розчулена пані Міньйон.

— Я ладна заприсягтися своїм вічним спасінням, що Модеста так само невинна, як і в ту пору, коли вона лежала в колисці,— сказала пані Дюме.

— Я довідаюся про це,— заявив Дюме.— Якщо ви, графине, дозволите мені вдатися до одного засобу. Ми, старі солдати, мастаки щодо воєнних хитрощів.

— Робіть усе, що допоможе нам з'ясувати істину, аби тільки це не зашкодило моїй останній дитині.

— Але як ти, Франсуа, вивідаєш таємницю у дівчини, що так добре вміє зберігати її? — поцікавилася пані Дюме.

— Підкоряйтеся мені беззаперечно! — вигукнув лейтенант. — Ви мені всі знадобитесь.

Якби ми продовжили опис цієї сцени, яка картина звичаїв відкрилася б перед нами і скільки родин впізнали б у ній події з власного життя! Проте й того, що ми повідомили, цілком досить, аби зрозуміти, наскільки важливою була кожна деталь у поведінці людей того вечора, коли старий солдат розпочав боротьбу з молодою дівчиною, сподіваючись вирвати з її серця таємницю, відкриту сліпою матір'ю.

Година проминула в моторошній тиші, що уривалася тільки вигуками гравців у віст, зрозумілими лише для втаємничених: "Вино! — Козир! — Знімаю! — Є в нас онери? — Дві від трьох! — Вісімка! — Хто здає?" Тобто звучали ті самі фрази, які нині глибоко хвилюють серця європейської аристократії. Захопившись рукоділлям, Модеста не дивувалася з материної мовчанки. У пані Міньйон зісковзнув з пелени й упав додолу носовичок. Буча поквапився підняти його й, опинившись біля Модести, прошепотів їй на вухо:

— Стережіться!

Модеста здивовано подивилась на карлика, і спокійний погляд її променистих очей сповнив його невимовною радістю. "Вона нікого не любить",— подумав бідолашний горбань, потираючи собі руки з такою силою, ніби хотів обдерти з них шкіру.

В цю мить на подвір'ї затупотіли швидкі кроки, й до вітальні, мов ураган, влетів Екзюпер.

— Той молодик уже тут! — голосно прошепотів він Дюме на вухо.

Дюме підвівся, схопив пістолети і вийшов.

— О Боже праведний! А що як він його вб'є? — вигукнула пані Дюме, залившись сльозами.

— Що сталося? — спитала Модеста, дивлячись на своїх друзів відвертим поглядом і без найменшого страху.

— Якийсь молодик ходить навколо Шале! — вигукнула пані Латурнель.

— Ну то й що? — здивувалася Модеста.— З якого дива Дюме має вбивати його?

— Sancta simplicitas!* — сказав Буча, дивлячись на свого патрона з такою гордістю, з якою Александр на картині Лебрена дивиться на Вавілон22.

* Свята простота (латин.).

— Ти куди, Модесто? — спитала мати, почувши, що дочка збирається вийти з кімнати.

— Піду приготую вам постіль, мамуню,— відповіла дівчина голосом чистим, як звук арфи.

— Всі ваші зусилля ні до чого не призвели! — сказав карлик Дюме, коли касир повернувся до вітальні.

— Модеста доброчесна, як статуя Богоматері у вівтарі нашої церкви! — вигукнула пані Латурнель.

— О Боже, ці хвилювання мене просто вбивають,— сказав касир.— А я ж людина сильна.

— Я ладен програти двадцять п'ять су, аби зрозуміти бодай що-небудь,— сказав Гобенгейм.— Усі ви наче збожеволіли сьогодні.

— На карту поставлено справжній скарб,— мовив Буча, підводячись навшпиньки, щоб дотягтися до вуха Гобенгейма.

— На жаль, Дюме, я майже переконана у справедливості своїх здогадів,— повторила мати.

— Тепер ваша черга, пані, довести нам, що ми помиляємося, — спокійно відповів Дюме.

Зрозумівши, що йдеться усього-навсього про честь Модести і що про новий роббер не доводиться й думати, Гобенгейм узяв свого капелюха, попрощався й пішов, забравши із собою виграні десять су.

— Екзюпере і ти, Буча, залиште нас,— сказала пані Латурнель.— Ідіть у Гавр, ви ще встигнете в театр до початку вистави. Я плачу за квитки.

Коли четверо друзів залишилися на самоті з пані Міньйон, пані Латурнель уважно подивилася на Дюме — адже він як бретонець міг краще, ніж інші, зрозуміти упертість матері, — потім на свого чоловіка, який машинально перебирав карти, і взяла на себе відповідальність озватися першою:

— Скажіть, пані Міньйон, що саме вас особливо стривожило?

— О моя люба, якби ви були музикантом, ви зрозуміли б ту мову, якою Модеста розповідає про своє кохання.

Фортепіано панночок Міньйон перевезли з міського будинку до Шале серед інших найнеобхідніших для жінок речей. Модеста іноді розвіювала свою нудьгу, навчаючись на ньому грати без учителя. Природжена музикантка, вона приохотилася до гри, щоб бодай трохи розважити пані Міньйон. Вона невимушено наспівувала німецьких пісеньок, яких навчилася від матері. Ці самостійні уроки, самостійні зусилля призвели до того,— як часто буває з обдарованими натурами,— що Модеста сама стала створювати напрочуд мелодійні наспіви, хоч і не мала найменшого уявлення про закони гармонії. Мелодія в музиці — як і образ та почуття в поезії — це квітка, що може

розпуститися цілком несподівано. Ось чому в усіх народів національні наспіви з'явилися раніше, ніж було винайдено гармонію. Зрештою, й ботаніка виникла після появи квітів. Любила Модеста й живопис; хоча вона знала про нього лише від сестри, яка малювала аквареллю, це не заважало їй у глибокому захваті зупинятися перед картинами Рафаеля, Тіціана, Рубенса, Мурільйо, Рембрандта, Альбрехта Дюрера і Гольбейна, художників, кожен з яких уособлював живописний геній свого народу. Але протягом останнього місяця Модеста тільки те й робила, що виспівувала, мов соловей, і ці сповнені глибокого поетичного чару трелі не могли не стривожити пані Міньйон, здивованої, з якої б то причини дочка раптом так приохотилася до музики і годинами підбирає мелодії на невідомі слова.

— Якщо у вас нема інших підстав для підозри,— сказав Латурнель пані Міньйон,— мені лишається тільки пожаліти вас за надмірну вразливість.

— Коли бретонські дівчата починають співати,— зауважив Дюме, спохмурнівши,— це означає, що коханий десь близько.

— Я влаштую так, щоб ви почули, як Модеста імпровізує,— сказала мати,— і ви самі переконаєтеся!

— Бідолашне дитя! — зітхнула пані Дюме.— Якби вона здогадалася про нашу тривогу, вона перша впала б у розпач і розповіла б нам усю правду, а надто, якби їй сказали, що для Дюме це питання життя або смерті.

— Завтра, друзі, я розпитаю дочку,— сказала пані Міньйон, — і можливо, ласкою доб'юся від неї більше, ніж ви хитрощами.

Може, тут розігрували комедію під назвою "Дочка, якої не встерегли"23, комедію, що її розігрують скрізь і повсюди, причому всі ці чесні Бартоло24, віддані сторожі та невсипущі вівчарки ніколи не здатні ні вистежити коханця, ні розгадати інтригу, помітити той дим, якого без вогню не буває? Ні, про боротьбу між полонянкою та її охоронцями, між тюремним гнітом і прагненням до волі тут зовсім не йшлося — тут лише відбувалася одвічна репетиція тієї первісної сцени, коли вперше було піднято завісу над щойно створеним світом, п'єси, яку можна назвати "Єва в раю". Хто ж усе-таки мав слушність: мати чи сторожовий пес? Ніхто з людей, які оточували Модесту, не міг заглянути в серце цієї дівчини, хоч у неї на обличчі, повірте, відбивались усі її почуття! Бо Модеста перенеслася душею у світ, існування якого в наші дні заперечують так само затято, як у XVI столітті заперечували існування світу, відкритого Христофором Колумбом. На щастя, своїми мріями вона ні з ким не ділилася, а то її визнали б за божевільну. Пояснимо насамперед, як вплинуло на Модесту її минуле.

Дві події остаточно сформували душу цієї молодої дівчини і розвинули її розум. Гірко навчені нещастям, яке спостигло Беттіну, Міньйони ще до свого розорення вирішили видати Модесту заміж. Вони зупинили вибір на синові багатого гамбурзького банкіра, що оселився в Гаврі з 1815 року і багато чого їм завдячував. Той молодик, місцевий чепурун на ім'я Франц Альтор, відзначався грубою вродою, яку так високо цінують буржуа і яку англійці називають "кров з молоком" (рум'яні щоки, повне обличчя, дебеле тіло). Він не тільки покинув свою наречену відразу після нещастя, а й узагалі не побажав більше бачити ні Модести, ні пані Міньйон, ні Дюме. Коли ж Латурнель зважився переговорити з татусем Якобом Альтором, німець лише плечима здвигнув, відповівши: "Про що ви, власне, говорите?" Цю відповідь переказали Модесті, щоб вона послужила їй наукою в житті, і дівчина засвоїла її тим ліпше, що ні Латурнель, ні Дюме не поскупилися на чорну

фарбу, описуючи цю підлу зраду. Обидві дочки Шарля Міньйона, розпещені батьками змалечку, їздили верхи, мали власних коней, слуг і тішилися фатальною свободою. Вважаючи Франца Альтора за свого офіційного нареченого, Модеста не заперечувала, коли він цілував їй руку або брав її за талію, підсаджуючи на сідло; вона приймала від нього квіти і всілякі вияви ніжності, неодмінні у взаєминах жениха з нареченою; вона вигаптувала йому гаманець, вважаючи, що такі знаки уваги поєднують людей, але ці узи міцні лише для високих душ, а в очах Гобенгеймів, Вількенів та Альторів вони тонші за павутиння. Навесні того року, коли пані Міньйон з дочкою переселилися до Шале, Франц Альтор прийшов до Вількенів на обід. Побачивши через садову огорожу Модесту, він відвернувся. За півтора місяці він одружився із старшою дочкою Вількена. Модеста, дівчина вродлива, молода й горда, зрозуміла тоді, що протягом трьох місяців вона була для Альтора не панною Міньйон, а "панною Мільйон". Отже, бідність Модести, про яку знав весь Гавр, виявилася сторожем, що оберігав підходи до Шале не менш надійно, ніж невсипущий нагляд подружжя Дюме та пильне око Латурнелів. Якщо тепер хтось і згадував про панну Міньйон, то тільки щоб принизити її вдаваним співчуттям:

— Бідолашна дівчина, що з нею буде? Мабуть, залишиться у старих дівках!

— Яка незавидна доля! Бачити все місто біля своїх ніг, бути нареченою сина Альтора і залишитися всіма забутою, покинутою!

— Авжеж, люба, це тобі не жарти. Жити в розкошах — і впасти на саме дно злиднів!

І не слід думати, що всі ці образливі слова вимовлялися пошепки і Модеста тільки здогадувалася про них. Ні, вона не

раз чула їх від юнаків та дівчат, які прогулювалися з Гавра в Інгувіль і, знаючи, що пані Міньйон з дочкою живуть у Шале, умисне лихословили про них, коли проминали цю чарівну оселю. Дехто з Вількенових друзів висловлював подив, що дружина й дочка Міньйона погодилися жити серед тієї обстановки, яка нагадувала їм про колишнє розкішне життя. Крізь зачинені віконниці до Модести часто долинали образливі репліки:

— Не розумію, як Міньйони можуть тут жити! — казали Вількенові гості, прогулюючись по моріжку і, певне, сподіваючись, що в такий спосіб допоможуть йому вижити небажаних сусідів.

— На які засоби вони існують? Що вони тут роблять?

— Стара, кажуть, зовсім осліпла!

— А дочка й досі гарненька? Тепер у неї вже нема коней. А як любила похизуватися, катаючись верхи!

Слухаючи це безглузде лихослів'я, породжене заздрістю, яка, бризкаючи злісною слиною, паплюжить навіть минуле, багато дівчат почервоніли б до корінців волосся, інші заплакали б, ще інші — обурилися б; але Модеста тільки посміхалась, як посміхається глядач у театрі, дивлячись на гру акторів. Її гордість ширяла вище, ніж слова обмови, які здіймалися з людського дна і на дно падали.

Друга подія вплинула на неї куди дужче, ніж уколи цієї дріб'язкової нікчемної злості. Беттіна Кароліна померла на руках у Модести, яка доглядала сестру з усією самовідданістю юності й слухала її з цікавістю, що була породжена невинною уявою. В нічній тиші сестри звіряли одна одній свої душевні таємниці. Й можна зрозуміти, яким сумним ореолом була

оточена Беттіна в очах наївної сестри! Беттіна спізнала пристрасть лише з одного боку — трагічного і вмирала через те, що покохала. В довірчих розмовах, якими обмінюються дівчата, коханого чоловіка завжди згадують з любов'ю — хай він навіть найпослідущий негідник. Пристрасть — наймогутніше почуття в житті людини, і вона завжди вважає, що має слушність. Жорж д'Етурні, картяр, розпусник, злочинець, незмінно поставав в уяві сестер як вишуканий паризький денді, що приваблював до себе всі жіночі погляди на вечірках у Гаврі (Беттіна вважала, що вона відбила Жоржа в кокетливої пані Вількен), і, нарешті, як щасливий коханець Беттіни. Голос пристрасті у дівчини заглушує голос громадського осуду. На думку Беттіни, суд припустився помилки. Як можна було засудити юнака, що кохав її цілих півроку — і кохав палко — у таємному притулку в Парижі (Жорж умисне оселив там свою кохану, щоб зберегти за собою цілковиту свободу дій). Отак, уже вмираючи, Беттіна отруїла серце своєї сестри коханням. Дівчата часто розмовляли про велику драму пристрасті, яку завжди перебільшує наша уява, і небіжчиця забрала із собою в могилу невинність Модести, залишивши її якщо й не обізнаною з коханням, то гарячково ним зацікавленою. Одначе докори сумління надто глибоко вгородили пазурі в серце Беттіни, і вона не могла не поділитися з сестрою своїм гірким досвідом. Посеред звірянь вона знову й знову остерігала Модесту, радила їй беззастережно підкорятися волі батьків. Уже за кілька хвилин до смерті вона почала благати сестру, щоб вона ніколи не забувала про це зрошене слізьми ложе і не пішла за згубним прикладом тієї, чию тяжку провину не можуть спокутувати навіть такі муки. Беттіна проклинала себе, вважаючи, що це вона накликала прокляття на родину, і помирала в розпачі від того, що не здобула батькового прощення. Незважаючи на втішання священика, зворушеного її каяттям, Беттіна у свою передсмертну хвилину, перш ніж навіки склепити очі, зойкнула з несамовитим відчаєм у голосі: "Тату!.. Тату!.."

— Віддай своє серце лише тому, хто попросить твоєї руки,— сказала Кароліна Модесті за годину до смерті,— а головне ніколи не відповідай на залицяння чоловіка, поки не дістанеш схвалення матері або батька.

Ці слова, зворушливі вже самі по собі, тим сильніше відгукнулися в серці молодшої сестри, що вони злетіли з уст умирущої, і Беттіна змусила Модесту повторити їх як найурочистішу клятву. Бідолашна дівчина, що перед смертю мовби набула дар ясновидіння, дістала з-під подушки персня, на якому з допомогою своєї вірної служниці Франсуази Коше звеліла гаврському ювелірові вигравіювати замість якогось знаменитого вислову прості слова: "Пам'ятай про Беттіну! 1827 рік". За кілька хвилин до скону вона наділа перстень сестрі на палець і благала не знімати його до весілля. Таким чином, розмови між двома дівчатами виливалися в дивовижну суміш пекучих докорів сумління і наївних оповідок про швидкоплинну пору щастя, яку для Беттіни так скоро затьмарив безнадійний розпач покинутої жінки; але над усіма тими слізьми, жалем, спогадами витав страх перед усемогутністю зла.

Проте драма звабленої дівчини, що, вражена смертельною недугою, повернулася помирати серед близьких людей, де бідність була скрашена рештками колишньої розкоші, батькове розорення, підлість Вількенового зятя, сліпота приголомшеної горем матері — все це становило лише зовнішню оболонку Модестиного життя, яку тільки й могли помічати люди на зразок Дюме і Латурнелів, бо навіть найвідданіший друг не зрівняється в проникливості з рідною матір'ю. Серед одноманітного життя в кокетливому Шале, серед прегарних квітів, вирощуваних Дюме, серед розміреного, як цокання годинника, розпорядку дня, серед провінційної розважливості, серед гри в карти і снування плетільних дротиків, серед тиші, що уривалася лише гуркотом морського прибою — серед цього тихомирного монастирського існування Модеста жила життям

напруженим і тривожним, замкнувшись у своєму духовному світі. Молоді дівчата нерідко дивують близьких своїми нерозважливими вчинками; але не кожна має сліпу матір, яка може постукати костуром у її незаймане серце, де панує палка уява. Подружжя Дюме ще спало, коли Модеста розчахувала стулки вікна, чекаючи, коли проскаче повз неї прекрасний юнак, ідеал її мрій, довгоочікуваний лицар, що посадить її на круп свого коня, і вони помчать у далеч під пострілами Дюме. Гірко сумуючи по смерті сестри, Модеста жадібно накинулася на книжки і читала невтомно, до одуріння. Уже змалку вона розмовляла двома мовами і німецькою володіла так само вільно, як і французькою. За допомогою пані Дюме вони з сестрою вивчили також англійську. Живучи серед людей малоосвічених, Модеста могла вибирати для читання що їй заманеться і тамувала свій духовний голод найсучаснішими шедеврами трьох літератур: англійської, німецької і французької. Лорд Байрон, Гете, Шіллер, Вальтер Скотт, Гюго, Ламартін, Крабб25, Мур26, найвидатніші твори сімнадцятого та вісімнадцятого століть, історія, театр і роман, від Рабле до "Манон Леско"27, від "Нарисів"28 Монтеня до Дідро, від старовинних фабліо до "Нової Елоїзи"29, духовні надбання трьох народів населили неясними образами цю голівку, розбудили кришталево чистий і незайманий розум дівчини, звідки вдарив невгамовний струмінь щирого і глибокого захвату перед могутністю людського генія. Кожна нова книжка була великою подією для Модести. Коли їй щастило прочитати справді визначний твір, вона раділа, лякаючи цим пані Латурнель, як ми вже бачили, і сумувала, якщо книжка не хвилювала її до глибини душі. Прихований від усіх ліричний настрій кипів у її душі, переповненій чудовими ілюзіями юності. Але жоден відблиск не мерехтів на її чолі від того внутрішнього вогню, й ні лейтенант Дюме, ні його дружина, ні подружжя Латурнелів нічого не помічали; лише сліпа мати чула, як палахкотить у Модестиній душі невгасиме полум'я. Глибоке презирство, яке дівчина відчувала до всіх пересічних чоловіків, надавало її

обличчю гордого, замкнутого виразу, завдяки чому дівоча наївність німецьких рис не так впадала у вічі, а одна її зовнішня особливість ще дужче підкреслювала цей вираз: корінці волосся утворювали над чолом вузенький мисик, ніби продовжуючи легку зморшку між бровами, що її уже встигли прорізати думи. Голос Модести, яку Шарль ще до свого від'їзду назвав за витончений розум "моя маленька цариця Савська"30, набув унаслідок вивчення трьох мов дивовижної гнучкості, а його тембр, водночас дзвінкий і ніжний, підсилював це чарівне враження, ласкаючи слух і зворушуючи серця. Хоч мати й не могла бачити, що на чолі її доньки сяє надія на незвичайну долю, вона простежувала, як визріває її душа, дослухаючись до переливів дівочого голосу, в якому бриніло кохання. Після періоду ненаситного читання для Модести настав період гри в життя; цією дивною здатністю обдаровані люди з палкою уявою; з її допомогою вони стають дійовими особами у житті вигаданому, схожому на мрію, причому бачать усе, що їм хочеться, так чітко й виразно, наче перед ними дійсність, а не вигадка; люди з таким даром уміють подумки втішатися чим завгодно, за лічені хвилини пережити довгу низку років, вони одружуються, старіють, ідуть — за прикладом Карла V31 — у власному похоронному кортежі, тобто розігрують перед самими собою комедію життя, а іноді й комедію смерті. Щодо Модести, то вона розігрувала комедію кохання. Вона по черзі бачила себе на всіх щаблях суспільної драбини, і на кожному хтось закохувався в неї до безуму. То вона перетворювалася на героїню похмурого роману й закохувалася або в ката, або в злочинця, що кінчав життя на ешафоті, або, за прикладом сестри, в юного чепуруна без жодного су в кишені, який не ладнав з правосуддям. То уявляла себе куртизанкою і, як Нінон32, розбивала чоловічі серця серед безперервних свят, то авантюристкою, то уславленою актрисою, то повторювала пригоди Жіля Бласа33, то здобувала бучні тріумфи на сцені, як Паста34, Малібран35 або Флоріна36. Переситившись жахливими пригодами, Модеста поверталася до життя реального.

Виходила заміж за нотаря і їла чорний, зароблений нелегкою працею хліб, нічим не відрізняючись від пані Латурнель. Змирялася з тяжким трудовим життям і терпіла злигодні, щоб нажити багатство. Потім знову починала захоплюватися романами. За її красу в неї закохувався син пера Франції, ексцентричний молодик, любитель мистецтва; він розгадував її серце і помічав у неї на чолі печать творчого генія, подібного до генія пані де Сталь37. Кінець кінцем повертався її батько, що став мільйонером. Навчена досвідом, вона піддавала своїх залицяльників різним випробуванням і при тому зберігала цілковиту незалежність. У неї був чудовий замок, слуги, екіпажі, її оточувала найвитонченіша розкіш, і вона морочила своїх поклонників до сорокарічного віку, і аж тоді зважувалася зробити вибір. Протягом майже року виходила ця "Тисяча й одна ніч" у одному примірнику, поки Модеста не переситилася грою уяви. Надто часто гралася вона в життя, надто часто віддавалася філософським роздумам, і ось вона серйозно, з гіркотою запитала себе: "А що ж далі?" — і, кінець кінцем, поринула в глибоку зневіру, яка опановує людей обдарованих і від якої вони рятуються, до самозабуття віддаючись своїй творчості. Якби не її молодість та не любов до розмаїття світу, Модеста пішла б у монастир. Переситившись уявним життям, дівчина, вихована на засадах твердої віри, стала шукати виходу в прагненні до добра, в небесній благодаті. Вона вирішила, що добродійність — її покликання. Але, не знаходячи більше поживи для фантазії, що зачаїлася на самому дні її серця, як отруйна комаха в чашечці квітки, Модеста поринула в похмурий розпач. І ось вона бездумно шиє сорочечки для дітей убогих батьків! І неуважно слухає бурчання Латурнеля, який дорікає панові Дюме за те, що той побив його тринадцяту карту або видурив у нього останній козир! Віра навіяла Модесті дивні ілюзії. Вона вирішила стати бездоганною з погляду католицької релігії, майже святою, переконавши себе, що тоді Бог неодмінно прислухається до її молитов і виконає її бажання. "Віра, як сказав Христос, пересуває гори, спаситель ходив із

своїм апостолом по водах Тіверіадського озера. Я ж прошу у Бога тільки чоловіка, а таке прохання куди легше виконати, ніж провести мене по морю". Так думала Модеста. За весь піст вона не з'їла нічого скоромного і не вчинила найменшого гріха. Потім переконала себе, що такого-то дня, виходячи з церкви, вона неодмінно зустріне вродливого юнака, гідного її високих переваг; безумно закохавшись, він піде за нею, і пані Міньйон зустріне його прихильно. Але в день, який вона призначила Богові, щоб той послав їй цього ангела, лив дощ, і ніде не видно було жодного юнака, а пішов за нею досить-таки бридкий жебрак. Модеста вирішила прогулятися до порту й подивитись, як виходять на берег приїжджі англійці, але всі вони привезли з собою своїх англійок, майже таких вродливих, як і Модеста, на чию біду до Гавра не приблудився жодний Чайльд-Гарольд. Сльози наверталися їй на очі, коли вона сиділа на руїнах своїх фантазій, як римський полководець Марій на руїнах Карфагена38. Нарешті, коли вона звернулася до Бога втретє, їй сяйнула думка, що обранець її мрій прийде до церкви, і вона заглянула за кожну колону — тягнучи за собою й пані Латурнель,— переконана, що він ховається десь тут із скромності. Після цього останнього розчарування, вона зневірилася в могутності Господа Бога. Вона часто розмовляла із своїм уявним коханим, вигадувала запитання, відповіді й наділяла його неабияким даром дотепності.

Отож причиною цнотливої розважливості Модести, якою так захоплювалися близькі їй люди, було надмірне шанолюбство, що живилося цими романтичними вигадками; якби тепер до неї привели з десяток Францiв Альторів та синів Вількена, вона б і не глянула на цих селюків. Вона прагнула для себе тільки генія, не більше і не менше, просто талант вона вважала за дрібничку, негідну її уваги — так ото адвокат здається нікчемством для дівчини, яка розраховує на посла. Якщо тепер вона й хотіла багатства, то лише для того, щоб кинути його до ніг своєму кумирові. Хоча тло, на якому вимальовувалися

образи її мрій, і яскріло золотом, куди більші багатства були сховані в глибині її ніжного жіночого серця, бо воно прагнуло тільки одного: зробити щасливим і багатим чоловіка, подібного до Тассо, Мільтона39, Жан Жака Руссо, Мюрата40, Христофора Колумба. Буденні прикрощі мало зворушували цю душу, вона жадала заливати вогнища, на яких згорали мученики, що за життя часто скніли в невідомості. Модеста мріяла про окутані таємничістю страждання, про високі боріння думки. То вона готувала бальзам для Жан Жака і вигадувала всілякі ліки, складала музику, винаходила тисячі способів, щоб пом'якшити його жорстоку мізантропію. То уявляла себе дружиною лорда Байрона і майже переймалася його зневагою до реального життя і його сумнівами, то сама ставала примхливою, як автор "Манфреда"41, або навертала поета в католицизм. Модеста думала про меланхолію Мольєра і складала за це провину на всіх жінок XVII століття. "Чому,— міркувала вона,— не приходить до кожного генія любляча жінка, багата, вродлива, що стала б його рабою, як таємничий паж у поемі "Лара"42?" Як бачите, Модеста добре зрозуміла piantо*, що його англійський поет проспівав устами Гюльнари43. Вона захоплювалася вчинком юної англійки, яка сама запропонувала себе в дружини Кребійону-молодшому44. Історія Стерна та Елізи Дрепер становила зміст і щастя її життя протягом кількох місяців. Уявляючи себе героїнею подібного роману, вона не раз розігрувала прекрасну роль шляхетної Елізи45. Почуття, так зворушливо висловлені в тих листах, викликали на її очах сльози, що, як кажуть, ніколи не зволожували вій у найдотепнішого з англійських письменників.

* Плач (іт.).

Отож якийсь час Модеста жила тим, що намагалася збагнути не лише дух творів, а й характер своїх улюблених письменників. Голдсміт46, автор "Обермана"47, Шарль Нодьє48, Матюрен49, найбезталанніші і найзнедоленіші були її кумирами;

вона вгадувала їхній біль, прилучалася до їхнього життя, де злигодні забувалися за споглядання прекрасного, вона віддавала їм усі скарби свого серця; вона уявляла собі, що створює життєвий добробут великих митців, мучеників свого обдарування. Це шляхетне співчуття, це розуміння мук творчості, цей культ генія — одна з найрідкісніших фантазій жіночої душі. Це найглибша з таємниць, яку жінка поділяє з богом, бо тут відсутній зовнішній блиск і немає нічого такого, що тішило б марнолюбство, яке у Франції є могутньою спонукою більшості вчинків. І ось на третьому періоді її духовного життя в Модести виникло неподоланне бажання проникнути в таємницю одного з таких надзвичайних створінь, розгадати рушійні сили думки генія, збагнути його потаємні нещастя, зрозуміти, хто він такий, чого прагне. Таким чином, злети фантазії Модести, блукання її душі в порожнечі, наполегливе бажання проникнути в морок майбутнього, нетерпляче прагнення віддати всі скарби свого кохання обранцеві, шляхетність її уявлень про життя, твердий намір ліпше страждати у високостях духу, ніж бабратись, як пані Міньйон, у болоті провінційного життя, її рішення зберігати цноту, шанувати родинне вогнище і вносити в нього тільки радість — увесь цей світ почуттів утілився нарешті в чіткий задум. Модеста надумала стати подругою поета, митця — тобто подругою чоловіка, який стоїть над юрбою; але вона хотіла обрати його сама і віддати йому своє серце, своє життя, свою незмірну ніжність, вільну від тривог і розчарувань пристрасті лише після того, як глибоко вивчить душу свого обранця. Вигадавши цей чудовий роман, вона почала знаходити в ньому неабияку втіху. Безтурботний спокій запанував у її душі, на обличчі зажеврів легкий рум'янець, і вона стала, як вам уже відомо, прегарним уособленням Німеччини, стала славою Шале і гордістю пані Латурнель та подружжя Дюме. Відтоді Модеста почала жити подвійним життям. Вона смиренно і з любов'ю виконувала всі буденні домашні обов'язки, приховуючи за ними свої поетичні устремління до ідеалу, як ото ченці-картезіанці,

що ревно трудяться цілий день і водночас удосконалюють душу молитвою. Всі великі уми приневолюють себе до якоїсь машинальної роботи — це допомагає їм панувати над своєю думкою. Спіноза50 шліфував скельця для окулярів. Бейль51 рахував черепиці на даху. Монтеск'є52 працював у саду. Коли тіло приборкане, душа спокійно й упевнено розгортає крила. Отож пані Міньйон, яка читала в душі дочки, мала слушність. Модеста справді кохала, але тим платонічним коханням, яке рідко зустрічається і мало кому зрозуміле; то було не так кохання, як перша дівоча ілюзія, найвитонченіше з усіх почуттів, солодка відрада серця. Вона жадібно пила з джерела невідомого, неможливого, з джерела мрій. Вона захоплювалася синім птахом, що живе у раю дівочих сподівань, тим самим птахом, який співає десь далеко-далеко і з'являється тільки зрідка, на одну мить, але ніколи не дається в руки і жодна куля не може його наздогнати, птахом, чиє дорогоцінне пір'я яскріє і мерехтить, мов коштовне каміння, птахом, що засліплює зір і навіки зникає, коли з'являється дійсність — ця бридка гарпія53, супроводжувана мером та свідками шлюбної церемонії. Черпати з кохання всю його поезію, не бачачи коханого! Яка вишукана втіха! Яка дивовижна, яка солодка фантазія!

А ось і той непередбачений, дріб'язковий випадок, що вирішив долю нашої героїні.

Якось Модеста побачила у вітрині книгаря літографований портрет Каналіса, одного з найулюбленіших своїх поетів. Ви знаєте, наскільки брехливі ці зображення, вироби огидних спекулянтів, які наживаються на обличчях знаменитостей, ніби це звичайний товар. Отож Каналіс був намальований у досить байронічній позі і являв захопленому глядачеві відкинуті назад кучері, оголену шию і неприродно високе чоло — неодмінну ознаку знаменитого поета. Немає сумніву, що чоло Віктора Гюго змусить підголити свої лоби стількох же поетів, скількох майбутніх маршалів згубила слава Наполеона. Обличчя

Каналіса, зображене одухотвореним і вродливим задля гендлярської вигоди, вразило Модесту. Вона купила цей портрет і в той же таки день вийшов у світ один з найчудовіших романів д'Артеза. Хай Модеста і впаде в очах читача, але, слід признатися, вона довго вагалася, кому віддати перевагу: знаменитому поетові чи уславленому прозаїку. Але, може, обидва ці генії уже не вільні, уже одружені? Модеста почала з того, що заручилася допомогою Франсуази Коше, дівчини, яка служила ще в нещасної Беттіни Кароліни і разом з нею повернулася з Парижа; тепер вона жила в Гаврі, й пані Міньйон та пані Дюме завжди охоче наймали її для поденної роботи. Модеста привела Франсуазу — істоту досить-таки скривджену природою — до своєї кімнати і спершу заприсягнулася при ній, що ніколи не завдасть найменшої прикрості своїм батькам і ніколи не переступить межі дозволеного; потім пообіцяла, що, коли повернеться батько, виплатить Франсуазі пристойну суму, цілком достатню для спокійного і забезпеченого життя, за умови, якщо та збереже в таємниці послугу, про яку її попросять. Що ж це за послуга? Сута дрібничка — і цілком невинна. Модеста зажадала від своєї спільниці одного: щоб та відносила її листи на пошту й приносила ті, які надходитимуть туди на ім'я Франсуази Коше. Склавши з дівчиною цю угоду, Модеста написала коротенького листа Доріа, видавцеві віршів Каналіса, в якому попросила повідомити, в інтересах самого поета, чи він одружений, а відповідь попросила надіслати панні Франсуазі Коше,— Гавр, до запитання. Доріа, нездатний сприйняти подібне послання всерйоз, відповів листом, над яким потрудилися п'ятеро чи шестеро журналістів, причому кожен вніс у нього свою частку дотепів.

"Шановна панно,

Каналіс (барон де) Констан Сір Мельхіор, член Французької Академії, народився 1800 року в Каналісі (департамент Коррез), зросту 5 футів 4 дюйми, добре зберігся, щеплення віспи

пройшов, чистопородний, визнаний годящим до служби у війську, цілком здоровий, володіє в Коррезі невеличким родовим маєтком і готовий одружитися, але тільки з дуже багатою нареченою.

Щит його герба розітнутий навпіл. У правій, червоній, частині — золота сокира, у лівій, чорній,— срібна мушля. Герб увінчаний баронською короною, щит підтримують дві зелені модрини. Девіз роду Каналісів — ЗОЛОТО Й КРИЦЯ, хоч завжди була порожня їхня скарбниця.

Згадуючи ім'я родоначальника Каналісів, овернські хроніки повідомляють, що під час першого хрестового походу він вирушив у святу землю озброєний однією сокирою з причини своєї вбогості, яка відтоді важким тягарем нависла над усіма його нащадками. Звідси, безперечно, і походження герба. Звідси й мушля на гербі, бо інших скарбів своєю сокирою той знаменитий барон собі не добув, хоч і уславився на віки вічні тим, що вибив силу-силенну невірних. А помер він у Єрусалимі на Асколонській дорозі — оскільки похідних госпіталів тоді ще не існувало — без золота й без криці і голий, як мокриця.

Каналісів маєток приносить кілька каштанів річного прибутку й обкладений податком на суму двадцять два франки на рік. Замок поета являє собою дві зруйновані башти, з'єднані рештками фортечного муру, обвитого чудовим плющем.

Нижчепідписаний видавець вважає за обов'язок повідомити, що кожен томик віршів пана Каналіса він купує за десять тисяч франків, бо поет мушлями не захоплюється, а віддає перевагу дзвінкій монеті.

Співець коррезького кореня живе на вулиці Рибний Рай, будинок 29 — квартал цілком підходящий для поета

романтичної школи. Там він і полює на золотих рибок. Неоплачених листів не надсилати.

Ходять чутки, ніби деякі вельможні дами з Сен-Жерменського передмістя частенько навідуються до того раю й поклоняються божеству, що там мешкає. Король Карл X так високо цінує великого поета, що вважає його навіть здатним служити на державній службі; нещодавно він ушанував його званням кавалера ордена Почесного легіону і, що куди вагоміше, призначив доповідачем при міністерстві закордонних справ. Ці обов'язки анітрохи не перешкоджають великому поетові отримувати пенсію в три тисячі франків із фонду заохочення літератури й мистецтва. Як бачите, поет не бідує — зате бідують видавці, змушені друкувати його вірші, тобто терпіти восьму кару єгипетську54, якої Єгипту пощастило уникнути.

Останнє видання творів Каналіса вийшло в друкарні Дідо на веленевому папері з віньєтками Біксіу, Жозефа Брідо, Шіннера, Соммерв'є та ін. і складається з п'яти томів середнього формату. Ціна 9 франків з урахуванням витрат на пересилку".

Цей лист звалився на замріяну Модесту, як важкий камінь на тендітний тюльпан. Як мало був схожий цей поет у чині доповідача, що отримував платню від міністерства і пенсію від державного фонду, поет, який домагався орденської стрічки і був оточений поклонінням дам Сен-Жерменського передмістя, як мало був схожий він на забризканого багнюкою мрійника, що, знемагаючи від напруженої творчої праці, сумний та замислений, блукає по набережних і повертається до своєї мансарди, переповнений поетичними образами! Одначе Модеста вгадала, що заздрісний видавець (який мав звичай казати: "Я створив Каналіса! Я створив Натана!") посміявся з неї. І тоді вона знову перечитала вірші Каналіса, написані нещиро, але напрочуд звабливо. Вони вимагають бодай

короткого розгляду, інакше читач не зрозуміє, чому Модеста так захопилася ними.

Каналіс відрізняється від Ламартіна, який очолює романтичну школу, солодкавими інтонаціями няньки, зрадливою лагідністю і витонченою правильністю форми. Якщо голова школи своїм гордим клекотом нагадує орла, то Каналіс скидається на рожево-білого фламінго. Жінки бачать у ньому надійного друга, якого їм бракує в буденному житті, таємного повірника, виразника їхніх мрій, того, хто розуміє їх і може витлумачити їхні найзаповітніші почуття. Широкі береги, які Доріа залишив у останньому виданні творів Каналіса, були списані нотатками та зізнаннями Модести — їй була близька душа, що вгадувалася за цими мрійливими і ніжними рядками. Каналіс не володіє даром яскравого образу, він не вміє вдихнути життя у свої творіння; але він може заспокоїти невиразні страждання, як ті, що мучили Модесту. Він розмовляє з молодими дівчатами їхньою мовою, він угамовує біль найболючіших ран, він уміє притишити стогін і навіть ридання. Його талант не поверне хворих до життя прекрасним словом, не збадьорить їх сильним почуттям, він тільки промовляє до них милозвучним голосом, якому віриш: "Я нещасливий, як і ви, я розумію вас, ідіть до мене, поплачмо разом на березі струмочка, під вербами!" І люди йдуть до нього, і слухають його порожні й лункі вірші, схожі на колискову пісню, якою годувальниця заколисує немовля. Каналіс у цьому відношенні скидається на Нодьє, він чарує вас наївністю, цілком природною у прозаїка і награною в Каналіса, чарує своєю витонченістю, своєю усмішкою, своїми зів'ялими квітами, своєю примітивною філософією. Він вправно мавпує дитячу мову, щоб повести вас у долину ілюзій. Люди безжальні до орлів, вони вимагають від них чистоти діаманта і незаплямованої досконалості, але вони усе прощають Каналісам, задовольняючись їхньою сирітською монеткою. Каналіс видається добродушним, а головне, людяним. Кривляння поета романтичної школи вдаються йому

так само добре, як різні викрутаси — жінці, що прикидається наївною, приголомшеною, жертвою або скривдженим ангелом. Перечитавши вірші Каналіса, Модеста знову пережила своє перше враження і перейнялася довірою до цієї душі, до цього обличчя, такого ж прекрасного, як у Бернардена де Сен-П'єра55. Вона не повірила видавцеві. І десь на початку серпня написала такого листа знаменитому поетові — цьому Дора56 нинішньої епохи, бо Каналіса теж вважають однією з найяскравіших зірок у плеяді сучасних літературних світил.

I

"Панові де Каналісу.

Не раз уже хотіла я вам написати, шановний пане. Навіщо? Ви легко здогадаєтеся: щоб сказати вам, як високо ціную я ваш талант. Бідолашна дівчина, сама як палець у глухому провінційному закутні, усе щастя якої в читанні ваших віршів, відчуває потребу висловити вам свій захват. Від "Рене"57 я прийшла до вас. Смуток сприяє мрійливості. Скільки жінок, схиляючись перед вашою славою, звіряли вам свої потаємні думи? Чи можу я сподіватися, що ви помітите мене в цій юрмі? Чи не загубиться серед напахчених листів, якими вас засипають, цей клаптик паперу, в який я вклала свою душу? Мабуть, я видамся вам зануднішою, ніж інші, адже я хочу залишитися для вас невідомою і водночас прошу, щоб ви мені цілком довіряли, так ніби ми знайомі дуже давно.

Дайте мені відповідь, я сподіваюся на вашу доброту. Не обіцяю відкрити вам своє ім'я, але хто знає? Що я можу додати до цього листа? Повірте, добродію, мені було нелегко писати і дозвольте подати вам руку, руку друга.

З щирою прихильністю

О. д'Еста-М.

Якщо ви будете ласкаві відповісти мені, пишіть за адресою: Гавр, панні Ф. Коше, до запитання".

Кожна дівчина, романтична, вона чи не дуже, легко уявить собі, в якому хвилюванні прожила Модеста усі наступні дні. В повітрі зблискували омахи полум'я. Листя дерев мінилося барвами, наче пір'я екзотичних птахів. Модеста не відчувала свого тіла, вона мовби зливалася з природою. Земля вислизала з-під її ніг. "Як чудово, що люди винайшли пошту",— думала вона і подумки стежила за мандрівкою свого листа, і почувала себе щасливою, як буває щасливим той, хто у двадцять років уперше здійснив задумане. Вона була під владою захоплення, як середньовічна "одержима" під владою злого духа. Вона уявляла собі поетову квартиру, бачила його кабінет, бачила, як він розпечатує її листа і будувала тисячі припущень.

Познайомивши вас із поезією Каналіса, намалюємо і портрет самого поета. Каналіс сухорлявий і невисокий на зріст, з аристократичними манерами, брюнет, обличчя в нього довгасте, як то кажуть — "теляче", голова ніби замала, як у багатих людей, у котрих марнославства більше, ніж гордості. Він любить розкіш, блиск, велич. Багатство йому необхідніше, аніж будь-кому іншому. Пишаючись своїм шляхетним походженням не менше, ніж талантом, він повбивав на полі честі всіх своїх предків, щоб самому піднестись у очах сучасників. Зрештою, Каналіси — це не Наваррени, Кадіньяни, Гранльє чи Негрпеліси. І все ж таки сама природа прийшла на поміч шанолюбові. Як і годиться поетові, в нього блискучі очі із східним розрізом, приваблива витонченість манер, дзвінкий голос; та лицемірство, яке в'їлося йому в плоть і кров, зводить нанівець усі ці переваги. Він комедіант, але комедіант цілком щирий. Хода в Каналіса надзвичайно вишукана, але тільки тому, що це увійшло йому в звичку. Пишномовні тиради теж

йому личать. Він любить похизуватись, але без цього він, здається, не був би самим собою. Ці вади вживаються у ньому з певною великодушністю, з тими рисами вдачі, які він називає "лицарськими", хоча він не лицар, а радше шукач пригод. В Каналіса замало віри, щоб стати Дон Кіхотом; але він надто піднесена натура, щоб не прагнути — і притому постійно — до краси й ідеалу. Його поетичний дар виливається за всякої нагоди, і це тільки шкодить поетові, бо він не позбавлений розуму; але його талант не дає цьому розумові розгорнутись у всій повноті; Каналіс — раб своєї слави, а хотів би піднестися над нею. Отож, як це часто трапляється, особистість Каналіса перебуває в цілковитій суперечності з його творчістю. Ці ласкаві, наївні і сповнені ніжності вірші, спокійні й чисті, мов скуте кригою озеро, цю жіночну скрадливо-лагідну поезію створив маленький шанолюб, затягнутий у фрак, з манерами дипломата, нікчемний аристократик, що мріє про політичну могутність, напахчений мускусом, претензійний, жадібний до багатства, яке дало б йому ренту, необхідну для здійснення амбіційних задумів, чоловічок, якого вже зіпсував успіх з його двома вінками: лавровим і миртовим. Герой Модести отримував вісім тисяч франків платні, три тисячі франків пенсії, дві тисячі — від Академії й тисячу екю прибутку з родового маєтку; правда, деяку суму доводиться витрачати на господарчі потреби та обробіток землі, проте загалом він мав п'ятнадцять тисяч чистого прибутку та ще десять тисяч у середньому давало йому видання віршів; отож на рік виходило двадцять п'ять тисяч франків. Ця сума видавалася Каналісові уже недостатньою і зверх неї він витрачав ще п'ять-шісгь тисяч франків. Але королівська скарбниця і таємні урядові фонди досі покривали цей дефіцит. На день коронації Каналіс написав гімн і отримав за це срібний сервіз. Від грошової винагороди він відмовився, заявивши, що представники роду Каналісів зобов'язані оспівувати короля Франції. "Король-лицар" усміхнувся і замовив у Одіо цей дорогий подарунок, ніби перефразувавши відомі рядки із "Заїри"58:

О віршомазе, та невже подумав ти,

Що Карла щедрістю зумів перемогти?

На той час Каналіс, за образним висловом журналістів, уже "витрусив свою торбу". Він почував, що нездатний вигадати щось нове в поезії; з семи струн його ліри лишилася тільки одна і він уже стільки на ній цигикав, що публіка поставила перед ним вимогу: або повіситися на цій струні, або замовкнути. Де Марсе, який не любив Каналіса, дозволив собі жарт, що своїм отруйним жалом глибоко вразив поетове самолюбство: "Каналіс,— сказав він одного разу,— нагадує мені того сурмача, якого Фрідріх Великий59 назвав сміливцем за те, що протягом усієї битви він дудів, не змовкаючи, у свою дудку". Каналіс зажадав стати політиком і для початку вирішив здобути вигоду із своєї подорожі до Мадріда, де він служив аташе в посольстві, перебуваючи біля герцога де Шольє. "Не біля герцога, а біля герцогині",— жартували тоді в паризьких салонах. (Як часто одне дошкульне слово змінювало долю людини! Колишній президент Цізальпінської республіки60, найуславленіший адвокат П'ємонту Колла якось уже в сорокарічному віці почув, що його друг десь сказав, ніби він, Колла, нічого не тямить у ботаніці; образившись, Колла стає другим Жюссьє61, вирощує квіти, створює їхні нові різновиди і видає латиною "Флору П'ємонту" — плід десятирічної праці). "Зрештою, і Каннінг, і Шатобріан62 вибились у політики,— подумав поет, чия муза видихнулася,— і де Марсе ще стане моїм підлеглим!" Каналісові дуже хотілося написати великий політичний трактат; але він побоявся зганьбити свою репутацію, перейшовши на прозу, що ставить надто жорсткі вимоги до тих, хто набув звичку висловлювати будь-яку думку александрійськими чотиривіршами. З усіх сучасних поетів лише троє, Гюго, Готьє63 і де Віньї64, зуміли здобути не лише славу поета, а й славу прозаїка, славу, що увінчала також Расіна65 й Вольтера, Мольєра і Рабле; ця подвійна слава — рідкісне явище у

французькій літературі й випадає вона лише на долю найталановитіших. Отож наш поет Сен-Жерменського передмістя вчинив вельми розумно, поставивши свою колісницю під надійну покрівлю, ближче до урядових карет. Здобувши звання державного радника, він вирішив, що йому потрібен секретар, тобто друг, який міг би замінити його в багатьох випадках життя: торгуватися з видавцями, дбати про підтримання слави в газетах, а як буде треба, то й допомагати йому в політичних аферах,— тобто людина, віддана йому душею й тілом. Багато паризьких знаменитостей — учені, митці, літератори — мають при собі одного або двох прихвоснів; найчастіше це або якийсь гвардійський капітан, або камергер, що гріються в промінні чужої слави й виконують найделікатніші доручення, а в разі потреби готові навіть скомпрометувати себе, охороняючи п'єдестал свого кумира. Живуть вони на становищі чи то слуг, чи то друзів, постійно нахваляючи свого генія, першими кидаючись на його захист і прикриваючи його відступ, ведуть всі його справи і залишаються віддані йому доти, доки здійснять свої сподівання або втратять ілюзії. Одні раптом помічають, що знаменитий друг не досить їм вдячний, інші починають вважати себе жертвою визиску, треті просто знуджуються, і мало хто задовольняється солодким відчуттям рівності — єдиною вартісною винагородою за близькість до великої людини; саме таким почуттям жив Алі, наближений до себе Магометом66. Багатьох засліплює самолюбство, і вони починають вважати себе не менш талановитими, ніж їхній кумир. Справжня відданість — явище рідкісне, а надто відданість, що не прагне винагороди і не плекає надій, тобто така, якою розуміла її Модеста. Одначе існують і Менневалі67,— і в Парижі їх більше, аніж будь-де,— люди, які люблять триматись у тіні, люблять спокійну роботу, такі собі ченці без монастиря, чужі в сучасному суспільстві. Ці мужні агнці керуються у своїх діях і в особистому житті поезією, яку письменники тільки виражають. Вони поети в душі, у своїх усамітнених роздумах, у своїй ніжності, тоді як інші — поети

лише на папері, поети не серцем, а розумом, а то й просто торговці друкованою продукцією — за стільки-то франків рядок! Як, наприклад, лорд Байрон, як усі, хто живе — на жаль! — коштом свого чорнила, що нині з вини уряду замінило джерело Іппокрени68.

Приваблений славою Каналіса, блискучим майбутнім, що нібито чекало цю політичну зірку, один молодий доповідач палати державного контролю за порадою маркізи д'Еспар, яка в цьому випадку діяла в інтересах герцогині де Шольє, погодився безплатно виконувати обов'язки поетового секретаря, і Каналіс приголубив його, як приголублює банкір свого першого вкладника. Спочатку їхня співпраця була дуже схожа на дружбу. Згаданий молодик уже виконував подібні обов'язки при одному з міністрів уряду, що закінчив своє існування в 1827 році; але міністр усе ж таки потурбувався про свого помічника і прилаштував його в палату державного контролю. На той час Ернестові де Лабрієру виповнилося двадцять сім років; він був нагороджений орденом Почесного легіону, не мав інших прибутків, крім своєї платні, уже здобув певні навички у веденні справ і багато чого навчився за чотири роки, які просидів у кабінеті глави міністерства. Він був лагідний і люб'язний, мав сором'язливу вдачу, добре серце і страшенно не любив бути на видноті. Він хотів служити своїй країні, приносити їй користь, але блиск відлякував його. Якби йому дали право вибору, він волів би стати секретарем у Наполеона, а не прем'єр-міністром. Заприятелювавши з Каналісом, Ернест зробив для нього дуже багато; але вже через півтора року переконався, що поет — людина черства і поетична лише в тих випадках, коли висловлює свої почуття літературно. Мудрість народного прислів'я: "Ряса ченця не робить",— ніде так не виправдовується, як у царині письменства. Надзвичайно рідко існує відповідність між талантом письменника і його характером. Здібності людини — це ще не її суть. Ця неузгодженість, зовнішні прояви якої часто здаються

дивовижними, досі становить нерозгадану таємницю, і навряд чи вдасться дослідити її. Мозок та всі форми його діяльності — бо в мистецтві рука людини тільки занотовує те, що зародилося в її мозку — становлять окремий світ, що існує та розвивається під черепом незалежно від почуттів, від того, що називають чеснотами громадянина, сім'янина і просто людськими чеснотами. Проте це не абсолютний закон. У людині немає нічого абсолютного. Безперечно, що розпусник змарнує свій талант у гульні, а пияк потопить його у пиятиці; але й людина пересічна не стане талановитою від того, що поводитиметься порядно й дотримуватиметься правил гігієни. З другого боку, майже доведено, що співець кохання Вергілій ніколи не любив ніякої Дідони69, а зразок громадянина — Руссо був такий марнославний, що йому позаздрили б усі аристократи, разом узяті. Але, скажімо, Мікеланджело або Рафаель являли собою щасливу гармонію генія і характеру. В моральному відношенні талант у чоловіків це майже те саме, що краса в жінок — лише обіцянка. Отож двічі вшануймо чоловіка, чиє серце, вдача і талант однаково бездоганні. Розпізнавши в поетові шанолюбного егоїста, тобто егоїста найгіршої породи, бо серед них є й люди приємні, Ернест з якоїсь сором'язливості не зважувався його покинути. Чесні душі не вміють легко поривати зв'язки, а надто ті, якими вони зв'язали себе самохіть. Отож, коли лист Модести летів поштою, секретар ще жив у добрій злагоді з поетом, хоча мав відчуття, що свідомо приносить себе в жертву. Лабрієр був вдячний Каналісові за відвертість, з якою той дозволив йому заглянути в свою душу. А втім, вади цієї людини, яку вважатимуть великою ще за життя і перед якою схилятимуться, як схилялися колись перед Мармонтелем70, становили лише зворотний бік її блискучих здібностей. Якби Каналіс був менш марнославний та претензійний, навряд чи він розвинув би в собі таку звучну ораторську дикцію, якість украй необхідну в сучасному політичному житті. Будучи сухарем, він мусив удавати з себе людину чесну й пряму. Люблячи

похизуватись, він іноді грав роль великодушного. Суспільству була користь від таких його дій, а про спонуки хай судить Бог.

Та на той час, коли прийшов лист від Модести, Ернест уже не мав найменших ілюзій щодо Каналіса. Обидва приятелі саме поснідали і сиділи, розмовляючи, в кабінеті поета, чия квартира з вікнами в сад була на нижньому поверсі, в глибині подвір'я.

— Я повинен створити нову поему! — вигукнув Каналіс.— Недавно я вже розмовляв про це з герцогинею де Шольє. Захват моїх читачів помітно охолов. Ось перший анонімний лист, якого я отримав після довгої перерви.

— Від незнайомки? — спитав Лабрієр.

— Авжеж; від незнайомки. Якась д'Еста з Гавра. Прізвище, звісно, вигадане.

Каналіс передав листа Лабрієрові. Так цей фат недбалим жестом кинув своєму секретареві екзальтовану поему дівочих почуттів, само серце Модести.

— Як це чудово! — вигукнув Ернест.— Приваблювати до себе найцнотливіші почуття, мати над жінкою таку владу, щоб вона забула про звички, вкорінені вихованням, природою, світськими правилами, зламала умовності... Ось переваги таланту! Отримати листа, такого, як цей, написаний, звичайно, дівчиною, невинною і наївною, написаний у захваті, без таємного розрахунку...

— Ну то й що? — сказав Каналіс.

— А те, що навіть вистраждавши стільки, скільки страждав Тассо, поет може бути зрештою винагородженим! — вигукнув Лабрієр.

— Так, друже, кажуть, коли отримують першого, ну хай другого листа,— мовив Каналіс.— Та коли приходить тридцятий!.. І коли з'ясується, що твоя юна мрійниця уже бувала в бувальцях! І коли в кінці дороги, якою ти промчав на прудких конях поетичного натхнення, зустрічаєш уже підтоптану англійську міс, що простягає тобі руку, сидячи на придорожньому камені! І коли ангел, що злетів до тебе з поштою, перетворюється на вбогу та ще й не дуже гарну дівчину, якій хочеться заміж! Ось тоді твій запал і остигає.

— Я починаю думати, — сказав Лабрієр, усміхаючись,— що слава має в собі отруту, як деякі сліпучо-яскраві квіти.

— Крім того, друже,— провадив Каналіс,— усі ці жінки, хай навіть вони цілком щирі, плекають ідеал, якому ми рідко відповідаємо. Вони не уявляють собі, що поет може бути марнославним, у чому, до речі, звинувачують і мене; вони не розуміють, що гарячкове збудження може зробити чоловіка дратівливим і непостійним; вони хочуть бачити його завжди великим, завжди прекрасним; вони не думають про те, що талант — це хвороба, що Натан живе з Флоріною, що д'Артез надто гладкий, а Жозеф Брідо — худий, як скіпка, що Беранже змушений ходити пішки і що в божества може бути нежить. Адже поет і красень у одній особі, як Люсьєн де Рюбампре,— не менша рідкість, аніж птах Фенікс. Отож навіщо нариватись на дошкульні компліменти розчарованої дами і ловити на собі її розгублені, сторопілі погляди.

— В такому разі,— сказав Лабрієр,— справжній поет повинен залишатися невидимим, як Бог серед створених ним світів, і проявляти себе тільки у своїх творіннях.

— Тоді слава обходилася б надто дорого,— відповів Каналіс. — А життя має свої привабливі сторони. Розумієш,— провадив він, узявши чашку чаю,— коли в поета закохується шляхетна і вродлива жінка, вона не ховається в ложах верхнього ярусу чи бенуара, вона поводиться тоді, як герцогиня, що закохалася в актора. Вона почуває свою силу, знає, що краса, багатство і вельможне ім'я служать їй надійною охороною, і має сміливість сказати, як то кажуть у всіх епічних поемах: "Я німфа Каліпсо71, кохана Телемаха72". До містифікації вдаються лише дріб'язкові душі. Я вже давно не відповідаю на листи дам, що вдягають на себе маску.

— О, як би покохав я жінку, що прийшла б до мене сама! — вигукнув Лабрієр, мало не просльозившись від хвилювання.— А на твої слова, дорогий Каналіс, можна відповісти, що бідна дівчина ніколи не зважиться підвести погляд на знаменитість. Вона надто горда, надто самолюбна, надто сором'язлива для цього. Так може вчинити лише зірка, лише...

— Лише принцеса, чи не так? — вигукнув Каналіс, голосно засміявшись.— Принцеса, яка спуститься до поета! Мій друже, це трапляється один раз на сто років. Таке кохання схоже на квітку, що розквітає через століття. Принцеси — юні, багаті, вродливі — надто заклопотані, вони, як і всі рідкісні рослини, захищені густим живоплотом добре вихованих дворян, йолопів і пустобрехів. Моя мрія — гай-гай! Моя осяйна мрія, яку я виплекав ще в Коррезі, яку з таким запалом розцвічував візерунками барвистої фантазії! Та облишмо про це. Моя мрія давно розлетілась на скалки, що й досі хрускотять під моїми ногами. Ні, ні, писати анонімні листи — значить, жебрати! І яка вимогливість! Напиши цій особі, повіривши, що вона молода і вродлива, й побачиш, до чого це призведе. На щось інше в тебе вже не буде часу. Розважливість не дозволяє нам любити всіх жінок. Аполлонові, принаймні Аполлонові Бельведерському, слід

поводити себе, як сухотному красеню,— тобто берегти свої сили.

— Але якщо дівчина зважується на такий вчинок, то, мабуть, вона певна, що своєю ніжністю й красою вона затьмарить найобожнюванішу коханку,— заперечив Ернест,— і невже ти не відчув найменшої цікавості...

— Ет, облиш,— відказав Каналіс.— Дозволь мені, мій наївний друже, обмежитися прихильністю прекрасної герцогині, в якій я знайшов своє щастя.

— Ти маєш слушність — і аж надто,— відповів Ернест.

Усе ж таки молодий секретар прочитав і знову перечитав Модестиного листа, намагаючись розгадати прихований у ньому зміст.

— А знаєш, у цьому листі нема найменшої фальші. Вона не величає тебе генієм і звертається тільки до твого серця,— сказав він Каналісу.— Я не встояв би перед такою ніжною скромністю й прийняв би угоду...

— Ну що ж, приймай її і дай відповідь на листа, доведи пригоду до кінця! — вигукнув, сміючись, Каналіс.— Хоч, повір, ти тільки змарнуєш час і через три місяці скажеш, що я мав слушність, якщо тільки це триватиме три місяці...

І вже через чотири дні Модеста отримала відповідь — листа, написаного на чудовому папері і вкладеного в подвійний конверт, заклеєний сургучевою печаткою з гербом Каналіса.

II

"Мадмуазель О. д'Еста-М.

Вельмишановна панно!

Захват перед чудовими творами — припустімо, що мої твори справді такі — має в собі стільки святого й щирого почуття, що це захищає від глузувань і виправдовує в очах будь-якого суду той зухвалий вчинок, на який ви зважилися, надіславши мені листа. Насамперед я повинен подякувати вам за втіху, яку завжди приносить авторові висока оцінка його творчості, навіть коли вона цілком незаслужена. Зрештою, і віршомаз, і поет однаково вважають себе гідними хвали, бо самолюбство — субстанція, нездатна чинити опір впливу лестощів. А хіба не буде найкращим доказом дружби, яку я можу запропонувати незнайомці в обмін на її бальзам, що гоїть найотруйніші укуси критиків, коли я поділюся з нею жнивом свого досвіду, ризикуючи навіть розвіяти її чудові ілюзії!

Ореол святого, непорочного і бездоганного життя, панно,— це найліпша окраса дівчини. Ви сама-одна на світі? Тоді все зрозуміло. Але якщо ви живете в родині, маєте батька, маєте матір, подумайте, яку прикрість може завдати їм цей ваш лист, адже ви написали його чоловікові, зовсім вам не знайомому. Не всі письменники — ангели, у них є свої вади. Серед них трапляються люди легковажні, вітрогони, фати, марнолюби, розпусники, і хоч яку пошану вселяє невинність, хай який би по-лицарському шляхетний був французький поет, у Парижі ви ризикуєте зустріти чимало розбещених менестрелів, готових навіяти вам любов, тільки щоб обманути її. Хтось із цих людей міг би витлумачити вашого листа зовсім інакше, ніж витлумачив його я. В ньому запідозрили б намір, про який ви у своїй невинності навіть не здогадуєтеся. Скільки письменників, стільки й характерів. Мене надзвичайно тішить, що ви повірили у мою здатність зрозуміти вас. А якби ви натрапили на талановитого лицеміра, на жартівника, чиї твори сповнені

меланхолії, а життя — суцільний карнавал? А якби ваша шляхетна необачність звела вас із чоловіком лихим, завсідником бульварних театрів або героєм паризьких шинків? Ви міркуєте про поезію, сидячи під шатром квітучого ломиносу, й до вас не доходить запах сигар, яким, на жаль, часто просякнуті наші вірші.

Адже, йдучи на бал у блискучому уборі з ювелірних прикрас, ви не думаєте про жилаві руки робітників у блузах, про брудні майстерні, звідки виходять ці осяйні квіти праці. Підемо далі? Хіба замріяне і самотнє життя, яким ви, безперечно, живете в себе на березі моря, може зацікавити поета, чиє призначення все уявляти і все зображувати? Дівчата, створені нашою уявою, такі бездоганні, що жодна з Євиних дочок не може з ними суперничати. Яка дійсність зрівняється з мрією? І що виграєте ви, дівчина, чия доля — стати розважливою матір'ю родини, прилучившись до жахливих хвилювань, що складають життя поета в цій страшній столиці, яку можна змалювати словами: пекло моторошне, але любе? Якщо ви взяли у руки перо тільки з метою внести розмаїття у своє одноманітне життя, життя юної і цікавої дівчини, то чи не свідчить це про вашу зіпсутість? Як розуміти вашого листа? Може, ви належите до касти знедолених або просто шукаєте собі друга далеко від дому? А може, природа обділила вас вродою, і вашій чудовій душі бракує розрадника? На жаль, я доходжу сумного висновку: ваш вчинок або занадто сміливий, або не досить сміливий. Що ж, зупинімося на цьому. А якщо ви все-таки хочете листуватися далі, повідомте мені про себе більше, ніж я довідався з вашого листа. Проте, якщо ви, панно, молоді, вродливі, якщо у вас є родина, якщо ви відчуваєте в серці небесний дар співчуття, що його вам хочеться на когось вилити, подібно до Марії Магдалини, яка змастила миром ноги Христа, то нехай оцінить вас чоловік достойний, і будьте тим, ким повинна стати кожна славна дівчина: вірною дружиною і доброчесною матір'ю. Здобути перемогу над поетом — доля незавидна для юної

дівчини, повірте мені. Він надміру марнославний, у нього надто багато гострих граней, на які неминуче натикатиметься законна гордість жінки, і вони ранитимуть її почуття, її ніжність, ще не загартовану життєвим досвідом. Подруга поета повинна любити його задовго до шлюбу, їй слід озброїтися милосердям і поблажливістю ангела, всіма чеснотами матері. А ці якості, панно, якщо і є в молодих дівчат, то тільки в зародку.

Вислухайте ж усю правду до кінця — хіба не повинен я висловити вам її у відповідь на ваші п'янкі лестощі? Якщо шлюб із знаменитим чоловіком і тішить жіноче самолюбство, то незабаром жінка помітить, що її геній нічим не відрізняється від інших людей. І чим більше сподіваються від нього чудес, тим менше виправдовує він покладені на нього великі надії. Й тоді уславленого поета чекає те саме, що й жінку, чию красу занадто розхвалили. "А я думав, вона куди гарніша",— скаже чоловік, уперше її побачивши. Бо вона більше не відповідає портретові, якого намалювала уява,— чарівниця, що їй завдячую я вашого листа. І зважте, що творчі здібності розвиваються і розквітають лише у сферах невидимих. Дружина поета зазнає через це тільки прикрощів і незручностей, вона бачить, як виготовляють дорогоцінності і знає, що ніколи себе ними не прикрасить. Якщо ви засліплені блиском слави, то знайте, що її втіхи — недовговічні. Та й хто б не роздратувався, зустрічаючи стільки перешкод на шляху, який спочатку здавався гладесеньким, і знайшовши саму кригу на вершині, здалеку такій осяйній! Крім того, жінки, не звичні до життєвих знегод, дуже скоро перестають цінувати те, чим раніше захоплювалися — досить їм лише переконати себе, що вони розгадали його суть і призначення.

На закінчення листа хочу сказати (і ви помилитеся, якщо побачите за цими словами приховане прохання, вони — лише порада друга), що задушевне листування можливе тільки між людьми, які нічого не приховують одне від одного. Чи захочете

ви показати себе такою, яка ви є, незнайомому чоловікові? Ставлю крапку, не снуючи ніяких здогадів на цю тему. Прийміть цього листа, панно, як знак пошани, що її ми повинні виявляти до всіх жінок, навіть до незнайомок у масках".

Цілий день носити цього листа під корсетом на розпашілих грудях! Відкласти його читання до півночі — на ту годину, коли всі уже сплять, з болісним хвилюванням, породженим палкою уявою, чекати настання цієї урочистої тиші! Благословляти поета, наперед перечитати подумки тисячі листів, уявляти собі все, тільки не цю краплю холодної води, яка падає на прозорі витвори фантазії і розчиняє їх, як розчиняє синильна кислота живу матерію! І не дивно, що Модесті захотілося сховатися — сховатися від самої себе, бо ж вона була сама в кімнаті — й, погасивши свічку, дівчина занурилась обличчям у подушку і заплакала гіркими слізьми.

Стояла перша половина липня. Модеста підвелася, підійшла до вікна і розчахнула його. Їй бракувало повітря. До кімнати влилися пахощі квітів разом з прохолодою і таємничими ароматами ночі. Освітлене місяцем, море виблискувало, мов дзеркало. В парку Вількенів затьохкав соловей.

"Ось він який, мій поет!" — подумала Модеста, і гнів її вщух.

Найрозпачливіші думки проносились у її голові. Лист поета вразив її в саме серце, і вона захотіла перечитати його. Запалила свічку і заглибилася в цю вишукану прозу, аж поки до неї долинув натужний подих реального світу.

"Він має слушність, а я помиляюся,— сказала собі Модеста. — Але хіба могла я припустити, що під зоряним плащем поета ховається мольєрівський дід73"?

Якщо заскочити жінку чи дівчину на місці злочину, вона затаїть глибоку ненависть проти свідка або винуватця своєї помилки. І ось навіть щира, безпосередня і замкнута Модеста відчула неподоланне бажання отримати перемогу над цим бездоганно логічним розумом, зловити його на якійсь суперечності, відповісти ударом на удар. Сонячний промінь, що торкнувся обличчя цієї невинної дівчини, в якої читання романів, довгі розмови з умирущою звабленою сестрою та небезпечні роздуми в самотині розбестили тільки уяву, захопив її зненацька. Цілих три години мандрувала вона по неозорому морю Сумнівів. Такі ночі ніколи не забуваються. Не вагаючись, Модеста сіла за китайський столик — подарунок від батька — і написала листа, продиктованого пекельним духом помсти, який зачаївся в серці кожної дівчини.

III

"Панові де Каналісу

Шановний добродію!

Ви, безперечно, великий поет і навіть більше, ніж великий поет: ви чоловік порядний. Написавши з такою шляхетною відвертістю дівчині, що стояла на краю прірви, ви, сподіваюся, без найменшого лицемірства, без ухилянь відповісте мені й на ось яке запитання:

Чи написали б ви такого самого листа у відповідь на мій, чи висловили б ті самі думки і тими самими словами, якби хто-небудь шепнув вам на вухо — а може, це й правда! — що в панни О. д'Еста-М. шість мільйонів посагу, і вона не хоче мати своїм повелителем йолопа?

Розгляньте таке припущення і повірте в нього бодай на хвилину. Будьте відверті зі мною, як із самим собою, нічого не бійтесь, я дорослiша за свої двадцять років, і жодне признання, аби тільки воно було щирим, не зашкодить вам у моїх очах. Після того як я прочитаю це зізнання — якщо, звісно, ви зволите прислати мені його — я відповім на ваш перший лист.

Я вже висловила свій захват перед вашим незрівнянним талантом, дозвольте мені тепер віддати належне вашій делікатності та порядності, що зобов'язує мене й надалі вважати себе вашою відданою шанувальницею

О. д'Еста-М.".

Прочитавши цього листа, Ернест де Лабрієр вийшов прогулятися по бульварах; у його душі здійнялася буря, схожа на ту, яка шаленіє на морі, коли вітер налітає з усіх боків, люто шарпає і носить по хвилях маленького човна.

Який-небудь пересічний молодик, справжній парижанин, тільки й сказав би: "Еге, та ця крихітка бувала в бувальцях!" Але Ернест, хлопець з шляхетною і чистою душею, сприйняв цей заклик до правди, цю вимогу присягтися у своїй щирості з таким хвилюванням, що в його душі пробудилися три судді, які ховаються у глибині нашої совісті: Честь, Істина й Справедливість — і звернулися до нього з такими словами:

"Дорогий Ернесте,— казала Істина,— звичайно ж, ти не читав би проповідь багатій спадкоємиці! Так, так, любий хлопче, ти негайно вирушив би до Гавра, щоб довідатися, чи дівчина гарна, і ти напевне зажурився б, що вона віддала перевагу знаменитому поетові. А якби тобі пощастило зробити підніжку другові, якби тебе прихильно зустріли замість нього, панна д'Еста видалася б тобі бездоганною!"

"Отакої! — озвалася Справедливість.— Ви, люди розумні й талановиті, але з порожньою кишенею, нарікаєте, що багаті дівчата одружуються з чоловіками, яких би ви не взяли до себе в лакеї, ви обурюєтеся практицизмом нашого століття, що прагне поєднувати гроші з грішми і ніколи не поєднає вродливого й талановитого, але бідного юнака з вродливою, шляхетною і багатою дівчиною! І ось одна така дівчина повстає проти звичаїв своєї епохи, а поет відповідає їй ударом, спрямованим у саме серце!"

"Багата вона чи бідна, молода чи стара, вродлива чи негарна, а ця незнайомка має слушність і, мабуть, вона розумна, адже зловила поета на тому, що він загруз у болоті корисливих інтересів! — вигукнула Честь. — Хай там як, а вона заслуговує на щиру, шляхетну й правдиву відповідь, заслуговує, щоб ти висловив їй свої найзаповітніші думки. Подивись на себе, заглянь у своє серце й очисти його від усякої скверни. Що сказав би на твоєму місці Мольєрів Альцест74?"

Поринувши в роздуми, Лабрієр ішов так повільно, що за годину ледве добрався від Рибного бульвару до бульвару Капуцинів. Там він звернув на набережну й попрямував до палати державного контролю, яка тоді була біля церкви Сент-Шапель. Але сівши за стіл, він, замість зайнятися звірянням рахунків, ще глибше поринув у свої тривожні роздуми.

"У неї немає шести мільйонів, це очевидно,— міркував він.— Але річ не в цьому..."

Через шість днів Модеста отримала такого листа.

IV

"Мадмуазель О. д'Еста-М.

Вельмишановна панно!

Ви ніяка не д'Еста і просто ховаєтеся під цим прізвищем. Чи можна довіритися тому, хто не говорить правду про себе? Так от, на ваше запитання я теж відповідаю запитанням. Походите ви з вельможної аристократії, з дворянства чи з буржуазного середовища? Звичайно, мораль для всіх одна; але залежно від становища, яке ми посідаємо в суспільстві, наші обов'язки змінюються. Як ото сонце, по-різному освітлюючи схили гір, надає краєвидові чарівного розмаїття, так і мораль погоджує суспільний обов'язок з рангом і становищем людини. Дрібна помилка солдата стає злочином, коли її припуститься генерал, і навпаки. Правила поведінки неоднакові для жінок різного стану: для селянки, яка жне жито, вони зовсім інші, ніж для робітниці, що отримує п'ятнадцять су в день або для доньки дрібного крамаря, або для дівчини з буржуазної родини, або для дочки багатого торговця, або для спадкоємиці вельможі, або для дівчини з роду д'Еста. Королю не личить нахилятися, щоб підняти золоту монету, а орачеві доводиться повертатися назад, щоб знайти загублені десять су, хоча і той, і той повинні бути ощадливими. Якщо панна д'Еста має шість мільйонів, вона може надіти крислатого капелюха з перами, вдягти гаптовану золотом амазонку і, нещадно шмагаючи та приострожуючи свого арабського скакуна, примчати в супроводі лакея до поета і сказати йому: "Я люблю поезію і хочу спокутувати провину Елеонори перед Тассо!"75 Якби дочка негоціанта зважилась на такий вчинок, вона виставила б себе на посміх. То до якого ж суспільного прошарку ви належите? Дайте правдиву відповідь, і я так само правдиво відповім вам.

Хоч я не маю щастя бути з вами знайомим, але ми вже поєднані узами поетичного взаєморозуміння, і тому я не хотів би засвідчувати вам свою пошану в банальних виразах. Збентежити чоловіка, який пише книжки,— це вже неабияка перемога жіночого лукавства".

Лабрієр виявив досить спритності, проте не більше, ніж це дозволено людині честі. Відповідь не змусила себе довго чекати.

V

"Панові де Каналісу

Ви показуєте себе чимдалі розсудливішим, дорогий поете. Мій батько — граф. Найвидатнішим представником нашого роду був один кардинал ще за тих часів, коли кардиналів вважали рівнею королям. Я остання представниця нашого майже згаслого роду; але мої спадкові привілеї дають мені право з'являтися до всіх дворів і входити в усі капітули. Одне слово, ми не нижчого походження, ніж Каналіси. Ваше щастя, що я не надсилаю вам свого герба. Спробуйте відповісти мені так само щиро, як і я. Чекаю вашого листа, щоб знати, чи й надалі я зможу підписуватись

віддана вам О. д'Еста-М.".

— Ця мила особа зловживає вигодами свого становища! — вигукнув Лабрієр.— От і спробуй збагнути — щира вона у своїх листах чи ні?

Мабуть, неможливо прослужити чотири роки особистим секретарем міністра, жити в Парижі серед нескінченних інтриг — і залишитися самим собою; навіть найчистіша душа п'яніє у хмільній атмосфері цієї столиці світу. Радіючи, що він усього лише Лабрієр, а не Каналіс, молодий доповідач палати державного контролю замовив місце в поштовому диліжансі, що йшов на Гавр, але спершу віддав на пошту листа, в якому пообіцяв Модесті відповісти на її запитання такого-то дня, бо, мовляв, написати сповідь справа нелегка й серйозна, а міністр

завантажив його роботою. Перед від'їздом він потурбувався взяти в директора головного поштового управління листа до начальника гаврського відділення, в якому тому пропонувалося зберігати мовчанку про приїжджого і всіляко йому сприяти. Тому Ернест дістав змогу побачити, як побувала на пошті Франсуаза Коше, і коли вона вийшла, він подався слідом за нею, вживаючи всіх заходів остороги, щоб не звернути на себе уваги. Йдучи за Франсуазою, Ернест піднявся на Інгувільський пагорб і помітив у вікні Шале Модесту Міньйон.

— Ну що, Франсуазо? — спитала Модеста.

— Принесла, панно,— відповіла на це дівчина.

Вражений небесною красою білявої незнайомки, Ернест відійшов і спитав у перехожого, хто господар отого чудового маєтку.

— Отого? — перепитав перехожий, показуючи на віллу.

— Авжеж, мій друже.

— То вілла пана Вількена, найбагатшого судновласника в Гаврі. Кажуть, він не знає ліку своїм грошам.

"Щось не пригадую я в нашій історії кардинала Вількена",— подумав Ернест, спускаючись до Гавра, щоб звідти негайно вирушити в Париж.

Звичайно, він розпитав начальника пошти про родину Вількенів і довідався, що вони володіють величезним багатством. Пан Вількен мав сина й двох дочок, одна з яких була за сином пана Альтора. Розважливість підказала Лабрієрові не показувати, що в нього якийсь особливий інтерес

до Вількена, та й начальник пошти почав уже поглядати на нього насмішкувато.

— А хто-небудь тепер у нього гостює? — все ж таки запитав він.

— Атож, родина д'Ерувілів. Кажуть, ніби молодий герцог одружується з молодшою дочкою Вількена.

"В часи династії Валуа був знаменитий кардинал д'Ерувіль,— сказав собі Лабрієр,— а за Генріха Четвертого це прізвище носив один грізний маршал, ушанований титулом герцога".

Ернест поїхав. Він бачив Модесту протягом однієї миті, але цього було досить, щоб він став мріяти про біляву незнайомку. "Багата вона чи бідна, але якщо в неї чудова душа, я охоче запропонував би їй стати пані де Лабрієр",— подумав він і вирішив продовжити листування.

Спробуйте-но лишитися невпізнаними, ви, нещасливі дочки Франції, спробуйте завести найдріб'язковіший роман, коли цивілізація зазначає на ринках і площах годину від'їзду та прибуття фіакрів, перераховує і двічі штемпелює листи — при надходженні на пошту і перед тим, як розносити їх; коли вона нумерує будинки, заносить до реєстру оподаткування навіть окремі поверхи, спочатку порахувавши там усі входи й виходи; коли незабаром вона заволодіє всією територією, зображеною до найменших подробиць на величезних аркушах кадастру — цього грандіозного витвору, зробленого за наказом велета. Спробуйте-но, необачні дівчата, уникнути — ні, не всевидющого ока поліції! — а тих пліток, які в глухій провінції не вщухають ні на хвилину, де стежать за найдріб'язковішими вчинками людей, де рахують, скільки тарілок із десертом було подано на обіді в префекта і скільки динних огризків валяється під дверима

місцевого крамаря; де дослухаються до передзвону монет, коли рука скнари опускає їх до скрині, в якій уже блищить купа золота; де щовечора біля кожного каміна оцінюють статки кантону, міста, департаменту. Тільки завдяки простому непорозумінню пощастило Модесті уникнути шпигунства, хоч воно й було досить невинним, і Ернест уже картав себе за нього. Але який парижанин захоче зловитися на гачок юної провінціалки? Не пошитись у дурні — це жахливе правило житейської мудрості вбиває у душі людини всі шляхетні почуття.

Легко вгадати, яка боротьба відбувалася в душі шляхетного юнака, коли він писав листа, де відбилися всі муки сумління, розтривоженого докорами Модести.

А через кілька днів, сидячи чудового літнього ранку біля свого вікна, Модеста читала такі рядки:

VI

"Мадмуазель О. д'Еста-М.

Вельмишановна панно!

Я відповім вам без найменшого лицемірства: так, якби я знав, що ви володієте величезним багатством, я вчинив би інакше. Чому? Я довго дошукувався причини — і ось вона.

Природа заклала в нас почуття,— а суспільство розвинуло його понад усяку міру,— що штовхає нас на пошуки щастя. Більшість людей плутають щастя із засобами його досягнення, і багатство в їхніх очах — його найважливіший елемент. Отож під впливом розвинутого суспільством почуття, яке в усі часи робило з багатства культ поклоніння, я, мабуть, спробував би

вам сподобатися. Принаймні мені так здається. Не можна сподіватися від чоловіка ще молодого тієї мудрості, яка віддає перевагу тверезому розуму перед чисто інстинктивним поривом; а тваринний інстинкт, схований у душі людини, невтримно пориває її до здобичі. Отож замість проповіді ви отримали б від мене компліменти й лестощі. Чи став би я після цього шанувати себе? Сумніваюся. В подібному випадку, панно, виправданням служить успіх. А щастя?.. Це зовсім інша річ. Чи довіряв би я дружині, здобутій у такий спосіб? Звичайно, ні. Рано чи пізно ваш вчинок постав би переді мною у його справжньому світлі. Хоч би як ви звеличили свого чоловіка, коли-небудь він дорікнув би вам за власну ницість. Не виключено, що й самі ви стали б зневажати його. Чоловік пересічний розрубує гордіїв вузол шлюбу з розрахунку мечем тиранії. Сильний чоловік прощає. Поет нарікає і плаче. Ось вам, панно, відповідь, яку підказала мені моя совість.

А тепер вислухайте, що я скажу далі. Вам пощастило змусити мене глибоко замислитись і про вас, яку я знаю мало, і про себе, бо досі я себе знав не досить. Ви зуміли збурити в мені лихі думки, що зостаються на дні людських сердець; але все ж таки я щось мав там і доброго, і великодушного, отож воно зразу спливло на поверхню, і я від усього серця благословляю вас, як благословляють моряки маяк, що освітлює підводні рифи, на яких вони могли б знайти свою загибель. Ось моя сповідь — сповідь відверта, бо ні за які скарби світу я не хотів би втратити ні вашої поваги, ні своєї власної.

Так от, мені закортіло дізнатися, хто ви така, і я тільки щойно повернувся з Гавра. Я підстеріг там Франсуазу Коше, дійшов за нею до Інгувіля й у вікні вашої розкішної вілли побачив вас. Ви прекрасні, як мрія поета, але я не знаю, чи ви панна Вількен, яка ховається під личиною панни д'Ерувіль, чи панна д'Ерувіль, схована під личиною панни Вількен. Хоча

наміри я мав цілком порядні, мені стало соромно шпигувати за вами, і я припинив розпитування. Ви розбудили мою цікавість, не гнівайтеся ж, що я вчинив трохи по-жіночому, адже це властиво поетам. Тепер, коли я відкрив вам своє серце, коли ви читаєте в ньому, ви повинні повірити в щирість моїх подальших слів. Хай я бачив вас лише протягом однієї миті, цього було досить, щоб я змінив свою думку про вас. Ви не просто жінка — ви й поет, і сама поезія. Так, ви маєте в собі щось дорогоцінніше за красу, ви — ідеал мистецтва, ви — мрія... Вчинок, що заслуговує осуду в дівчини, призначеної на буденне існування, змінює свій характер, коли його здійснює дівчина, обдарована тими якостями, які я вгадую у вас. Серед великого числа створінь, розкиданих по землі, з яких суспільне життя внаслідок різних випадковостей складає одне покоління, існують винятки. Якщо ваш лист — плід довгих і поетичних роздумів про уготовлену законом жінці долю, якщо, скоряючись своєму непересічному й високому духу, ви захотіли збагнути особисте життя чоловіка, якому приписуєте випадковий дар таланту, якщо ви прагнете дружби із спорідненою вам душею, дружби чистої від банальності буднів, і при цьому нехтуєте умовності, накладені суспільством на представниць вашої статі, то, звичайно ж, ви виняток! У такому разі рамки закону, який оцінює дії загалу, надто вузькі, щоб їх можна було застосувати до вашої поведінки. Отже, я двічі мав рацію, коли писав вам у своєму першому листі: ви вчинили надто сміливо або не досить сміливо. Ще раз хочу подякувати вам за послугу, яку ви виявили мені, змусивши мене заглянути на дно свого серця; бо завдяки вам я зрікся помилкової думки, досить-таки поширеної у Франції, що одруження — засіб здобути багатство. Коли я мучився тривогами сумління, пролунав ваш небесний голос, і я врочисто заприсягся, що сам зіб'ю собі статок і, обираючи подругу, ніколи не керуватимуся корисливими міркуваннями. І нарешті я осудив, притлумив у собі нездорову цікавість, яку пробудили в мені ваші листи. У вас немає шістьох мільйонів. Дівчина з таким статком не змогла б зберегти інкогніто в Гаврі,

вас би зразу виказала ціла зграя перів Франції, що полюють за багатими спадкоємицями — і не тільки в Парижі! — адже недарма королівський обер-шталмейстер герцог д'Ерувіль гостює нині у вашого Вількена. Думки, які я вам зараз висловлюю,— це, власне, життєві правила, що не підлягають сумніву, і байдуже, чи йдеться про роман, чи про сувору дійсність. От і доведіть мені, що ви справді маєте сильну душу, одну з тих, яким прощають порушення закону, обов'язкового для всіх інших, і в такому разі ви погодитеся з доводами як мого першого, так і цього другого листа. Оскільки вам судилося жити в буржуазному середовищі, підкоріться залізному закону, на якому стоїть суспільство. Якщо ви жінка видатна, я захоплююся вами. Але я тільки пожалію вас, якщо ви піддалися скороминущій примсі, яку повинні перебороти.

Такі вимоги сучасного суспільства. Чудова мораль домашньої епопеї, озаглавленої "Клариса Гарлоу"76, полягає в тому, що чесне й законне кохання героїні призводить до її загибелі, бо воно зароджується, існує і розвивається супроти волі родини. Родина, хоч би якою вона була обмеженою й жорстокою, завжди має слушність у суперечці з Ловеласом. Родина — це суспільство. Повірте мені, найвища перевага дівчини, як і жінки,— це вміння узяти в лещата правил пристойності свої найпалкіші пориви. Коли б я мав дочку, якій судилося б стати пані де Сталь77, я волів би побачити її мертвою у п'ятнадцять років. Можете ви, не відчуваючи найпекучіших докорів сумління, уявити, як ваша донька виставляє себе напоказ на кону слави, щоб здобути прихильність юрби? Хай як високо піднесеться жінка у своїх таємних і поетичних мріях, вона повинна принести всі свої чесноти й переваги на олтар сім'ї. Її пориви, її талант, її прагнення до добра, до ідеалу, вся поема її юності належить чоловікові, якого вона обере, дітям, що в неї будуть. Я вгадую ваше потаємне бажання розширити вузьке коло, в межах якого приречена обертатися кожна жінка, внести в шлюб кохання і

пристрасть. Так, це чудова мрія; я не скажу, що вона недосяжна, але втілити її в життя дуже й дуже нелегко, і вона нерідко здійснювалася на горе людям, які не були створені одне для одного. Простіть мені цей банальний вислів.

Якщо ви шукаєте платонічної дружби, то в майбутньому вона стане вашим нещастям. Якщо ваш лист тільки гра, не продовжуйте її. Отже, наш маленький роман закінчено, чи не так? Він минув для нас не безслідно і дав деякі добрі наслідки: моя порядність зміцніла, а ви здобули ясніше уявлення про життя суспільства. Зверніть ваш погляд до реального життя, а скороминущий захват, який пробуджує у вашій душі література, перетворіть на чесноти, властиві вашій прекрасній статі. Прощайте, панно. Щиро сподіваюся, ви не відмовите мені у своїй пошані. Тепер, коли я побачив вас чи ту, яку я прийняв за вас, ваш лист здається мені цілком природним: така прекрасна квітка повинна тягтися до сонця поезії. Любіть же поезію як розраду для душі, так само як ви любите троянди, музику, природу, величну красу морських краєвидів. Але не забувайте про те, що я мав честь повідомити вам стосовно поетів. Остерігайтеся обрати собі чоловіком дурня, наполегливо шукайте супутника життя, якого призначив вам Бог. Повірте, знайдеться чимало розумних людей, здатних вас оцінити і зробити щасливою. Якби я був багатий, а ви бідна, я не вагаючись поклав би до ваших ніг свій статок і своє серце, бо я вірю у вашу прямодушність, у багатства вашої душі і спокійно довірив би вам своє життя і честь. Ще раз — і востаннє — прощайте, білява дочко білявої праматері Єви".

Модеста проковтнула цього листа з тією жадібністю, з якою мандрівник ковтає краплю води посеред палючої пустелі, й у неї наче камінь звалився з серця. Потім, зрозумівши, якої помилки припустилася, коли обмірковувала свій план, вона вирішила зразу виправити її й передала Франсуазі кілька конвертів, на яких сама написала свою Інгувільську адресу, попросивши її не

приходити більше в Шале. Віднині Франсуаза мала вкладати кожен отриманий лист у ці конверти й непомітно опускати їх у поштову скриньку в Гаврі. Модеста вирішила щодня зустрічати тепер листоношу на порозі Шале о тій годині, коли він приходив. Які ж почуття пробудила в серці Модести ця відповідь — відповідь чоловіка, в якого під блискучою оболонкою Каналіса билося шляхетне серце бідняка Лабрієра? Почуття її змінювали одне одне, наче хвилі, що накочуються на берег і там завмирають, а вона, втупивши погляд у неозорий обшир океану, умлівала від щастя — адже вона, так би мовити, вивудила з паризького моря небесну душу, вона вгадала, що в знаменитих людей серце іноді відповідає таланту, й чародійний голос передчуття не обманув її. Яскравий інтерес осяяв віднині її життя. Огорожа її чудової оселі, грати її клітки зламано! Думка її ширяла мовби на крилах.

"О тату,— подумала вона, дивлячись на обрій, — зроби нас дуже, дуже багатими!"

Відповідь Модести, яку через п'ять днів прочитав Ернест де Лабрієр, скаже читачеві більше, ніж будь-які пояснення.

VII

"Панові де Каналісу

Мій друже,— дозвольте мені вас так називати,— я захоплена вами, і хочу вірити, що ви такий, як у цьому вашому першому справжньому листі — першому і, палко сподіваюся, не останньому. Хто, крім поета, міг би так мило пробачити дівчині й так глибоко заглянути їй у душу?

Мені хочеться написати вам з тією самою щирістю, якою дихають перші рядки вашого листа. Насамперед, на моє щастя,

ви мене не знаєте. З радістю можу вам повідомити, що я ні ота жахлива панна Вількен, ні вельми шляхетна і вельми висохла панна д'Ерувіль, яка сама не знає, скільки їй років: тридцять, п'ятдесят чи десь між цими двома цифрами. Кардинал д'Ерувіль уславився в історії церкви раніше, ніж кардинал, який становить єдину історичну гордість нашого роду, бо я не вважаю знаменитостями всяких там генералів та абатів, що випускали тоненькі томики неймовірно довгих віршів. Потім, я не живу в розкішній віллі Вількенів і, богу дякувати, в моїх жилах немає і мікроскопічної краплі крові, що захолола від сидіння за прилавком. У мені змішалася німецька й південно-французька кров, мені властива замріяність стародавньої германки і жвава вдача дочки Прованса. Я шляхетного походження і по батькові, і по матері. Рід моєї матері згадується на кожній сторінці Готського альманаху. І нарешті, повідомляю вам, що я вжила всіх необхідних заходів остороги, і жодна людина не зможе розкрити моє інкогніто — навіть представники влади. Я залишуся невідомою, невпізнаною. Щодо моєї зовнішності та "моїх статей", як кажуть у Нормандії, то, повірте, я не менш гарна — принаймні! — ніж та юна особа, на якій зупинився ваш погляд, і я не вважаю себе вбогою, хоч десятеро синів перів Франції і не супроводжують мене в моїх прогулянках. Одного разу мене вже змусили взяти участь у ганебному водевілі про багату спадкоємицю, яку боготворили за її мільйони. І ще одне: в жодному разі ні під яким приводом не намагайтеся до мене проникнути. Хоч я й вільна та — на жаль! — мене охороняють: і я сама, і сміливі люди, які не замислюючись угородять вам ніж у серце, якщо ви спробуєте проникнути до мого сховку. Я кажу це не для того, щоб випробувати вашу відвагу чи розпалити цікавість — мені здається, я не потребую жодного з цих почуттів, щоб зацікавити вас і прихилити до себе.

А тепер я відповім на друге і значно доповнене видання вашої першої проповіді.

Вислухайте ж мої щирі признання. Бачачи вашу недовіру,— мабуть, ви приймаєте мене за Корінну78, чиї імпровізації мені так обридли,— я подумала, що вже не одна десята муза заманювала вас, опанованого цікавістю, на свій Парнас або Гелікон79 і пропонувала вам поласувати своїми школярськими вправами в творчості... О, не бійтеся, мій друже; хоч я й люблю поезію, але "віршиків" не складаю, і мої панчохи не були й ніколи не будуть синіми. Вам не доведеться нудьгувати над моїми "дрібничками" в одному чи двох томах. І якщо я коли-небудь скажу вам: "Прийдіть!", вас не зустріне — ви вже це знаєте — стара діва, вбога й бридка. О мій друже, коли б ви знали, як мені шкода, що ви приїздили до Гавра! Ви зіпсували мені мій роман — за вашим же висловом. Одному Богові, чия воля усемогутня, відомо, які скарби берегла я для того, в кого вистачило б великодушності, довіри й такту повірити в щирість моїх листів і, поступово проникнувши в саму глибінь мого серця, прийти на наше перше побачення з наївною безпосередністю дитини! Я мріяла про генія, що зберіг чистоту почуттів. Ви підтяли крила моїй мрії. Я прощаю вам, адже ви живете в Парижі; до того ж, як ви кажете, і поетам притаманні людські слабості. Та не приймайте мене за дівчинку, що плекає нездійсненні ілюзії. Не розважайтеся, кидаючи каміння у вікна чарівного замку, який уже давно перетворився на руїни. Чому ж ви, такий розумний і талановитий, не здогадалися, що проповідь, яку ви прочитали мені у своєму першому і такому повчальному листі, панна д'Еста уже не раз читала собі сама. Ні, дорогий поете, мій перший лист не був схожий на каменюку, що її вуличний хлопчак кидає в сад, щоб налякати домовласника, який вивчає в затінку дерев свого податкового листа; краще порівняйте його з вудочкою, яку рибалка обережно закидає з високого скелястого берега в море, сподіваючися зловити золоту рибку.

Я згодна з усіма вашими чудовими словами про родину. Я віддам своє серце і життя чоловікові, який мені сподобається і

якого я буду гідна, — але тільки за згодою батьків. Я не хочу ні засмучувати, ні обманювати їх. Я певна, що вони не стануть перечити моєму щастю, адже вони люди без забобонів. До того ж я почуваю себе досить сильною, щоб не піддатися оманливим ілюзіям. Своїми руками збудувала я собі фортецю, а безмежна відданість близьких мені людей, які стережуть мене, наче скарб, зробила її неприступною; і не думайте, що в мене не стало б сили захищатись у відкритому полі, мінливості життя наділили мене добре загартованим панцирем, на якому начертане слово: Зневага. Я ставлюся з глибоким презирством до всього, в чому таїться розрахунок, до всього нешляхетного, не зовсім чистого, корисливого. Я плекаю культ краси, ідеалу, хоч я і не романтична — я уже пройшла через романтику, сама-одна, у своїх мріях. Отож я визнаю слушність ваших слів про закони, які визначають життя суспільства, слів до банальності справедливих.

Поки що ми тільки друзі — і не більше. "Навіщо шукати друга в незнайомцеві?" — скажете ви. Я не знаю вас, але я знаю ваш дух, ваше серце, вони приваблюють мене, моя душа переповнена почуттями, вона прагне відкритися генію — і тільки йому. Я не хочу, щоб поема мого серця згинула марно, вона засяє для вас, як могла б засяяти тільки для Бога. Як чудово мати доброго друга, якому можна все сказати! Невже ви відмовитеся вислухати нікому не довірені думки й почуття молодої дівчини, що полетять до вас, як летять метелики назустріч променям сонця? Я певна, вам ніколи досі не щастило ознайомитися з таким дивовижним проявом людського духу — признаннями юної дівчини. Слухати її лепет, тішитися піснею, яку досі вона співала лише для самої себе! А згодом, якщо наші душі справді споріднені, якщо наші характери близькі й стануть ще ближчими при дальших випробуваннях, одного дня старий сивоголовий слуга чекатиме вас на узбіччі дороги, щоб провести у лісову хатину, віллу, чи в замок, або палац — я ще не знаю, яким буде для нас дім Гіменея з його жовто-коричневими

барвами (національні кольори Австрії, що стали символом нерозривності шлюбних уз), і чи увійдемо ми в нього взагалі. Але погодьтеся, що все це досить-таки поетично і що панна д'Еста — особа не нав'язлива. Хіба зазіхає вона на вашу свободу? Хіба відвідує паризькі вітальні, окидаючи їх ревнивим поглядом? Хіба змушує вас носити ланцюг, що його мандрівні лицарі колись самохіть одягали собі на руку? Вона просить вас тільки укласти з нею чисто духовну і таємну спілку. Коли ви почуватимете себе нещасним, скривдженим, стомленим, довіртеся моєму серцю. Скажіть мені тоді всю правду, нічого не приховуючи, і я знайду еліксир від ваших недуг. Мені двадцять років, мій друже, але моєму розумові не менше, ніж п'ятдесят, і я пережила в близькій для мене істоті усі жахіття й усі втіхи пристрасті. Я знаю, скільки ницості й підлоти може вмістити в собі людське серце і все ж таки я чи не найпорядніша серед сучасних дівчат. Так, у мене більше нема ілюзій, але в мене є дещо краще: переконання й віра. Отже, я починаю нашу "гру в признання".

Хоч яким буде мій чоловік, та якщо я сама оберу його, він зможе спати спокійно: нехай він сміливо їде хоч у Індію, бо, повернувшись, він застане мене біля тих самих кросен, за вишиванням, початим ще до його від'їзду. Ні погляд, ні голос іншого чоловіка не потривожать мого серця під час його відсутності, й у кожному стібку мого рукоділля він упізнає рядок з поеми, героєм якої буде він один. Навіть якщо мене введе в оману гарна, але облудна зовнішність, цьому чоловікові дістануться усі мої помисли, моя ніжність і моє кокетство — безмовні жертви, принесені з гордою покірливістю. Я присяглася ніколи не супроводжувати свого чоловіка, якщо він сам цього не захоче: я буду божеством його домашнього вогнища. Ось моє життєве покликання. Але чому б не піддати випробуванню й не обрати самій того, для кого я стану тим, чим життя є для тіла? Хіба добре, коли життя для людини — тягар? Хіба справжня жінка стане надокучати тому, кого вона любить?

То вже було б не життя, а хвороба. Під життям я розумію духовне здоров'я, коли кожна прожита хвилина приносить радість.

Вернімося до вашого листа, який завжди буде для мене неоціненним. Атож, я не жартую, у ньому є все, чого я ждала: прості почуття, необхідні для сім'ї, як повітря для легень, почуття, без яких не може бути щастя. Я мріяла знайти друга, що поводився б, як чесна людина, мислив, як поет, любив, як люблять жінки, і, здається, моя мрія перестала бути порожньою химерою.

Прощайте, мій друже. Нині я бідна, і саме тому я не скидаю маски, не розлучаюсь із своїм інкогніто, не виходжу із своєї неприступної фортеці. Я прочитала в журналі ваші останні вірші — і з яким захватом! Адже я вже осягнула таємницю вашої душі, її сувору велич.

Невже вас не втішить думка, що одна молода дівчина палко молиться за вас, що ви єдиний володар її помислів і що у вас немає суперників, крім її батька та матері? Чи є сенс нехтувати ці сторінки, переповнені вами одним, написані для вас і які, крім вас, ніхто не прочитає? Відплатіть мені тим самим. Я ще так мало почуваю себе жінкою, що ваші признання — але тільки в тому разі, якщо вони будуть повними й щирими — можуть скласти усе щастя відданої вам

О. д'Еста-М.".

— Господи, та невже я закохався? — вигукнув Лабрієр, усвідомлюючи, що уже з годину сидить нерухомо з листом у руці, після того як прочитав його.— Що робити? Вона гадає, що листується з нашим великим поетом! Обманювати її далі? І чи справді їй двадцять років? А що як усі сорок?

Ернест стояв зачарований перед безоднею невідомого. Невідоме — чорна прірва, що невтримно вабить нас до себе. Іноді цей бездонний морок прорізають вогненні спалахи, утворюючи фантастичні картини у стилі Мартінна80. В житті такому заклопотаному, як життя Каналіса, подібна пригода промайнула б, наче волошка, підхоплена бурхливим гірським потоком; але в житті скромного службовця державного контролю, який чекав повернення до влади уряду, чий представник йому протегував і який, задля розваги, готував Каналіса до кар'єри трибуна, викладаючи йому ази політичної науки, образ цієї молодої дівчини — уява вперто малювала йому біляву красуню, побачену в Гаврі — проник у саме серце й учинив там страхітливе спустошення: пристрасть порушує буденний плин життя людини пересічної, наче вовк, що заліз до кошари. Отож прекрасна незнайомка з Гавра заволоділа всіма помислами Ернеста, і він відповів їй листом надуманим і претензійним; але досада, яка в ньому просвічувала, вже не могла заглушити голосу пристрасті.

VIII

"Мадмуазель О. д'Еста-М.

Самі поміркуйте, панно, чи порядно з вашого боку проникнути у серце бідолашного поета, заздалегідь вирішивши покинути його, якщо він не відповідатиме вашим бажанням? Чи порядно залишити йому на долю вічний жаль, бо ви показали йому, бодай на мить, образ досконалості, хай навіть награної, чи принаймі навіяли йому надію на щастя. З мого боку необачно було наполягати, щоб ви надіслали мені цього листа, щоб розгорнули переді мною прекрасний сувій своїх думок. Дуже легко закохатися в незнайомку, в котрої сміливість так чудово поєднується з оригінальністю, фантазія з глибиною почуттів. Хто б не захотів пізнати вас ближче, після того як прочитав цю вашу сповідь? Мені доводиться докладати неймовірних зусиль,

щоб не втратити голову, думаючи про вас, бо ви поєднали в собі усе, що може вплинути на серце й розум чоловіка. Отож я хочу зібрати рештки здорового глузду, які я ще зумів зберегти, і смиренно викласти вам свої міркування. Невже ви гадаєте, панно, що листи — і ті, які малюють життя більш або менш правдиво, і більш або менш лицемірні, бо виражають вони лише хвилинний настрій, у якому були написані, а не суть нашого характеру — невже ви гадаєте, повторюю, що листи, хай які чудові, можуть замінити живу людину і спілкування з нею у буденному житті? Людина — істота роздвоєна. Існує життя невидиме, життя серця, життя, яке може задовольнитися листами, і життя реальне, що йому люди — на жаль! — надають куди більше ваги, ніж це собі уявляють дівчата вашого віку. Обидва ці життя повинні відповідати ідеалу, який ви плекаєте, а таке, слід визнати, трапляється надзвичайно рідко. Чисте, мимовільне, незацікавлене поклоніння самотньої душі, освіченої і водночас цнотливої,— це наче квітка небесна, яка своїми пахощами і барвами зціляє всі печалі, рани і гіркоту зради, без чого неможливе життя літературної богеми в Парижі, і я віддячу вам, відповівши поривом на порив. Але чого ви можете сподіватися від нашого поетичного діалогу, в якому я обміняю свої прикрощі на перли вашого співчуття? Я ж не настільки геніальний, як лорд Байрон, моє становище не таке блискуче, а головне, я не оточений, як він, ореолом вигаданої приреченості та нещасть, виною яких було б суспільство. Але чого могли б ви сподіватися за подібних обставин навіть від лорда Байрона? Дружби, чи не правда? Так от знайте, що Байроном володіла не тільки гордість, а й гостре, хворобливе марнолюбство, здатне відстрашити найвідданішого друга. А хіба я, людина в тисячу разів скромніша за нього, не можу мати відхилень у характері, які перетворюють життя на суцільні прикрощі, а дружбу — на важкий тягар? Що дістанете ви в обмін на свої мрії? Злигодні життя, яке не належатиме вам цілком. Така угода не має сенсу. І ось чому. Повірте, поема, яку ви задумали, не більше, ніж плагіат. Одна юна німецька дівчина — а вона була не

наполовину німкенею, як ви, а німкенею чистокровною — у сп'янінні своїх двадцяти років закохалася в Гете81. Він став для неї другом, релігією, божеством, хоч вона і знала, що він одружений. Пані Гете, як справжня добродушна німкеня, як дружина поета, поставилася до цієї пристрасті з лукавою поблажливістю, що, одначе, не вилікувало Беттіну. І чим усе закінчилося? Екзальтована дівчина кінець кінцем вийшла заміж за одного добродушного і гладкого німця. Погодьтеся ж, що дівчина, яка стала б рабою генія, яка змогла б піднятися до нього, завдяки своєму дару розуміння, і святобливо поклонялася б йому до самої його смерті, як поклоняється Господу одна з постатей, зображена іконописцями на вітражах старовинних каплиць, дівчина, яка усамітнилася б від людей того дня, коли Німеччина втратила Гете, як усамітнилася по смерті лорда Болінгброка82 його подруга, погодьмося, що така дівчина залишилася б навіки жити у славі поета, як живе Марія Магдалина в мученицькій славі нашого спасителя. Якщо в обожнюванні такого генія і є велич, то що скажете ви про нас, простих смертних? Не будучи ні Байроном, ні Гете, цими двома титанами поезії й егоїзму, а всього-навсього автором кількох відомих віршів, я не можу претендувати на таке поклоніння. Я надто мало схожий на мученика. Я маю серце, але й прагну успіху, бо я ще молодий і повинен здобути собі багатство. Ось вам коротко, що я собою являю. Щедрість короля та прихильність його міністрів дають мені змогу жити досить пристойно. У мене звички найпересічнішої людини. Я відвідую паризькі салони, нічим не відрізняючись від першого-ліпшого йолопа, які туди вчащають, але грунт під колесами мого екіпажа куди ненадійніший, бо всупереч вимогам нинішнього часу, мого імені немає у великій книзі, де записують щорічні прибутки з капіталу. Я не багатий, але й не оточений тим ореолом, якого надають мансарда, неоцінений талант і слава в злиднях деяким письменникам, що стоять вище за мене, як, наприклад, д'Артез. Яка прозаїчна розв'язка чекає ваші чарівні мрії — плід юної екзальтованості! Зупинімося ж на цьому. Якщо

я мав щастя видатися вам людиною винятковою, то ви були для мене чимось піднесеним і осяйним, зірочкою, що яскраво спалахнула і згасла. Хай же ніщо не затьмарює цього епізоду з нашого життя. Якщо ми листуватимемося далі, я, чого доброго, закохаюсь у вас, запалюся тією безумною пристрастю, що змітає всі перешкоди і роздмухує в серці полум'я, тривожно-яскраве, але неминучо короткочасне. Уявіть собі також, що я зумію вам сподобатися, і тоді наш роман закінчиться найпрозаїчнішим фіналом: одруження, родинне вогнище, діти... О Белізо і Генрієтто Крізаль83, злиті в одному образі,— чи таке можливо? Отож прощайте".

IX

"Панові де Каналісу

Ваш лист, мій друже, приніс мені й горе, і радість. Можливо, незабаром наші листи даватимуть нам лише радість. Зрозумійте ж мене. Ми часто звертаємося до Бога — із безліччю запитань,— але він мовчить. Я хочу дістати від вас відповіді на запитання, на які не відповідає Бог. Невже не може повторитися дружба між панною де Гурне і Монтенєм? Хіба не чули ви про подружжя Сісмонд-де-Сісмонді з Женеви, цю зворушливу пару, схожу, як мені казали, на маркіза та маркізу де Пескер, котрі були щасливі в шлюбі до глибокої старості? Боже мій, та невже не можуть існувати дві арфи, що відгукувалися б одна одній навіть на відстані і, як у симфонії, зливали б свої голоси в одну чудову мелодію? Людина самотня на землі, вона водночас і арфа, і музикант, і слухач. Ви думаєте, мене тривожить те, що непокоїть більшість сучасних жінок? Чи я не знаю, що ви буваєте в світському товаристві? Що ви там зустрічаєтеся з найгарнішими і найдотепнішими жінками Парижа? Чи не можу я припустити, що одна з цих сирен зачарувала вас своєю блискучою, але холодною лускою, і саме вона навіяла вам ті прозаїчні розумування, що так мене

засмучують? Та є щось куди прекрасніше, мій друже, ніж оті троянди паризького кокетування. Я маю на увазі квітку, яка росте на альпійських вершинах, що їх називають геніями і гордістю людства, і розпускається, коли на неї падають краплі роси з піднебесних хмар, які клубочаться навколо тих велетів, чиї голови упираються в небо. Ось цю квітку і хочу я виростити, хочу бачити, як розкриває вона свої пелюстки, бо її дикі й духмяні пахощі ніколи не видихаються, вони вічні. Благаю вас, не думайте, що я здатна на банальний вчинок. Якби я була Беттіною — я зрозуміла, на кого ви натякаєте — я ніколи не стала б пані Арнім. А якби я була однією з подруг лорда Байрона, я жила б тепер у монастирі. Ви мене вразили в моє найчутливіше місце. Ви не знаєте мене, але ще взнаєте. В мені живуть високі поривання, і я говорю про це без усякого марнославства. Бог заклав у мою душу сім'я квітки, народженої на альпійських вершинах, про яку я вам говорила, і я не хочу пересаджувати її у вазон на своєму підвіконні, щоб вона там засохла. Ні, ці чудові пелюстки з п'янкими пахощами ніколи не розкриваються посеред прози життя. Ця квітка належить вам, вам одному, і жоден інший погляд не осквернить її сліпучої краси! Так, дорогий поете, вам усі мої помисли, навіть найпотаємніші, найнерозсудливіші, вам неподільно належить серце молодої дівчини, її безмежна любов. Якщо ви не підійдете мені як людина, я ніколи не вийду заміж. Я можу жити життям серця, жити вашими думками, вашими почуттями; вони подобаються мені, і я навіки залишуся тим, чим я є тепер,— вашим другом. У вашому духовному образі є щось прекрасне, і цього з мене досить. У цьому буде моє життя. Не нехтуйте ж молоду й гарну служницю, яку не лякає думка стати коли-небудь старою домоправителькою поета, почасти його матір'ю, почасти економкою, почасти його тверезим розумом, а може, й багатством. Ця віддана дівчина, така потрібна в житті, подібному до вашого, втілює в собі чисту й некорисливу дружбу, їй можна звіряти всі таємниці, й вона вислухає вас, хоч іноді й похитає головою, вона ж таки ніколи не спатиме пізно ввечері,

сидячи біля прядки, щоб зустріти поета, коли він прийде додому, змокши під дощем або проклинаючи все на світі. Ось моя доля, якщо мені не випаде кращої: стати щасливою і навіки відданою дружиною поета. Я зустріну з усмішкою втіхи і ту, й ту долю. Чи не думаєте ви, що Франція багато втратить, коли панна д'Еста не вийде заміж за якого-небудь Вількена й не подарує йому двох-трьох вількенят? Я ніколи не стану старою дівою — запевняю вас. Прилучившись до життя талановитого чоловіка, сильна своїм милосердям, я стану для нього матір'ю, я присвячу йому тут, на землі, усі свої помисли і турботи. Я глибоко ненавиджу все банальне. Якщо я буду вільна й багата — а я знаю, що я молода й гарна, — я ніколи не вийду ні за дурня, хай він навіть буде сином пера Франції, ні за купця, який може за один день розоритися, ні за красеня, що грав би у родині роль жінки, ні за будь-кого, хто змушував би мене по двадцять разів на день червоніти за те, що я належу йому. Щодо цього будьте спокійні. Мій батько надто мене любить і не стане суперечити моєму бажанню. Якщо я сподобаюся своєму поетові, якщо він сподобається мені, осяйна будівля нашого кохання здійметься так високо, що стане неприступна для нещастя. Бо я орлиця, і ви прочитаєте це у моєму погляді. Не стану повторювати вам те, що уже сказала, признаюся тільки, що я буду найщасливішою жінкою на землі, ставши полонянкою кохання, подібно до того, як нині я — полонянка батьківської волі. А тепер, мій друже, перекладімо на мову притчі те, що з нами зараз відбувається за моїм бажанням.

Юну дівчину, обдаровану палкою уявою, замкнули у башту. Із свого ув'язнення вона бачить парк і згорає від бажання там погуляти. Якимсь чудом вона розпилює грати темниці, вибирається крізь вікно на волю, перелазить через огорожу і весело гасає під деревами. Ось вона, одвічна комедія! Так от, дівчина — це моя душа, а сусідський парк — ваш геній. Хіба все це не природно? Хіба сусід нарікатиме, що його квітники потоптала прегарна ніжка? Ну то як, переконала я поета? Але

знаменитий резонер Мольєрових комедій, мабуть, прагне логічних розумувань. Ну то слухайте, ось вам і логіка. Мій любий Жеронте84, шлюби звичайно влаштовують усупереч здоровому глуздові. Родина наводить довідки про молодого чоловіка. Якщо Леандр, приведений сусідкою або зустрінутий на балу, не злодій, не має видимих вад і достатньо багатий, якщо він закінчив коледж або школу права, тобто відповідає примітивним уявленням про освіту, якщо він уміє носити фрак, йому дозволяють прийти в дім, де є молода дівчина, а та уже з самого ранку затягується в корсет, мати велить їй стежити за кожним своїм словом, не зраджувати виразом обличчя ні почуттів, ні думок і всміхатися кавалерові усмішкою балерини, яка закінчує пірует; їй уже прочитали глибокодумні напучення про те, що небезпечно показувати свій справжній характер і порадили не здаватися надто освіченою. Залагодивши грошовий бік справи, батьки поблажливо дозволяють молодятам ближче взнати одне одного протягом тих коротких хвилин, поки їх лишають насамоті; вони розмовляють, прогулюються, але все якось неприродно, силувано, бо вони вже відчувають на собі узи, якими їх пов'язали. Чоловік у таких випадках намагається не тільки добре вдягтись, а й прикрасити свою душу; те саме зі свого боку робить і дівчина. Ця жалюгідна комедія супроводжується даруванням квітів, дорогоцінностей, виїздами в театр і називається "женихатись до нареченої". Мене це глибоко обурює, і тому я хочу, щоб законному шлюбові передував тривалий союз душ. У житті молодої дівчини буває одна тільки мить, коли їй потрібні весь її розум, проникливість і досвід. Вона ставить на карту свою свободу, своє щастя, а ви не даєте їй жодного козиря; у цій грі вона не гравець, а карта. Я маю право, бажання, можливість і дозвіл самій влаштувати своє щастя чи нещастя, і я збираюся вчинити, як вчинила моя мати, коли, скорившись раптовому почуттю, вона вийшла заміж за найвеликодушнішого, найвідданішого, найбільш люблячого чоловіка на світі, закохавшись у нього за його вроду після першої ж зустрічі на балу. Я знаю, що ви поет, що ви вільний і

вродливий. Будьте певні, я ніколи не обрала б повірником своїх таємниць одного з ваших братів по служінню музам, якби він був одружений. Якщо моя мати спокусилася на красу, яка, можливо, є генієм форми, то чому мене не може привабити гармонія духу й форми? Невже через листування я пізнаю вас гірше, ніж якби наші взаємини почалися з кількох місяців банального "женихання"? Ось у чім морока — як сказав Гамлет. Але перевага мого способу, мій дорогий Крізалю, полягає в тім, що він нас ні до чого не зобов'язує. Я знаю, кохання схильне плекати ілюзії, а кожна ілюзія недовговічна. Через те так часто розлучаються закохані, які вірили, що любов поєднала їх на все життя. Справжнє випробування — у муках і в щасті. Тільки спізнавши і те, й те, два створіння, які мали при цьому нагоду виявити і свої вади, і свої переваги, вивчити характери одне одного, можуть дійти, тримаючись за руки, до могили. Але, мій дорогий Арганте, хто вам сказав, що маленька драма, яку ми розігруємо, не має завтрашнього дня? В усякому разі, хіба наше листування вже не принесло нам втіху?

Чекаю ваших розпоряджень, мій володарю, і залишаюся від усього серця відданою вам

О. д'Еста-М.".

X

"Мадмуазель О. д'Еста-М.

Тож знайте, ви просто демон, і я вас кохаю! Чи не цього ви й домагалися, дивна дівчино? А може, ви просто хочете скрасити своє провінційне дозвілля, змусивши поета накоїти безліч дурниць? Це було б непорядно з вашого боку. А тим часом у двох ваших останніх листах досить лукавства, щоб навіяти такий сумнів парижанинові. Та я вже не паную над собою, моє

життя і моє майбутнє залежить від того, яку відповідь ви мені дасте. Скажіть, чи зворушить вас безмежна любов, віддана вам сліпо, у цілковитому невіданні тих суспільних умов, серед яких ви живете? І чи дозволите ви мені шукати з вами зустрічі, домагатися вашої руки? Одна думка про те, сподобаюся я вам чи ні, вселяє в мене непевність і муку. Якщо ваша відповідь буде сприятлива, я зміню своє життя і попрощаюся з багатьма банальними втіхами, що їх ми через свою дурість називаємо щастям. А щастя, моя дорога чарівна незнайомко, полягає якраз у тому, про що мрієте ви: у цілковитому злитті почуттів, у досконалій гармонії душ, у живому втіленні прекрасного ідеалу (наскільки Бог дозволяє нам утілювати його в нашому земному падолі) в нашу буденність, з-під влади якої ми не можемо визволитися, і нарешті, в постійності серця, почутті вартіснішому, аніж так звана вірність. Чи можна говорити про жертви, коли йдеться про найвище благо, про мрію поетів і юних дів, про поему, яку плекає в душі та уяві кожна людина, обдарована розумом, у ту пору, коли вона тільки вступає в життя, коли її думка тільки починає розпростувати крила, плекає лише для того, щоб побачити, як ця поема розлетиться вдрузки при першому грубому зіткненні з буденністю, бо важка ступня дійсності майже завжди наступає на цей таємничий паросток, і йому рідко щастить розвинутись. Отож я не стану поки що розповідати вам ні про себе, ні про своє минуле, ні про свою вдачу, ні про те, що існує в моєму житті прихильність, виражена майже в материнському почутті з її боку, і в синівському — з мого, почутті, яке з вашої вини зазнало відчутних змін. Тепер ви зрозумієте, чому я вжив слово "жертва". Через вас я вже став забудькуватим, щоб не сказати невдячним — цього з вас досить? О, озвіться, скажіть бодай слово, і я кохатиму вас до скону, як маркіз де Пескер кохав свою дружину, як Ромео — Джульєтту. Наше життя — для мене принаймні — буде тим безтурботним блаженством, про яке Данте говорить, як про найголовнішу засаду свого "Раю", поеми, більш значущої, ніж його "Пекло". Дивно, але я

сумніваюся у вас, а не в собі, коли віддаюся мріям і подумки охоплюю — як і ви, можливо,— увесь плин уявного і чудесного, мов у казці, життя. Атож, моя люба, я відчуваю в собі снагу кохати саме так і, нічим не потривоживши погідної ясності своєї душі, тихо й мирно наближатися до могили попідруч із коханою жінкою, з незмінною усмішкою на устах. Так, я маю мужність заглянути в майбутнє і бачу там нашу спільну старість, бачу себе сивим, як статечний історик Італії, бачу срібло у ваших косах, а ми так само кохаємо одне одного, хоча осінь життя внесе в нашу любов особливий, тільки їй притаманний відтінок. Так от, знайте: я не можу більше бути тільки вашим другом. Хоча в мені, як ви запевняєте, ожили Крізаль, Оронт85 і Аргант86, я ще не досить старий, щоб пити з келиха, який підносять мені чарівні руки жінки, закутаної в покривало, і не спізнати при цьому шаленого бажання роздерти доміно, зірвати маску й побачити її обличчя. Або не пишіть більше, або подайте мені надію! Я повинен побачити вас, бо інакше я припиняю гру. Невже мені доведеться сказати вам "прощайте"? Дозвольте підписатися просто:

Ваш друг".

XI

"Панові де Каналісу

Які лестощі! Як швидко поважний Ансельм87 перетворився на красеня Леандра! Чому повинна я приписати цю зміну? Невже думкам, що їх виклала вам на папері? Але ж вони схожі на квіти моєї душі, як намальована чорним олівцем троянда схожа на троянди, розквітлі в саду. Чи, може, спогаду про дівчину у вікні, про яку ви подумали, що то я? Але ж вона так само мало схожа на мене, як служниця на свою господиню. Чи не помінялися ми ролями? Чи не стала я Розважливістю, а ви Фантазією? Та облишмо жарти. Завдяки вашому листу моя

душа пережила п'янку втіху, першу радість, яку я завдячую не сім'ї. Але, як висловився один поет, що означають узи крові, такі міцні для пересічних людей, у порівнянні з тими, якими нас поєднує небо в таємничому союзі споріднених душ? Дозвольте вам подякувати... Ні, за таке не дякують... Благословляю вас за щастя, яке ви мені дали; будьте і ви щасливі тією радістю, якою ви наповнили мою душу. Ви пояснили мені суть деяких позірних несправедливостей суспільного устрою. Є щось сліпуче, щось мужнє в славі, й вона призначена чоловікам; нам, жінкам, Бог заборонив носити цей ореол, залишивши на нашу долю любов та ніжність, щоб ми могли остуджувати чоло, розжарене цим жахливим і осяйним полум'ям. Я збагнула своє призначення, а ви утвердили мене в цьому переконанні.

Іноді, мій друже, я встаю уранці, вся охоплена почуттям незбагненної тихої радості. В моїй душі панує небесний спокій, подібний до райського блаженства. Моя перша думка благословляє все суще. Я називаю такі пробудження "своїми німецькими світанками" на відміну від "своїх південних присмерків", сповнених героїчних подвигів, битв, римських свят і палкої поезії. Так от, прочитавши вашого листа, кожен рядок якого дихає гарячковим нетерпінням, я відчула в серці свіжість тих блаженних ранкових пробуджень, коли любиш повітря, природу й готова померти за коханого чоловіка. У вашому вірші "Пісня дівчини" зображені ці чудові хвилини, коли радість лагідна і душа прагне молитви. Це мої улюблені рядки. Хочете, я однією фразою скажу все те похвальне, що про вас думаю? Ви гідні бути моїм другим "я"!

Ваш лист, хоч і короткий, дозволив мені заглянути у ваше серце. Так, я розгадала ваш бурхливий порив, вашу розбуджену цікавість, ваші задуми. Отже, хмиз уже зібрано (але ким?), і скоро спалахне полум'я. Але я ще не досить вас знаю, щоб задовольнити вашу вимогу. Зрозумійте, любий, завдяки таємниці, яка огортає мене, я можу дозволити собі

невимушеність, можу відкривати вам душу. Як тільки ми побачимося, прощай наше взаєморозуміння. Хочете, складемо угоду? Хіба перша наша угода виявилася для вас невигідною? Ви здобули мою повагу. А це немало, друже, коли вами не тільки захоплюються, а й поважають вас. Розкажіть мені спочатку про ваше життя, хоча б коротко; потім опишіть, як ви бавите час у Парижі, день за днем, без прикрас, так ніби ви розмовляєте з давньою приятелькою. Ну, а потім відкриється новий розділ нашої дружби. Я вас побачу, мій друже, обіцяю вам. А це вже багато. Зрозумійте, любий, це не примха з мого боку, не легковажна пригода; затямте собі, що ніякої інтрижки, як висловлюєтеся ви, чоловіки, з цього не буде. Ідеться про моє життя і, більше того, про життя дорогих мені батьків, які повинні схвалити мій вибір і знайти в моєму обранцеві улюбленого сина. Ось чому я іноді переживаю жорстокі муки сумління, коли мої думки летять до вас, наче зграї швидкокрилих птахів.

Чи можете ви, люди високі духом, яким Бог дає крила ангелів, але не завжди ангельську бездоганність, нести тягар родинного життя з його дрібними прикрощами? Скільки разів я про це думала! Хоч перед тим як прийти до вас, я сказала собі в душі: "Іди!", серце моє калатало, коли зрештою я зважилася на це, і я не приховувала від себе, що мені треба буде і перейти пустелю, і піднятися на круту гору. Я все це збагнула під час своїх довгих роздумів. Хіба я не знаю, що видатні люди, такі, як ви, не тільки вселяють любов, а й переживають її, що кожен з них мав не один роман, а, скажімо, вам, творцеві таких милих жіночому серцю фантазій, звичайно, доводилося набагато частіше прочитувати епілоги, а не перші розділи цих романів. І все ж таки я звеліла собі: "Іди!", бо я краще, ніж ви гадаєте, вивчила карту, позначену найвищими вершинами людства — такими, на вашу думку, холодними. Хіба ж не писали ви мені, що Байрон і Гете були двома титанами поезії й егоїзму? Ох мій друже, тут ви припустилися помилки, властивої поверховим

людям. А може, то був тільки прояв великодушності, фальшивої скромності чи бажання позбутись мене? Людині пересічній, але не вам, прощенно вважати властивостями характеру творчу зосередженість генія у собі. Ні лорд Байрон, ні Гете, ні Вальтер Скотт, ні Кюв'є, ні жоден винахідник не належать собі, вони раби своєї ідеї. І ця таємнича сила ревнивіша за жінку, вона поглинає їх, вона вимагає, щоб вони жили тільки заради неї або вбивали себе в її ім'я. Видимі прояви цього внутрішнього життя скидаються на егоїзм. Але хто посміє назвати егоїстом людину, яка принесла себе на олтар щастя, просвіти або величі своєї доби? Хіба можна дорікнути в егоїзмі матері, яка приносить себе в жертву своїй дитині? Той, хто ганьбить генія, просто не бачить, які плоди дає його творчість. Життя поета — суцільна жертва, і йому треба мати справді титанічну силу, щоб утішатися й радощами буденного існування. Скільки нещасть доводиться йому витерпіти, коли, за прикладом Мольєра, він захоче жити життям почуттів і водночас зображувати їхні трагічні зіткнення! На мене, скажімо, комізм Мольєра справляє жахливе враження, коли я порівнюю його з життям драматурга. Великодушність генія здається мені чимось майже божественним, і до шляхетної когорти цих уявних егоїстів я помістила й вас. О, якби я знайшла сухий розрахунок, марнолюбство там, де я милуюся найдорожчими мені квітами душі — яка глибока скорбота пригнітила б моє серце! Одного разу надії вже обманули мене — на сімнадцятому році життя. Що сталося б зі мною, якби в двадцять років я довідалася, що слава — облудна, якби переконалася, що той, хто зумів виразити почуття, сховані в глибині мого серця, не розуміє цього серця, яке довірилося йому одному? О мій друже, ви знаєте, що я тоді вчинила б? Зараз я відкрию вам найпотаємніший куточок своєї душі. Так от, я б сказала батькові: "Виберіть собі зятя на власний смак, а я відмовляюся від своєї волі, видайте мене заміж, як вам хочеться". І хай це буде нотар, банкір, скнара, дурень, провінціал, занудний, як осінній дощ, вульгарний, як учитель сільської школи, хай це

буде фабрикант, або хоробрий, але тупий вояка — мій майбутній чоловік знайшов би в мені слухняну й віддану рабу. Але як жахливо щохвилини вбивати себе! Знати, що ніколи твоя душа не розкриється назустріч живодайному сонцю кохання! Жодна скарга не злетіла б із моїх уст, і ні мій батько, ні моя мати, ні мої діти ніколи не довідалися б про те, що загинула душа, яка нині надає блиску моїм очам і, вирвавшись із своєї темниці, летить, розпростерши крила, до вас і, як муза Полігімнія88, тихо вмощується в кутку вашого кабінету, вдихаючи його повітря та оглядаючи все ніжним і сповненим цікавості поглядом. Може, гуляючи з чоловіком у полі, я іноді відстала б на кілька кроків від своїх дітей і потай пролила кілька гірких сльозинок, милуючись осяйною красою ранку. І, нарешті, я зберегла б у серці та в куточку комода який-небудь маленький скарб, скарб усіх дівчат, обманутих коханням, бідолашних поетичних душ, що їх чиясь брехлива усмішка привела на ешафот зневіри й страждань. Але я вірю у вас, мій друже. Ця віра освячує найхимерніші думки, навіяні моїми таємними амбіціями, а іноді — бачите, до чого доходить моя відвертість — мені б хотілося бути вже десь посередині книги, яку ми з вами тільки починаємо створювати, так я впевнена в несхитності свого почуття, в своїй незмінній розважливості, в тому, що моє серце вміє кохати, що воно здатне на героїзм заради обов'язку, якщо кохання може коли-небудь перетворитися на обов'язок!

Якби ви проникли уявою в чудовий притулок, де я бачу обох нас щасливими, якби довідалися про мої задуми, не виключено, що у вас вихопилося б жахливе для мене слово "безумство", і я була б жорстоко покарана за те, що висловила стільки поезії — і кому? — поетові. Так, я хочу бути для вас джерелом радощів, невичерпним, як краса природи, протягом тих двадцяти років, які природа дає нам для втішання всіма радощами життя. Винахідливістю й кокетливістю я віджену пересиченість, я буду відважною в подружньому житті, як інші відважні у житті

світському. Я хочу різноманітити щастя, бути винахідливою в ніжності і грайливою у вірності. Я задовольню своє марнолюбство, стерши пам'ять про своїх суперниць, я пом'якшу всі життєві знегоди лагідністю дружини, її гордим самозреченням. Усе життя я піклуватимуся про своє гніздо, як птахи піклуються про нього протягом кількох днів. Цей дорогоцінний посаг я повинна піднести великому чоловікові, і я не допущу, щоб мої духовні скарби стали предметом ганебних шлюбних оборудок. Чи й тепер ви вважаєте мого першого листа помилкою? Порив якоїсь таємничої сили кинув мене до ваших ніг — так буря кидає кущ троянд до підніжжя могутнього дуба. А в тому листі, який я бережу біля серця, ви вигукнули те саме, що вигукнув ваш знаменитий предок, вирушаючи в хрестовий похід: "Так хоче Бог!"

Можливо, ви скажете: "Яка ж вона балакуча!" А мої близькі говорять про мене: "Надто мовчазна вона, наша панна".

О. д'Еста-М.".

Ці листи видалися вельми цікавими для осіб, чиїй люб'язності вони завдячують свою появу в "Людській комедії". Та, можливо, не всі читачі поділяють їхній захват поєдинком, який вели на папері два юні уми, ховаючись одне від одного під маскою інкогніто. Із ста глядачів такого двобою, вісімдесят найімовірніше знудяться. Повага, на яку має право більшість у країні з конституційним урядом, навіть якщо ця більшість уявна, спонукала нас пропустити одинадцять наступних листів, якими обмінялися Ернест і Модеста протягом вересня. Якщо ж більшість читачів виявить поблажливість і зацікавиться цими листами, я сподіваюся, що вони допоможуть нам коли-небудь опублікувати їх на сторінках нашого роману.

Гострий розум Модести в поєднанні з ніжністю її серця пробудив воістину героїчні почуття в серці бідолашного

Ернеста, і він дав їм повну волю в своїх листах. Можливо, уява читача, зображуючи цей дует двох вільних душ, зобразить йому ті листи ще прекраснішими, ніж вони були насправді. Тепер Ернест жив тільки цими дорогими йому клаптиками паперу, як ото скнара живе заради банкових білетів, а радість Модести на думку, що вона внесла хвилювання в життя уславленого поета і, незважаючи на відстань, стала його змістом, змінилася глибокою любов'ю. Серце Ернеста доповнювало славу Каналіса. На жаль, нерідко тільки з двох чоловіків можна створити бездоганного коханця, подібно до того, як у літературному творі малюють типовий образ, поєднуючи риси кількох схожих між собою характерів. Якій жінці після інтимної розмови у вітальні не доводилося вигукувати: "Цей чоловік міг би стати моїм ідеалом за своїми душевними якостями, але я кохаю отого, хоча до нього мене пориває лише сліпе почуття!"

Наведу останній лист Модести, який дасть читачеві змогу вже побачити вдалині той Фазанячий острів89, до якого по звивистих протоках листування добиралися наші закохані.

XXIII

"Панові де Каналісу

Будьте в неділю в Гаврі. Зайдіть до церкви, обійдіть її разів два після пізньої меси і мовчки вийдіть, нікого ні про що не розпитуючи; встроміть у петлицю білу троянду. Потім вертайтеся до Парижа, і там вас чекатиме відповідь, але вона буде не зовсім такою, як ви сподіваєтесь: майбутнє поки що мені не належить. Та хіба не було б з мого боку безумством сказати "так", не побачивши вас? А коли я вас побачу, то навіть якщо я скажу "ні", ви не матимете підстав ні образитися на мене, ні засмутитися. Бо ви мене не впізнаєте — я цього певна".

Цей лист Модеста відіслала напередодні того дня, коли між нею і Дюме відбувся поєдинок, який не дав сподіваних результатів. Щаслива Модеста з гарячковим нетерпінням чекала неділі, коли очі її мали схвалити або відкинути того, кого вона обрала розумом і серцем; вона чекала однієї з найурочистіших хвилин у житті жінки, а після трьох місяців спілкування душ така хвилина навіть найекзальтованішій дівчині здається невимовно романтичною. Заціпеніння, в якому перебувала Модеста, чекаючи зустрічі, її близькі прийняли за спокій невинності — всі, крім матері. Хай якими міцними будуть закони сім'ї та пута релігії, завжди існували й існуватимуть Юлії д'Етанж та Клариси90 — душі, переповнені почуттями, як чаші вином, і досить божественного подмуху кохання, щоб воно хлюпнуло через вінця. Яка ж сила душі, яка надлюдська енергія знадобилися Модесті, щоб стримати нуртування своєї молодості й не виказати в листах свого інкогніто! Відзначимо, що спогад про сестру виявився могутнішим, ніж усі суспільні перепони. Цей спогад загартував волю Модести, і ніякі спокуси не примусили б її порушити свій обов'язок щодо батька й родини. Але які бурхливі пориви ховалися під її зовнішнім спокоєм! І чи могла мати не здогадуватися про них?

Назавтра близько полудня Модеста й пані Дюме повели пані Міньйон на прогулянку й посадовили її на сонечку, серед квітів. Сліпа обернула в бік океану своє бліде, змарніле обличчя, вдихнула духмяне морське повітря і взяла руку Модести, що сиділа поруч на лаві. Проте мати не зважилася поставити дочці пряме запитання. Розгадавши її любов, вона наперед прощала її, але й хотіла остерегти, бо Модеста здавалась матері створінням винятковим — як і вдаваному Каналісу.

— Хоч би твій батько повернувся вчасно! Якщо він забариться, то знайде живою лише тебе з тих, кого любить! Модесто, пообіцяй мені ще раз, що ти ніколи його не покинеш, — сказала вона з глибокою материнською ніжністю в голосі.

Модеста піднесла материні руки до губів і, поцілувавши їх, відповіла:

— Невже мені треба повторювати свою обіцянку?

— Ох люба дитино, я ж бо сама покинула свого батька і подалася за чоловіком! А мій батько був тоді самотній, він не мав нікого у світі, крім мене. Чи не за це Бог і карає мене все життя? Прошу тебе, не одружуйся без батькової згоди, залиш для нього куточок у серці, не принось його в жертву своєму щастю, і хай він живе у твоїй родині. Перед тим як утратити зір, я повідомила йому в листі свою волю, і він виконає її. Я просила його зберегти за собою весь наш статок і не тому, що я не довіряю тобі, але чи можу я бути певною в зяті? А я, доню, хіба вчинила розважливо? Одна мить визначила моє життя. Краса, ця фальшива вивіска, не одурила мене; але чи й тобі пощастить так само, бідолашна моя дитино? Якщо й тобі судилася схожа доля, якщо й тебе, як колись твою матір, зачарує чоловіча врода і ти накинеш на когось оком, поклянися мені, що ти не перешкоджатимеш батькові навести довідки про поведінку, душевні якості та колишнє життя твого обранця.

— Я ніколи не вийду заміж без батькової згоди,— відповіла Модеста.

Почувши цю відповідь, мати довго мовчала, і її застиглі риси свідчили, що вона, як то властиво сліпим, поринула в роздуми, міркуючи над інтонацією, яку дочка вклала в свої слова.

— Дитино моя,— озвалася пані Міньйон після тривалої мовчанки,— якщо вчинок Кароліни повільно зводить мене в могилу, то твоєї легковажності не переживе й батько. Я знаю його, він пустить собі кулю в лоб, бо на землі не буде для нього ні життя, ні щастя.

Модеста відступила на кілька кроків від матері, та незабаром повернулася.

— Чому ти відходила від мене? — спитала пані Міньйон.

— Я плакала, матусю,— відповіла Модеста.

— Поцілуй же мене, мій ангеле. Ти нікого тут не кохаєш? Ніхто біля тебе не упадає? — спитала вона, посадивши її собі на коліна й пригорнувши до серця.

— Ні, матусю,— відповіла молода єзуїтка..

— Ти можеш заприсягнутися мені в цьому?

— О, звичайно! — вигукнула Модеста.

Пані Міньйон нічого більше не сказала, але її сумніви не розвіялись.

— Отже, якщо ти вибереш собі чоловіка, твій батько про це знатиме? — озвалася вона нарешті.

— Я пообіцяла це і своїй сестрі, і тобі, матусю. Невже ти думаєш, я можу припуститися легковажного вчинку, щохвилини читаючи в себе на пальці: "Думай про Беттіну!" Сердешна сестра!

Коли Модеста сказала: "Сердешна сестра!", на якийсь час запала мовчанка; потім з погаслих очей сліпої полилися сльози, яких не могла осушити Модеста, хоч вона обіймала коліна пані Міньйон, повторюючи: "Простіть, матусю!" — а тим часом

славний Дюме брався схилом Інгувільського пагорба і при тому дуже поспішав, чого досі з касиром ніколи не траплялося.

Колись три листи принесли родині Міньйон розорення, тепер лист повертав багатство. Того ранку через капітана корабля, що повернувся від берегів Китаю, Дюме отримав першу звістку від свого патрона — і свого єдиного друга.

"Панові Анн Дюме,

колишньому касирові банківської фірми

Міньйон

Дорогий Дюме, якщо не станеться чогось непередбаченого, я прибуду слідом за кораблем, з яким надсилаю тобі звістку. Я не схотів покинути своє судно, до якого уже встиг звикнути. Пам'ятаєш, я сказав тобі: "Немає новин — значить, добрі новини!" Гадаю, ти зрадієш, прочитавши уже перші слова мого листа. Ось вони ці слова: у мене сім мільйонів — і не менше! Значна частина цього капіталу міститься у вантажі індиго, третина — в надійних англійських та французьких цінних паперах, ще одна третина — в чистому золоті. Гроші, які ти надіслав, дали мені змогу довести свій статок до суми, що її я заздалегідь для себе визначив, по два мільйони кожній з моїх дочок і три для себе, щоб ми з Беттіною могли жити в достатку й спокої. Я оптом збував опій торговим фірмам у Кантоні, кожна з яких удесятеро багатша за мене. Ви в Європі навіть не уявляєте собі, до чого багаті китайські купці. Я купував опій за дешеву ціну в Малій Азії й постачав його кантонським компаніям. Останній свій рейс я здійснив на острови Малайського архіпелагу, де мені пощастило обміняти опій на індиго чудової якості. Тому, либонь, у мене навіть на п'ятсот-шістсот тисяч франків більше, ніж я тобі повідомив, бо я рахую

індиго по тій ціні, яку сам заплатив за нього. На здоров'я я не нарікаю, за весь час жодного разу не хворів. Ось що означає трудитися для своїх дітей! Уже на другий рік по від'їзді я придбав у свою повну власність чудовий бриг тоннажністю в сімсот тонн, збудований з тикового дерева й обшитий міддю; розташування кают зроблено згідно з моїми розпорядженнями. Цей бриг — я назвав його "Беттіна Міньйон" — теж становить чималу цінність. Життя моряка, діяльність, необхідна в такого роду торгових справах, мої зусилля стати в деякому розумінні капітаном далекого плавання — все це загартувало мене фізично. Розповідаючи про себе, я думаю лише про своїх дочок і любу дружину. Сподіваюся, що негідник, який звабив Беттіну, покинув її, довідавшись про моє розорення, і заблудла вівця повернулася в отчий дім. Мабуть, мені доведеться збільшити її посаг. Дружина, дочки і ти, мій Дюме,— ви четверо не сходили в мене з думки протягом усіх трьох років. Ти тепер багатий, Дюме. Не рахуючи мого статку, твоя частка становить п'ятсот шістдесят тисяч франків; посилаю їх тобі іменним чеком на банк Монжено, який уже дістав відповідне розпорядження з Нью-Йорка. Ще кілька місяців, і я з вами побачуся — сподіваюся, ви всі при доброму здоров'ї. А тепер, Дюме, чому я пишу тобі одному: я хочу зберегти в таємниці те, що я став багатий, і прошу тебе також підготувати моїх ангелів до радісної звістки про моє повернення. Мені обридла торгівля, і я збираюся покинути Гавр. Мене дуже хвилює, яких зятів пошле мені доля. Я маю намір викупити землі й замок Лабасті, заснувати майорат принаймні в сто тисяч річного прибутку і просити короля передати право на моє ім'я та титул одному із зятів. Ти, звичайно, розумієш, мій бідолашний Дюме, що нещастя, яке нас спостигло, стало наслідком фатального блиску багатства. Через те я і втратив честь однієї з дочок. На своєму кораблі мені довелося доставити на Яву найнещаснішого з батьків, бідолаху голландського купця, який володіє дев'ятьма мільйонами, але обох його дочок викрали якісь мерзотники, і ми плакали з ним удвох, мов діти. Отож я не хочу, щоб люди знали про моє

багатство. Через те й висаджуся в Марселі, а не у Гаврі. В мене є помічник, провансалець Кастаньйо, давній слуга нашої родини, якому я допоміг збити невеличкий статок. Я дам Кастаньйо необхідні розпорядження щодо викупу Лабасті, а сам домовлюся через посередництво фірми Монжено про збут індиго. Свій капітал я вкладу до Французького банку і привезу з собою товарів не більше, ніж на мільйон франків. Отже, всі вважатимуть, що в моїх дочок по двісті тисяч посагу. Вибрати зятя, якого я визнаю гідним жити з нами й успадкувати моє ім'я, герб і титули — ось моя найперша турбота. Проте я хочу, щоб вони обидва були люди випробувані, тверді, надійні, чесні — як ми з тобою. В тобі, старий друже, я не сумнівався жодної миті. Я вірю, що моя добра й мила дружина і ти із своєю жінкою спорудили неприступний мур навколо Модести і що скоро я дістану змогу покласти сповнений надії поцілунок на непорочне чоло єдиного ангела, що залишився в мене. Беттіна Кароліна буде багата — сподіваюся, ви зуміли приховати її необачний вчинок. Досі ми з тобою воювали й торгували, а тепер почнемо господарювати на землі, і ти будеш моїм управителем. Влаштовує це тебе? Так от, старий друже, даю тобі повну волю щодо того, як бути з моїми рідними: ти можеш розповісти їм про мої успіхи, а можеш і промовчати. Покладаюся на твою розважливість — скажи те, що визнаєш за краще. За чотири роки в характері людей могло відбутися чимало змін. Призначаю тебе своєю довіреною особою, тому що боюсь, як би дружину не підвела занадто ніжна любов до дочок. До скорого побачення, друже. Скажи моїм дівчатам і дружині, що я подумки цілував їх кожного дня, вранці й увечері. Надсилаю ще один чек на сорок тисяч франків, теж на твоє ім'я; це гроші на поточні витрати моїй жінці та дочкам до мого приїзду.

Твій патрон і друг Шарль Міньйон".

— Твій батько повертається! — сказала пані Міньйон дочці.

— Звідки ти знаєш, матусю? — спитала Модеста.

— Чуєш, як біжить Дюме? Він квапиться повідомити нам цю новину — в іншому випадку він нізащо не прискорив би ходи.

Модеста, заглиблена у свої роздуми, навіть не помітила й не почула, що до них наближався Дюме.

— Перемога! — закричав лейтенант ще від хвіртки.— Пані, полковник при доброму здоров'ї, він жодного разу не хворів і скоро буде вдома. Він повертається на "Беттіні Міньйон", чудовому власному судні; разом з вантажем, про який мені написав полковник, воно коштує десь вісімсот — дев'ятсот тисяч франків. Але він просить зберегти усе це в найглибшій таємниці. Скільки він настраждався, думаючи про нещастя, яке спостигло нашу сердешну Беттіну!

— І яке звело її в могилу! — сказала пані Міньйон.

— Він пояснює це лихо тією жадібністю, з якою молодики полюють за багатством, і, гадаю, він має слушність. Бідолашний полковник сподівається знайти свою заблудлу овечку тут, серед нас. Не кажіть про повернення полковника навіть Латурнелю, якщо це можливо. Радітимемо у своєму колі й мовчатимемо. Мадмуазель,— провадив Дюме, обертаючись до Модести,— напишіть батькові про втрату, яка спіткала вашу родину та про її жахливі наслідки; треба підготувати його до гіркої правди, яка його тут чекає. Я беруся передати йому листа раніше, ніж він прибуде до Гавра, бо так чи так йому доведеться їхати через Париж. Напишіть з усіма подробицями, часу у вас вдосталь. У понеділок я поїду до Парижа й заберу листа з собою.

Модеста злякалася, що Каналіс і Дюме можуть зустрітися в дорозі. Вона підвелася, збираючись піти до своєї кімнати й написати поетові, що побачення відкладається.

Але Дюме заступив Модесті дорогу.

— Скажіть мені, мадмуазель,— смиренно промовив він,— що батько не знайде у вашому серці іншого почуття, ніж любов до нього та до матері, як було й перед його від'їздом.

— Я присяглася самій собі, сестрі й матері бути втіхою, щастям та гордістю свого батька — і так воно буде! — відказала Модеста, з гонором і зневагою глянувши на Дюме.— Отож не скаламучуйте мою радість образливими підозрами — адже я так щаслива, що батько скоро буде з нам! Але хто заборонить серцю молодої дівчини битись? Ви ж не хочете, щоб я перетворилася на мумію! Я належу родині, але моє серце належить мені. Якщо я й кохаю когось, мої батько й мати про це знатимуть. Ви задоволений, добродію?

— Дякую, мадмуазель,— відповів Дюме.— Ви повернули мене до життя, але, навіть даючи мені ляпаса, ви все ж таки могли б назвати мене "Дюме", а не "добродію".

— Присягнися мені,— сказала мати,— що ти не обмінялася ні словом, ні поглядом з жодним молодим чоловіком...

— Я можу заприсягтися в цьому, матусю,— сказала Модеста, всміхаючись і дивлячись на Дюме, який втупився у неї пильним поглядом і теж усміхався, ніби дівчина, що намислила якусь лукаву витівку.

— То вона здатна на лицемірство? — вигукнув лейтенант, коли Модеста повернулася в дім.

— У Модести є свої вади,— сказала пані Міньйон,— але брехати вона не вміє.

— Ну що ж, тоді нам нема чого хвилюватися,— відказав Дюме,— і будемо вважати, що з лихом ми цілком розквиталися.

— Дай Боже! — зітхнула пані Міньйон.— Ви побачите його, Дюме, я ж можу тільки його почути... Яким смутком затьмарене моє щастя!

А Модеста хоч і зраділа, що батько повертається, але в цю мить вона зажурилась, як зажурилася Перетта91 з відомої байки. Вона сподівалася, що батько наживе більше багатства, ніж повідомив Дюме. Ставши шанолюбною в інтересах свого поета, вона сподівалася принаймні на половину з тих шести мільйонів, про які писала йому в своєму другому листі. До великої радості домішалася маленька прикрість — невдоволення своєю відносною бідністю, і Модеста сіла за фортепіано — адже цьому незрадливому другові дівчата звіряють і свій гнів, і свої бажання, висловлюючи почуття, що опановують їх, у різноманітних відтінках гри. Дюме саме розмовляв із дружиною, прогулюючись під вікнами котеджу. Він по секрету сказав їй про те, що вони тепер багаті, й розпитував про її бажання, мрії та наміри. Як і чоловік, пані Дюме не мала іншої родини, крім родини Міньйонів. Тому подружжя вирішило оселитись у Провансі, якщо граф де Лабасті переїде туди жити, і заповісти свій статок тому з Модестиних дітей, яке найбільше цього потребуватиме.

— Послухайте Модестину гру! — сказала їм пані Міньйон.— Тільки закохана дівчина може складати такі мелодії, не знаючи теорії музики...

Хай пожежа знищує будинки, хай пропадають статки, хай батьки повертаються з далеких мандрів, хай обвалюються імперії, хай холера пустошить міста, кохання дівчини не зупиниться в своєму польоті, як не зупиняється в своєму розвитку природа, як не зупиняється ота жахлива кислота, нещодавно відкрита хіміками — кажуть, вона пропалить наскрізь і земну кулю, якщо її не всмокче у свої пори жодна підземна речовина.

Ось романс, який під впливом кохання і самоти зімпровізувала Модеста на вірші Каналіса. Ми наводимо тут ці станси, бо хоч вони й надруковані в другому томі віршів, згаданих у листі Доріа, молода піаністка, пристосовуючи їх до своєї музики, подекуди порушила цезури, що, либонь, здивує прихильників поета, відомого іноді аж занадто вишуканою точністю форми.

ПІСНЯ ДІВЧИНИ

Прокинься серденько!

Уже пташки Вітають сонце пурханням крильцят,

Уже фіалок ніжні пелюстки

П'янкий струмлять до Бога аромат.

Чудово відпочивши уві сні,

Вони нас тішать сяєвом краси

І дивляться у крапельки ясні

Прозорої, немов кришталь, роси.

Напевне, ангел з неба прилітав

І квіти уві сні благословив.

Він дав їм пахощі і свіжість дав

І барви їхні світлом оживив.

Не спи ж, прокинься, бо уже пташки

Вітають сонце пурханням крильцят,

Уже фіалок ніжні пелюстки

П'янкий струмлять до Бога аромат.

Поступ, досягнутий у друкарській справі, дозволив би нам подати тут і мелодію, яку склала Модеста. Але голос дівчини звучав з тією чарівною виразністю, яку можна почути лише у знаменитих співаків, і тому жоден запис, чи то нотний, чи то фонетичний, не в спромозі передати її співу.

— Дуже мило,— сказала пані Дюме.— Модеста — музикант, цим усе й пояснюється.

— У ній сидить чорт! — вигукнув касир, якому підозра пані Міньйон тепер проникла в саму глибінь душі, змусивши його здригнутись.

— Вона закохана,— повторила мати.

Давши касирові нагоду послухати Модестину гру, пані Міньйон змусила його повірити у свій здогад щодо закоханості своєї дочки; але це відкриття зіпсувало Дюме всю радість з приводу повернення та успіхів патрона. Бідолаха-бретонець пішов у Гавр, куди кликала його служба у Гобенгейма. Пополудні, перш ніж повернутись додому на обід, він зайшов до Латурнелів висловити їм свої побоювання і знову попросити в них поради й допомоги.

— Отакі-то справи, дорогий друже,— сказав Дюме на порозі, вже виходячи від нотаря.— Тепер я бачу, що моя пані мала рацію: Модеста закохана, це очевидно, а про все інше відомо одному дияволу. А я, я збезчещений!

— Не впадайте в розпач, Дюме,— відповів нотар.— Невже ми всі разом не спроможемося обхитрувати одну Модесту? Рано чи пізно, а закохана дівчина неминуче вчинить якусь необачність і викаже себе. Ми ще поговоримо про це сьогодні ввечері.

Отож усі люди, віддані родині Міньйонів, були охоплені не меншою тривогою, ніж напередодні, коли на Модесту налаштували пастку, на яку старий солдат покладав такі надії. Марність стількох зусиль украй засмутила Дюме, і він навіть вирішив відкласти поїздку в Париж, де збирався розпорядитися своїм несподіваним багатством, поки не розгадає фатальну таємницю. Ці шляхетні люди, для яких почуття важили більше за вигоду, збагнули в ту мить, що полковник може вмерти з розпачу, довідавшись про смерть Беттіни та сліпоту дружини, якщо до всього ще й молодша дочка занапастить себе. Розпач бідолашного Дюме справив таке враження на Латурнелів, що вони зовсім забули про від'їзд Екзюпера, якого того ж таки ранку вирядили до Парижа. Під час обіду — а обідали вони тільки втрьох — нотар, його дружина та Буча розбирали це питання з усіх поглядів і висловлювали всілякі здогади.

— Якби Модеста закохалася в когось у Гаврі, учора вона злякалася б,— мовила пані Латурнель.— Отже, її коханий живе десь-інде.

— Сьогодні вранці вона заприсяглася своїй матері при Дюме, що не обмінялася ані поглядом, ані словом з жодним чоловіком...

— Невже вона кохає так само, як і я? — озвався Буча.

— А як ти кохаєш, бідолашний хлопче? — спитала пані Латурнель.

— Я кохаю без надії на взаємність, вона так само далека від мене, як зорі в небі,— відповів маленький горбань.

— Ну і як же ти долаєш цю відстань, дурнику? — з усмішкою запитала пані Латурнель.

— Ох люба хазяйко,— відповів Буча,— та ж у мене є крила! А те, що вам видається горбом,— то їхня оболонка!

— Тепер ясно, чому ти виготовив собі таку печатку! — вигукнув нотар.

На печатці клерка була зображена зірка, а під нею напис: Fulgens sequar (Променистa, лечу до тебе), девіз дому Шатільйоне.

— Прегарне створіння може бути не менш підозріливим, ніж створіння потворне, — мовив Буча, наче говорячи сам до себе.— Модеста досить розумна і, мабуть, боїться, щоб її не покохали тільки за вроду.

Горбані — істоти дивовижні, можливі тільки в людському суспільстві, бо в природі усе слабке і непристосоване до життя приречене на загибель. Викривлений хребет, роблячи людину калікою, водночас утворює ніби чашечку, де збираються нервові флюїди в значно більшій кількості, ніж у людей звичайних, де вони активно розвиваються, діють і звідки вириваються, наче промені, осяваючи і душу, і розум горбаня. Внаслідок цього виникають сили, які іноді проявляються в магнетизмі, але найчастіше зосереджуються у сферах духовного світу. Знайдіть-но горбаня, не наділеного якоюсь властивістю, доведеною до крайнощів — або ядучою дотепністю, або лютою злістю, або небесною добрістю. Душа в горбаня схожа на скрипку, яку ніколи не пробудить рука музиканта; ці дивовижні створіння, обдаровані здібностями, про які самі не здогадуються, ховаються, подібно до Буча, у своєму внутрішньому світі й уміють, наче чародії, спрямувати всі свої сили до однієї мети, якщо тільки вони не змарнували їх у нещадній боротьбі за існування. Ось звідки походять народні забобони та легенди, в яких розповідається про гномів, страхітливих карликів та потворних фей, про всіх цих, як висловився Рабле, людей-посудин, що зберігають у собі рідкісні бальзами та еліксири. Отож Буча майже розгадав Модесту. І, спонукуваний цікавістю безнадійно закоханого, завжди готовий померти за кохану істоту,— як оті солдати, що кричали: "Слава імператору", хоч були покинуті напризволяще у снігах Росії,— Буча надумав вивідати Модестину таємницю, але зберегти її для себе самого. З глибоко стурбованим виглядом ішов він за хазяїном та хазяйкою в напрямку до Шале — адже йому треба було приховати від стількох уважних очей та вух ту пастку, яку він готував для дівчини. Буча не сумнівався, що зуміє перехопити бодай один потайний погляд або помітити мимовільне тремтіння — як хірург, що намацує пальцем приховану виразку.

Гобенгейм того вечора не прийшов, і Буча був партнером Дюме проти подружжя Латурнелів. Близько дев'ятої години, коли Модеста вийшла постелити матері, пані Міньйон та її друзі дістали нагоду поговорити цілком відверто. Але бідолаха клерк, пригнічений думкою про те, що Модеста закохана,— а він теж більше не сумнівався в цьому,— здавався байдужим до цих розмов так само, як напередодні був до них байдужий Гобенгейм.

— Та що з тобою сьогодні, Буча? — здивовано вигукнула пані Латурнель.— У тебе такий вигляд, ніби ти щойно поховав батька й матір!

Сльози покотилися з очей у сироти, чия мати померла в лікарні з розпуки, коли її покинув напризволяще коханець — шведський матрос.

— Я не маю на світі нікого, крім вас,— відповів він схвильованим голосом.— Ви поставились до мене по-християнському, і я ніколи не забуду вашого милосердя, вашої доброти.

Ця відповідь змусила забриніти струну співчутливої жалості — однаково туго натягнуту в кожного з присутніх.

— Ми всі любимо вас, добродію Буча,— розчулено мовила пані Міньйон.

— Я маю шістсот тисяч франків, які належать мені особисто! — вигукнув славний Дюме.— Ти станеш нотарем у Гаврі — наступником Латурнеля.

Американка взяла й мовчки потисла руку калічного бідолахи.

— Ви маєте шістсот тисяч франків! — вигукнув Латурнель, звівши погляд на Дюме, в якого вихопилося це необачне зізнання.— І ви дозволяєте, щоб дами жили тут! І Модеста не має верхового коня! І вона перестала навчатися музики, малювання і...

— Таж він отримав ці гроші лише кілька годин тому! — вигукнула американка.

— Замовкніть! — кинула пані Міньйон.

Протягом цієї розмови висока заступниця Буча тільки мовчки дивилась на горбаня.

— Мій хлопчику,— сказала нарешті вона, — я знала, що всі тут дуже тебе люблять і тому не подумала про зміст своїх слів, які увійшли в приказку. Але ти повинен дякувати мені за мою необачність, бо це допомогло тобі переконатися, скількох вірних друзів здобув ти, завдяки своїм високим душевним якостям.

— Отже, ви отримали звістку від пана Міньйона? — спитав нотар.

— Він повертається,— сказала пані Міньйон,— але хай це залишиться між нами. Коли мій чоловік довідається, що Буча постійно бував у нас і виявляв нам глибоку й безкорисливу відданість у той час, як усі від нас відвернулися, він не дозволить, щоб ви один сплатили усі гроші за контору Латурнеля, Дюме. Отже, мій друже,— сказала вона, обернувши невидющий погляд у бік Буча,— ви можете уже тепер домовлятися з Латурнелем.

— До речі, йому пішов двадцять шостий рік,— сказав Латурнель.— І я вважаю, мій хлопчику, що тільки сплачу свій борг, допомігши тобі придбати контору.

Буча, який поцілував пані Міньйон руку, зросивши її слізьми, підняв заплакане обличчя саме в ту мить, коли Модеста відчинила двері вітальні.

— Хто це скривдив мого Таємничого карлика? — спитала вона.

— Ох панно Модесто, хіба ми, діти нещастя, виплекані лихом ще з колиски, плачемо від горя? Щойно до мене виявили таку саму любов, яку я завжди відчував до тих, кого усе життя вважав своєю родиною. Я стану нотарем, я зможу забагатіти. І дивись, бідолаха Буча ще стане одного чудового дня багатієм Буча. Ви не знаєте, скільки мужності у цього недоноска! — вигукнув він.

Горбань з усієї сили вдарив кулаком у свої запалі груди і став перед каміном, кинувши на Модесту погляд, що сяйнув, наче блискавка з-під його важких приплющених повік. Буча зрозумів, що випадок прийшов йому на допомогу, і він дістав нагоду проникнути в таємницю повелительки свого серця. Дюме на мить здалося, ніби клерк зважився мріяти про Модесту, і він обмінявся зі своїми друзями швидким поглядом, який вони чудово зрозуміли, а зрозумівши, втупились у карлика з цікавістю й жахом.

— І в мене є свої мрії! — знову заговорив Буча, не відриваючи погляду від Модести.

Дівчина опустила повіки, і цей ледь помітний порух уже став для клерка цілим відкриттям.

— Ви любите романи, дозвольте ж мені в цю щасливу для мене хвилину довірити вам свою таємницю, і ви скажете, чи можлива щаслива розв'язка для роману, який я для себе вигадав і яким живу. А як ні, то навіщо мені тоді багатство? Золото може дати мені більше щастя, ніж будь-кому іншому, бо щастя для мене — це принести багатство улюбленому створінню! Ви стільки знаєте, мадмуазель, от і скажіть мені, чи можна любити людину тільки за її душу, незалежно від того, в якій оболонці вона ховається, у вродливій чи в потворній?

Модеста звела погляд на Буча. Горбаневе запитання видалось їй страшним, бо в цю хвилину вона поділяла підозру Дюме.

— Коли я забагатію, я знайду яку-небудь гарну, але бідну дівчину, покинуту, як і я, дівчину нещасливу, котра багато вистраждала, і я напишу їй, утішу її, стану її добрим генієм. Вона зрозуміє моє серце, мою душу, вона дістане зразу два скарби: моє золото, запропоноване їй у найделікатніший спосіб, і мої думки, наділені тією красою, в якій примхлива доля відмовила моєму бридкому тілу. Я залишуся схованим, як першопричина подій, що її марно дошукуються вчені. А може, й сам Бог не красень? Дівчина, звісно, загориться цікавістю, захоче мене бачити. Але я відповім їй, що я — потвора, я опишу себе найчорнішими фарбами...

Тут Модеста пильно подивилась на Буча. Навіть якби вона напрямки спитала: "Що відомо вам про моє кохання?" — її запитання не прозвучало б так виразно.

— Якби мене полюбили за поезію серця, якби одного дня я здався цій дівчині лише трохи скривдженим природою, то, погодьтеся, я був би щасливішим за найвродливішого з красенів, щасливішим, ніж геній, якого кохає таке неземне створіння, як ви...

Фарба, що зарум'янила обличчя Модести, майже відкрила карликові її таємницю.

— Так от, зробити багатим того, кого любиш і сподобатися йому духовно, хай яким ти будеш фізично, хіба це не означає домогтися кохання? Ось мрія бідолахи-горбаня, мрія вчорашня, бо сьогодні ваша славна матуся дала мені ключ до мого майбутнього багатства, пообіцявши допомогти з купівлею нотаріальної контори. Але перш ніж я стану другим Гобенгеймом, я хотів би знати, чи є мені сенс перетворюватися на таке страховище? Як ви гадаєте, мадмуазель?

Модеста була така приголомшена, що навіть не почула зверненого до неї запитання Буча. Пастка, яку наставив закоханий горбань, виявилася куди небезпечнішою, ніж пастка старого солдата, і бідолашна дівчина не могла здобутися на голос.

— Сердешний Буча,— прошепотіла пані Латурнель своєму чоловікові.— Чи не схибнувся він бува?

— Ви хочете втілити б дійсність казку про красуню й страховище,— відповіла нарешті Модеста,— але ви забуваєте, що страховище перетворюється на прекрасного принца.

— Ви так гадаєте? — мовив карлик.— А я завжди вважав, що тут ідеться про символ: осяйне світіння душі, відкрившись очам, змушує забути про потворну оболонку. Якщо мене не покохають, я залишуся в масці, от і все! А ви, пані, й усі ваші близькі,— сказав він, звертаючись до дружини свого патрона,— віднині маєте до своїх послуг не тільки карлика, а й життя людини та її багатство.— Буча повернувся на своє місце за картярським столом і сказав, звертаючись до трьох партнерів і вдаючи цілковитий спокій: — Хто має здавати?

Але подумки він повторював з болем у серці:

"Вона хоче, щоб її любили за її душу, вона листується з якимсь фальшивим генієм. Але чи далеко вона зайшла? "

— Уже за чверть десята, люба матусю,— сказала Модеста, звертаючись до пані Міньйон.

Сліпа попрощалася зі своїми друзями й пішла вкладатися спати.

Ті, хто хоче зберегти своє кохання в таємниці, можуть не остерігатися піренейських вівчарок, матерів, Дюме, Латурнелів — їхнє шпигування ще не становить для них справжньої небезпеки. Але шпигування закоханого? Це алмаз проти алмаза, вогонь проти вогню, розум проти розуму, це рівняння, всі члени якого взаємно знищуються. У неділю вранці Буча випередив дружину свого патрона, яка на свята приходила в Шале, щоб супроводжувати Модесту до церкви, і став прогулюватися біля котеджу, чекаючи листоношу.

— Ви маєте сьогодні листа для панни Модести? — спитав він, побачивши цього скромного службовця.

— Ні, добродію, сьогодні не маю...

— З деякого часу ми даємо чималий прибуток державній скарбниці! — вигукнув клерк.

— Таки справді даємо,— відказав поштар.

Із своєї кімнати Модеста побачила Буча й почула цю коротку розмову. О цій годині вона завжди стояла біля вікна і,

сховавшись за жалюзі, чекала листоношу. Вона спустилася сходами, вийшла в сад і зміненим голосом покликала:

— Пане Буча!

— До ваших послуг, мадмуазель! — відповів горбань, підходячи до хвіртки, яку відчинила Модеста.

— Скажіть, будь ласка, невже ви вважаєте ваше ганебне шпигування заслугою, за яку вас може покохати жінка? — спитала дівчина, намагаючись приголомшити свого раба поглядом і поставою королеви.

— Так, мадмуазель! — відповів він гордо.— Я й на думці не покладав,— провадив Буча, стишивши голос,— що жалюгідний хробак може чимось прислужитися зорі. Але це саме так. Невже ви хотіли б, щоб вашу таємницю розгадали ваша мати, пан Дюме і пані Латурнель, а не створіння, скривджене долею і готове бути вам корисним бодай на мить, як ото квітка, яку ви зриваєте, щоб зразу й викинути. Усі знають, що ви закохані; але як саме, знаю тільки я. Візьміть мене за сторожового пса. Я безвідмовно вам скорятимуся, охоронятиму вас, ніколи не загавкаю і не осмілюся вас судити. Я нічого не прошу — тільки дозвольте мені бодай у чомусь прислужитися вам. Ваш батько помістив у ваш звіринець пана Дюме, посадіть туди й мене, і ви переконаєтеся, на що здатен бідолашний Буча, який не прагне для себе навіть обгризеної кістки!

— Гаразд, я піддам вас випробуванню,— сказала Модеста, яка хотіла спекатися такого проникливого охоронця.— Негайно вирушайте в Гравіль, потім у Гавр, обійдіть там усі готелі й довідайтеся, чи приїхав з Англії такий собі пан Артур.

— Знаєте, мадмуазель, я в такому разі краще піду прогуляюся берегом моря,— відказав Буча, шанобливо уриваючи Модесту.— Вас це теж цілком улаштує, якщо ви не хочете, щоб я був сьогодні в церкві. От і все.

Приголомшена Модеста втупилась у карлика з неприхованим подивом.

— Так, так, мадмуазель, хоч ви й підв'язали собі щоку хустинкою та ще й вати туди підклали, у вас немає ніякого флюса. А подвійна вуаль на капелюшку,— це для того, щоб бачити, а самій лишитися невпізнаною.

— Звідки у вас стільки проникливості? — вигукнула Модеста зашарівшись.

— Та й корсета на вас немає! Не через флюс же спотворили ви свою талію, натягши на себе кілька спідниць... А старі рукавички, а оці жахливі шкарбани на ваших чудових ніжках... Ви вдяглися так недоладно, щоб...

— Годі! — сказала Модеста.— Як ви доведете мені свій послух?

— Мого патрона викликали на сьогодні в село Сент-Адрес. Йому дуже не хочеться туди йти, але він чоловік справді добрий і не захотів позбавити мене недільного відпочинку. Ну, так я сам зголошуся піти туди замість нього...

— Вирушайте, і ви здобудете мою довіру.

— Ви певні, що я не знадоблюся вам у Гаврі?

— Певна. Погляньте, Таємничий карлику,— мовила вона, показуючи на безхмарне небо.— Чи бачите ви там слід птаха, який щойно пролетів? Так от, мої вчинки прозорі, як і це повітря, від них теж не лишається жодного сліду. Заспокойте Дюме, заспокойте Латурнелів, заспокойте мою матір і знайте, що до приїзду батька я не лише не віддам нікому цієї руки,— і вона показала йому свою прегарну, ніби виточену руку з ледь загнутими кінчиками пальців, крізь які просвічувало сонце,— а й не дозволю, щоб до неї доторкнулись уста того, кого заведено називати коханим.

— А чому ви не хочете, щоб я пішов сьогодні до церкви?

— Ви розпитуєте мене після того, як я вшанувала вас довірою і звернулася до вас із проханням?

Буча мовчки вклонився й поспішив до свого патрона, в захваті від того, що його прекрасна дама дозволила служити їй.

Коли через годину подружжя Латурнелів зайшли по Модесту, вона поскаржилася на сильний зубний біль.

— Я навіть не мала сили вдягтися,— сказала вона.

— Ну що ж, лишайтеся вдома,— відповіла добродушна дружина нотаря.

— О ні, я хочу помолитися за щасливе повернення батька,— сказала Модеста.— Я добре вкуталась і прогулянка скоріше піде мені на користь, аніж на шкоду.

І панна Міньйон пішла до церкви разом з Латурнелями. Вона відмовилася взяти свою супутницю під руку — адже та могла відчути внутрішнє тремтіння, яке опанувало дівчину на думку,

що скоро вона побачить свого великого поета. Хіба один погляд, кинутий на нього, не має вирішити її долю?

Чи є в житті щасливіші хвилини, аніж хвилини першого побачення? Чи відродяться ще коли-небудь відчуття, які ховаються на самому споді серця й розквітають лише тоді? Чи судилося кому-небудь двічі пережити ту невимовну втіху, з якою Ернест де Лабрієр вибирав найкращу бритву, найгарнішу сорочку, бездоганну краватку і найвишуканіший костюм? Мимоволі починаєш обожнювати всі речі, що мають стосунок до цієї неповторної миті. І плекаєш мрії, сповнені високої поезії, що не поступаються дівочим мріям. Та вони розвіюються, мов дим, як тільки він або вона розгадають їх. Чи не схожі ці мрії на терпкі, ніжні пахощі диких яблунь, що ростуть у лісових хащах, розквітаючи там на радість одному сонцю? Або, як твердить Каналіс у своїй "Пісні дівчини", на радість самій рослині, що їй ангел квітів явив свій лик? Тут слід відзначити, що нашого скромного Лабрієра досі не кохала жодна жінка, бо це щастя вельми рідкісне для бідолах, чиє життя починалося з тяжких трудів і постійних турбот про гроші. Приїхавши до Гавра напередодні увечері, Ернест відразу ліг спати, намагаючись, ніби кокетка, знищити сліди дорожньої втоми, і ось тепер, прийнявши ванну, він щойно закінчив свій ретельно обміркований туалет. Мабуть, тут буде доречно подати його портрет, зроблений на повен зріст, хоч би для того, щоб виправдати листа, якого незабаром напише йому Модеста.

Ернест походив з доброї тулузької сім'ї — далекої рідні міністра, що взяв його під свою опіку — і мав той світський полиск, який дає лише виховання, почате з колиски; але трудове життя зробило його серйозним, хоч він до цього й не прагнув, і трохи педантом, бо педантизм — підводний камінь для кожного, хто постатечнів ще замолоду. Зросту він середнього і приваблює тонкими й лагідними рисами обличчя, свіжого, хоча й не забарвленого рум'янцем. Якби не маленькі

вусики та борідка, як у Мазаріні92, Ернеста можна було б прийняти за перевдягнену в чоловіче вбрання дівчину — такий граційний у нього овал обличчя, такі ніжні губи, такі по-жіночому гарні зуби, сліпучо-білі й рівненькі, ніби виготовлені дантистом — майстром своєї справи. Додайте до цих жіночих якостей ніжний голос, ніжний вираз обличчя, ніжні голубі очі з турецьким розрізом, і ви зрозумієте, чому міністр прозвав свого молодого секретаря "панною де Лабрієр". На його широкому чистому чолі, прегарно обрамленому густим чорним волоссям, лежить печать мрійливості, що не суперечить глибоко меланхолійному виразу обличчя. Опуклі надбрівні дуги, хоч і витончено окреслені, трохи затьмарюють погляд, а коли він примружує повіки, то до меланхолійного виразу додається вираз відвертого смутку. Внутрішня невпевненість у собі, яку ми позначаємо словом "скромність", відчувається і в рисах обличчя, і в усій поведінці Ернеста. Можливо, читач виразніше уявить собі його зовнішній вигляд, якщо ми зауважимо, що овал Ернестового обличчя не відповідає законам пропорції, його підборіддя здається коротким, наче обрізаним, а лоб — звуженим, бо волосся росте надто низько. Тому обличчя в нього ніби придавлене. Життєві турботи вже прорізали зморшку між бровами, вони в Ернеста густі й близько сходяться на переніссі — прикметна ознака ревнивих чоловіків. Хоча на той час Лабрієр був стрункий і тендітний, він належав до тих людей з пізно сформованим темпераментом, які в тридцять років можуть несподівано погладшати.

Тому, хто добре знає історію Франції, цей молодик міг би нагадати таємничу постать короля Людовіка XIII з його меланхолійною, безпричинною скромністю, з його блідим обличчям під королівською короною Людовіка, який любив виснажувати себе полюванням, ненавидів працю, а з коханкою був до того сором'язливий, що аж дратував її своїм шанобливим ставленням, і відзначався такою черствістю душі, що спокійно дозволив би зітнути голову найближчому другові. Цю дивну

вдачу можна пояснити тільки докорами сумління, які мучили сина, що помстився матері за батька. Ким був цей король — таким собі католицьким Гамлетом чи просто невиліковним хворим? Але тоді як Людовіка XIII гриз якийсь таємний хробак, зганяючи в нього з обличчя рум'янець і підточуючи його сили, Ернест страждав просто від невпевненості в собі, від сором'язливості чоловіка, якому жодна жінка досі не сказала: "Як я тебе кохаю!", а надто від усвідомлення, що його відданість нікому не потрібна. Після того як падіння уряду, наче подзвін, сповістило про загибель монархії, цей бідолашний хлопець почав шукати силу, до якої він міг би прихилитися, але знайшов у особі Каналіса людину холодну, мов камінь, схований, проте, під бархатистим мохом. Його неспокій нагадував тривогу пуделя, що загубив хазяїна, або невпевненість короля, який підпав під владу могутнішого повелителя. Ці сумніви, ці почуття, цей страдницький вираз робили його обличчя куди гарнішим, ніж уявляв собі Ернест, роздратований, що жінки зарахували його до "меланхолійних красунчиків", які вийшли з моди в наш час, коли кожен прагне, щоб сурми сурмили тільки на його честь.

Будучи таким невпевненим у собі, Ернест усі свої надії покладав на костюм, пошитий за останньою модою. Для цього побачення, де все вирішував перший погляд, він узув наваксовані до блиску чоботи, одягнув чорні панталони, жилет кольору сірки, у вирізі якого виднілася чорна краватка на сорочці з тонкої матерії з опаловими запонками, вдягнув голубий сюртук із орденською стрічкою в петлиці — за найостаннішою модою він щільно прилягав до спини й талії. На ньому були прегарні рукавички з тонкої шкіри кольору флорентійської бронзи, в лівій руці він тримав з вишуканою грацією дворянина часів Людовіка XIV ціпок і капелюха, стоячи з непокритою головою, як годилося в церкві, і його красиво зачесане волосся мінилося при світлі свічок шовковистим блиском. Ставши на самому початку відправи неподалік від

паперті, він уважно роздивлявся всіх християн, а головне, християнок, які, входячи, умочали пальці в святу воду.

Внутрішній голос прокричав Модесті: "Ось він!" — тільки-но вона увійшла до церкви. Усе в цьому незнайомцеві було не гаврське — сюртук і чисто паризька манера триматися, стрічка в петлиці, рукавички, ціпок, пахощі парфумів. Лабрієр обернувся, щоб роздивитися високу та величну пані Латурнель, низенького нотаря й "опудало" (слівце з дамського лексикону), яким нарядилася Модеста, і бідолашна дівчина, хоч і підготовлена до цієї зустрічі, відчула, як шалено закалатало у неї серце, коли вона побачила це натхненне обличчя, осяяне сонячним світлом, яке вливалося крізь двері. Так, це, звичайно, він: невеличка біла троянда, встромлена в петельку, майже затуляла орденську стрічку. Чи міг упізнати Ернест свою незнайомку під цим безглуздим старим капелюшком із подвійною вуаллю? Модеста так злякалася ясновидющого погляду кохання, що навіть стала наслідувати ходу старенької бабусі.

— Глянь-но, жінко,— сказав куценький Латурнель, ідучи до свого місця,— отой он пан вочевидь не з Гавра.

— У нас буває стільки приїжджих,— відповіла його дружина.

— Але хіба приїжджі цікавляться нашою церквою? Адже їй і двохсот років немає,— відповів нотар.

Ернест усю месу простояв біля паперті, але не помітив серед жінок жодної, яка відповідала б його надіям. А Модеста тільки наприкінці угамувала нервове тремтіння. Вона була в захваті, який могла б описати тільки вона сама. Аж ось Модеста почула лункі кроки по кам'яних плитах — кроки бездоганно світського чоловіка; бо меса закінчилась, і Ернест став ходити

по церкві, де залишилися тільки найпобожніші парафіяни, яких він і почав уважно й пильно роздивлятись. Ернест помітив, як затремтів молитовник у руках особи під вуаллю, коли він проходив мимо. А що з усіх жінок у церкві лише вона ховала своє обличчя, то в нього виникла підозра, яку підтвердило і Модестине вбрання, що не обмануло проникливого погляду закоханого. Коли подружжя Латурнелів та Модеста вийшли з церкви, він попрямував за ними на чималій відстані й побачив, як вони увійшли в дім на Королівській вулиці, де дівчина звичайно чекала вечерні. Окинувши поглядом цей дім, над яким красувалася вивіска нотаріальної контори, Ернест запитав у перехожого, як прізвище нотаря, і той майже з гордістю назвав Латурнеля, найкращого нотаря в Гаврі. Коли він проходив Королівською вулицею, намагаючись зазирнути у вікна, Модеста помітила свого коханого. Пославшись на те, що їй погіршало, вона не пішла до вечерні; пані Латурнель залишилася з нею. Отож марно бідолашний Ернест до самого вечора ходив по тій вулиці. Піднятись в Інгувіль він не зважився і визнав за обов'язок честі повернутись до Парижа, написавши в чеканні диліжанса листа, який Франсуаза Коше мала отримати вже наступного дня з поштовим штемпелем Гавра.

У неділю Латурнелі завжди обідали в Шале, куди вони проводжали Модесту після вечерні. Отож як тільки хворій покращало, усі троє вирушили до Інгувіля в супроводі Буча. Вдома щаслива Модеста перевдяглася в прегарну сукню і, геть забувши про свій вранішній маскарад та вдаваний флюс, з'явилася на обід, упівголоса наспівуючи:

Прокинься, серденько, уже пташки

Вітають сонце пурханням крильцят...

Буча здригнувся, побачивши Модесту — так вона змінилася. За плечима в неї ніби виросли крила кохання, і вона скидалася на сильфіду. Божественний рум'янець щастя пашів на її щоках.

— Хто написав вірші, на які ти склала таку чудову мелодію? — спитала пані Міньйон у дочки.

— Каналіс, матусю,— відповіла Модеста і густо почервоніла.

— Каналіс! — вигукнув карлик, якому тремтіння в голосі Модести та густа фарба, що залила її обличчя, відкрили єдине, чого він досі не знав.— Він — великий поет, і пише романси?

— Це просто вірші, — відповіла Модеста, — які я спробувала покласти на мотиви німецьких пісень, що мені згадалися.

— Ні, ні,— відповіла пані Міньйон, — ти сама створила цю мелодію, доню.

Відчуваючи, що червоніє все більше, Модеста вибігла в сад, покликавши із собою Буча.

— Ви можете зробити мені велику послугу,— сказала вона стишеним голосом.— Дюме приховує від матусі й від мене розміри батькового статку, а я хотіла б знати правду. Хіба свого часу Дюме не послав татові понад п'ятсот тисяч франків? А мій батько не така людина, щоб мандрувати світом чотири роки і тільки подвоїти свій капітал. До того ж він повертається на власному кораблі, і частка, яку він виділив Дюме, досягає шестисот тисяч франків.

— Навіщо розпитувати про це Дюме, коли й так усе ясно,— відповів Буча.— Як вам відомо, перед своїм від'їздом ваш батько втратив чотири мільйони, і він їх, безперечно, повернув. Але він

мав виплатити Дюме десять відсотків від свого прибутку і, судячи з тієї суми, в якій признається чесний бретонець, ми з патроном припускаємо, що статок полковника досягає шести-семи мільйонів.

— О батьку! — вигукнула Модеста, склавши руки на грудях і звівши очі до неба.— Якщо так, то ти подарував мені життя двічі!

— Отже, ви кохаєте поета, мадмуазель,— сказав Буча.— Але ці люди — хто більше, а хто менше — схожі на Нарциса. Чи зможе він любити вас по-справжньому? Ремісник, який клепає фрази і вимучує рими — як це нудно! Поет, мадмуазель, так само далекий від поезії, як зернятко від рослини, що з неї вироста.

— Буча, я ніколи не бачила такого красеня!

— Краса — це вуаль, яка часто прикриває безліч вад...

— У нього ангельська, неземна душа!

— Дай Боже, щоб ви не помилилися,— сказав карлик, склавши руки, мов для молитви,— і будьте щасливі. А Жан Буча віддано служитиме і йому. Я відмовлюся від кар'єри нотаря, стану вчитися, опаную науки...

— Але навіщо?

— Щоб виховувати ваших дітей, мадмуазель, якщо ви мені їх довірите. О, якби ви послухалися моєї поради! Дайте мені дозвіл діяти. Я проникну в життя і звички цього чоловіка, я все про нього довідаюся: чи він добрий, чи дратівливий, чи лагідний, чи шануватиме він вас, як ви того заслуговуєте, чи здатний він

покохати вас до самозабуття, віддати вам перевагу перед усім, навіть перед своїм талантом.

— Чи не все одно, якщо я його кохаю? — сказала вона наївно.

— О, це правда! — вигукнув горбань.

А тим часом пані Міньйон розмовляла зі своїми друзями.

— Сьогодні моя дочка бачила свого коханого,— сказала вона.

— Це, мабуть, той жилет кольору сірки, що так зацікавив тебе, Латурнелю! — вигукнула нотарева дружина,— У того молодика була ще біла троянда в петельці.

— Он як! — сказала мати.— То це ж умовний знак.

— Він мав і стрічку ордена Почесного легіону,— вела далі пані Латурнель.— Вродливий хлопець! Але ми помиляємося. Модеста не піднімала вуалі, вона була вдягнена, як жебрачка і...

— ... і видавала себе за хвору,— підхопив нотар,— але щойно вона зняла пов'язку зі щоки і почуває себе пречудово...

— Це незбагненно! — вигукнув Дюме.

— На жаль, усе тепер ясно як божий день,— сказав нотар.

— Моя дитино,— звернулася пані Міньйон до Модести, яка повернулася в супроводі Буча,— чи не бачила ти сьогодні в

церкві гарно вдягненого юнака з білою трояндою і орденською стрічкою в петельці?

— Я його бачив,— жваво втрутився Буча, помітивши з того, як усі нашорошили вуха, що Модесті готують пастку.— Це Гріндо, знаменитий архітектор, який веде з містом переговори про реставрацію церкви. Він приїхав з Парижа, і я зустрів його сьогодні, коли йшов у Сент-Адрес — він оглядав церкву ззовні.

— А, то це архітектор? Він мене вельми зацікавив,— спокійно сказала Модеста, скориставшися з передишки, яку дав їй карлик, щоб вона опанувала себе.

Дюме скоса подивився на Буча. Модеста, попереджена про небезпеку, прибрала непроникного вигляду. Підозри Дюме у сто разів посилились, і він вирішив завтра сходити в мерію і з'ясувати, чи справді такий архітектор приїхав до Гавра. Зі свого боку Буча, неабияк тривожачись за майбутнє Модести, надумав поїхати до Парижа й розвідати там усе про Каналіса.

Прийшов Гобенгейм — зіграти партію у віст, і його поява розрядила напружену атмосферу, Модеста з нетерпінням чекала години, коли мати вкладеться спати. Вона хотіла написати Каналісові, а писала вона йому тільки ночами, і ось лист, якого продиктувало їй кохання, коли усі в домі поснули.

XXIV

"Панові де Каналісу

О мій коханий друже! Який жахливий обман ваші потрети, виставлені у вітринах торговців гравюрами! А я ще й захоплювалася тією жахливою літографією! Мені аж ніяково, що я закохалася в такого красеня. Невже парижанки настільки

дурні й не помічають, що ви — їхня втілена мрія? Хіба можна вами нехтувати, не полюбити вас? Я не вірю більше жодному слову з того, що ви писали мені про ваше скромне трудове життя, про вашу відданість кумирові, якого ви марно шукали аж до сьогоднішнього дня. Вас, мабуть, аж надто любили, добродію, ваше бліде чоло, ніжне, мов квітка магнолії, промовисто про це свідчить, і я, звичайно, буду нещаслива. Хто я така, поряд з вами? О, навіщо покликали ви мене до життя? Я зразу відчула, що моєї тілесної оболонки не існує більше. Моя душа пробилася крізь кришталь, у якому була ув'язнена і заструменіла у моїх жилах. І тоді холодна мовчанка речей раптом порушилась. Усе в природі заговорило до мене. Стара церква наповнилася сяйвом, її склепіння замерехтіло над моєю головою золотом і глазур'ю, як у італійських соборах. Небесні голоси, якими ангели втішають мучеників, щоб ті забували про свої страждання, злились із звуками органа. По жахливій бруківці Гавра я ступала, мов по стежці, встеленій квітами. Я подивилась на море і впізнала в ньому відданого мені старого друга, чиєї приязної мови я досі не розуміла. Я виразно побачила, що троянди в моєму саду вже давно обожнюють мене і тихо шепочуть мені: "Кохай!" Вони зустріли мене усмішкою, коли я повернулася з церкви. Я почула, як пелюстки квітів прошепотіли ваше ім'я — Мельхіор, і я побачила його начертаним на хмарах. Так, я живу тільки завдяки тобі, поете, і ти прекрасніший, ніж той холодний і надміру статечний Байрон, чиє обличчя непривітне, як і англійський клімат. Навіки поєднана з тобою одним поглядом твоїх жагучих, як у мавра, очей, я відчула, як він проник крізь мою чорну вуаль, обпалив мене з голови до ніг, і кров хвилею шугнула до мого серця. О ні, ми починаємо жити не тоді, коли виходимо з лона матері! Удар, завданий тобі, в ту ж мить вразив би й мене, і я існую тільки завдяки тому, що існуєш і мислиш ти. Я збагнула призначення божественної гармонії музики — її винайшли ангели, щоб виражати любов. Бути водночас геніальним і прекрасним — це вже занадто, мій Мельхіоре! При народженні людина мала б

обирати те або те. Та коли я думаю про скарби ніжності й любові, якими ви обдарували мене лише за останній місяць, мені здається, я марю. Ні, ви приховуєте від мене якусь таємницю. Яка жінка погодиться віддати вас і не померти? О, ревнощі проникли в моє серце разом з коханням, у яке я не вірила. Чи могла я думати, що існує така пожежа? Але що за нова і безглузда примха? Тепер мені хочеться, щоб ти був негарний! Якесь безумство опанувало мене, коли я повернулась додому! Всі жовті жоржини нагадували мені ваш чудовий жилет, усі білі троянди були моїми друзями, і я вітала їх поглядом, що належав вам, як і я сама. Усе, навіть колір рукавичок, що облягали ваші витончені руки аристократа, навіть звук ваших кроків по кам'яних плитах, усе це постає в моїй пам'яті з такою виразністю, що й через шістдесят років я бачитиму в уяві найменші подробиці цього свята, дивний, ні з чим не зрівнянний колір повітря, відблиск сонця на колоні, чутиму молитву, яку ви урвали, вдихатиму пахощі ладану від вівтаря, й мені знову примариться, ніби священик, даючи останнє благословення, простер руки над нашими головами і благословив нас у ту мить, коли ти проходив повз мене! Добрий абат Марселін уже обвінчав нас. Неземна втіха, яку дав мені цей світ нових незвіданих відчуттів можна зрівняти тільки з радістю, яку я переживаю, розмовляючи оце з вами, обдаровуючи своїм щастям того, хто наповнив ним мою душу, щедрий, мов сонце. Отже, досить таємниць, і я скидаю з себе вуаль, мій коханий! О прийдіть же до мене скоріше! Я з радістю знімаю маску. Ви, звичайно, чули про банківську фірму Міньйона в Гаврі? Так от, унаслідок непоправної втрати в нашій родині я стала єдиною спадкоємицею свого батька. Не нехтуйте нами, нащадку славного овернського рицаря! Герб Міньйонів де Лабасті не знеславить герба Каналісів. Щит нашого герба пурпуровий, поділений на чотири поля. В кожному полі — золотий патріарший хрест. Герб охоплений чорною перев'яззю з чотирма золотими безантами й увінчаний кардинальською шпагою. З боків звішуються золоті китиці. Любий, я буду вірна

нашому девізу: Una fides, unus Dominus — єдина віра і єдиний повелитель.

Можливо, любий друже, тепер, коли я в усьому призналася, вам видасться надто безглуздим ім'я, яким я підписувала свої листи. Але мене звуть Модеста, і, як легко переконатися, я майже не обманювала вас, підписуючись О. д'Еста-М. Не вводила я вас у оману й тоді, коли писала про свій статок; він, я думаю, досягає тієї суми, яка спонукала вас переглянути свої погляди на шлюб. Я говорю про це так просто, бо знаю, що гроші для вас не мають ваги. І все ж дозвольте мені сказати, яка я щаслива, що завдяки своєму багатству можу дати нашому щастю цілковиту свободу, сказати: "їдьмо!", якщо нам заманеться побачити нові краї, і, сидячи поруч, мчати у зручному екіпажі, не турбуючись за гроші. А ще я дуже рада, що маю змогу надати вам право сказати королю: "Я володію тим багатством, яке ви бажаєте бачити у своїх перів!" Бодай у цьому Модеста Міньйон буде вам корисна, а її золото знайде найшляхетніше застосування. Щодо вашої покірної слуги, то ви вже бачили її одного разу невдягненою у вікні... Атож, білява дочка білявої праматері Єви була справді вашою незнайомкою. Але як мало сьогоднішня Модеста схожа на вчорашню! Та вчорашня була вбрана в саван, а нинішня (я вже, здається, про це вам писала) отримала від вас у дар живе джерело життя. Кохання, чисте й дозволене, кохання, яке схвалить батько, що повернувся з мандрів — і повернувся багатим! — підвело мене з могили, де я спочивала, і я встала з неї невинною, мов дитя, і водночас сильною. Ви пробудили мене, як сонце пробуджує квіти. Погляд вашої коханої вже не той, що у колишньої такої зухвалої Модести. О ні, він сором'язливий, він бачить щастя і цнотливо ховається під віями. Сьогодні я боюся, що я не гідна своєї долі. Король з'явився в усій славі, і його віддана раба просить свого повелителя прощення за надмірну сміливість, як просив у кавалера де Граммона прощення гравець, що по-шахрайському обіграв його в кості. Так, дорогий поете, я буду

твоєю Міньйоною93, але Міньйоною щасливішою, ніж героїня Гете, бо ти ж не позбавиш мене батьківщини, правда? А моя батьківщина — в твоєму серці. В ту мить, коли я, твоя наречена, писала ці слова, соловей у парку Вількенів відповів мені замість тебе. О, скажи мені скоріше, що соловей не обманював мене, виводячи свою чисту, виразну, дзвінку трель, яка, наче благовіст, наповнила моє серце радістю і коханням!

Мій батько буде в Парижі проїздом з Марселя. Він неодмінно повідомить свою адресу банкірській фірмі Монжено, з якою його поєднують ділові стосунки. Сходіть до нього, мій любий Мельхіоре, скажіть, що ви кохаєте мене, але не проговоріться, як я кохаю вас, хай це назавжди залишиться таємницею між нами і Богом. Я ж, мій коханий, про все розповім матері. Та, чиїми предками були Валленроди, Тушталі, Бартеншільди, зрозуміє мене і поцілунком висловить своє схвалення, вона буде така щаслива, коли довідається про нашу таємну і романтичну поему, таку земну й таку божественну водночас! Ви вислухали признання дочки, і тепер вам лишається дістати згоду графа де Лабасті, батька вашої

Модести.

P. S. Але в жодному разі не приїздіть до Гавра без згоди мого батька. Якщо ви мене любите, ви знайдете його, коли він буде проїздом у Парижі".

— Що це ви робите о такій пізній годині, мадмуазель? — спитав Дюме.

— Я пишу листа батькові, — відповіла вона старому солдатові.— Адже ви завтра їдете до Парижа, чи не так?

Не знаючи, що відповісти, Дюме пішов спати, а Модеста стала писати довгого листа батькові.

Наступного дня Франсуаза Коше, налякана гаврським штемпелем на конверті, особисто принесла листа своїй молодій господині в Шале і забрала той, якого написала Модеста.

"Панні О. д'Еста-М.

Серце підказало мені, що ви — та перевдягнена і схована під вуаллю жінка, яка приходила до церкви з Латурнелями, адже вони мають лише сина. О моя кохана, якщо ви живете скромно, без блиску, без слави і навіть у вбогості, ви не уявляєте, яку радість принесе мені ця звістка! Ви тепер мене знаєте — чому б вам не сказати мені всю правду? Щодо мене, то я поет тільки завдяки коханню, завдяки своєму серцю, що пробудилося ради вас. О, якою великою має бути моя любов, щоб я примусив себе залишитися тут, у готелі "Нормандія" і не піти в Інгувіль, який я бачу із своїх вікон? Чи покохаєте ви коли-небудь мене так сильно, як я вже кохаю вас? Поїхати з Гавра в Париж у такій непевності — чи не означає це бути покараним за свою любов, ніби за злочин? Я скоряюся сліпо. О, хоч би скоріш отримати вашого листа, бо якщо ви окутали себе таємницею, то я відплатив вам тим самим, і я повинен нарешті скинути маску свого інкогніто, сказати вам, який з мене поет і відмовитись від слави, позиченої мені на короткий термін".

Цей лист неабияк стривожив Модесту, і вона знову й знову перечитувала останні рядки, намагаючись збагнути їхній таємний зміст, але повернути своє освідчення в коханні вона не могла, бо Франсуаза вже віднесла його на пошту. Модеста піднялась до себе в кімнату й написала відповідь, вимагаючи пояснень.

Тим часом у Гаврі відбувалися різні дрібні події, які, проте, незабаром змусили Модесту забути про свої тривоги. Спустившись рано-вранці в місто, Дюме швидко довідався, що жоден архітектор до Гавра учора не приїздив. Розлючений брехнею Буча, яка свідчила про очевидну змову, бретонець просто з мерії кинувся до Латурнелів.

— Де ж ваш глибокошановний Буча? — спитав він у свого друга нотаря, не побачивши клерка в конторі.

— Буча, друзяко, вже в дорозі до Парижа, він пароплавом вирушив. Сьогодні вдосвіта зустрів у порту моряка, який розповів йому, що його батько, шведський матрос, забагатів. Був він начебто в Індії, служив у якогось князя,— їх там звуть магараджами, — а тепер він у Парижі...

— Все це вигадки і нахабна брехня! О, я знайду цього клятого горбаня, умисне поїду в Париж і знайду! — вигукнув Дюме.— Буча нас ошукав! Він щось знає про Модесту, а нам нічого не каже. О, якщо він з нею у змові!.. Він ніколи не стане нотарем, я втопчу його в багнюку, з якої він вийшов, я його...

— Вгамуйся, друже, не слід вішати злочинця до суду,— сказав Латурнель, наляканий роздратуванням Дюме.

Пояснивши, на чому грунтуються його підозри, бретонець попросив пані Латурнель побути з Модестою в Шале, поки він повернеться.

— Ти зустрінеш полковника в Парижі,— сказав нотар.— Ось що я прочитав сьогодні вранці в "Комерційному віснику" в розділі навігації під рубрикою "Марсель"... Та сам глянь,— провадив він, подаючи газету Дюме.— "Беттіна Міньйон" (капітан Шарль Міньйон) стала на якір шостого жовтня". А

сьогодні сімнадцяте. Весь Гавр уже знає про приїзд твого патрона.

Дюме попросив Гобенгейма відпустити його зі служби, негайно повернувся в Інгувіль і ввійшов до Шале в ту мить, коли Модеста запечатувала листа батькові та Каналісові. За винятком адреси, обидва листи нічим не відрізнялися — ні конвертом, ні обсягом. Модесті здалося, що вона поклала листа батькові поверх листа до свого Мельхіора, а насправді поклала їх навпаки. Ця помилка, що так часто трапляється в буденному житті, відкрила матері й Дюме її таємницю. Саме в той час лейтенант збуджено розмовляв з пані Міньйон у вітальні, звіряючи їй свої нові побоювання, викликані двоєдушністю Модести та участю в змові Буча.

— Повірте, пані,— вигукнув він,— ми пригріли гадюку в себе на грудях! Хіба може бути душа в такого недомірка!

Модеста поклала листа батькові в кишеню фартуха, думаючи, що то лист до коханого і, спускаючися сходами з листом до Каналіса в руках, почула, як Дюме повідомляє про свій негайний від'їзд до Парижа.

— Що ви маєте проти мого бідолашного Таємничого карлика, і чому ви так кричите? — спитала Модеста, з'являючись у дверях вітальні.

— Буча, мадмуазель, сьогодні вранці виїхав до Парижа, й ви, безперечно, знаєте, з якою метою! Мабуть, змовлятиметься там з так званим архітектором у жовтому жилеті, який, попри запевнення нашого горбатого брехуна, і не думав приїздити до Гавра.

Модеста була приголомшена, вона здогадалася, що карлик поїхав збирати відомості про життя та вдачу Каналіса. Вона зблідла й опустилася на стілець.

— Я його наздожену, я його з-під землі дістану! — вигукнув Дюме.— Ви принесли листа до батька — давайте його сюди,— сказав він, простягуючи руку.— Я передам його Монжено. Аби тільки ми не розминулися з полковником!

Модеста віддала листа. Дюме, який читав без окулярів, машинально подивився на адресу.

— Баронові де Каналісу, вулиця Рибний Рай, номер двадцять дев'ять! — вигукнув Дюме, — Що все це означає?

— О дочко, так ось у кого ти закохана! — вигукнула пані Міньйон. — Це ж він написав вірші, які ти поклала на музику...

— І це його портрет висить у вас нагорі в рамці? — спитав бретонець.

— Віддайте мені листа, пане Дюме! — промовила Модеста, схожа в цю хвилину на левицю, яка захищає своїх малят.

— Візьміть, мадмуазель,— відповів лейтенант.

Модеста сховала листа за корсет і подала Дюме другого, адресованого батькові.

— Я знаю, що ви здатні на все, Дюме,— сказала вона.— Але якщо ви спробуєте зустрітися з Каналісом, я піду з дому й ніколи сюди не вернуся!

— Ви вб'єте свою матір, мадмуазель,— відповів Дюме і вийшов з кімнати, щоб гукнути дружину.

Бідолашна мати знепритомніла, вражена в саме серце останніми словами Модести.

— Прощай, жінко,— сказав бретонець, цілуючи свою тендітну американку.— Рятуй матір, а я поїду рятувати дочку.

Він залишив Модесту та свою дружину біля пані Міньйон, за кілька хвилин підготувався до від'їзду й пішов у Гавр. Через годину він уже мчав на поштових і з такою швидкістю, з якою людина їздить лише тоді, коли її підганяє кохання або користолюбство.

Приведена незабаром турботами Модести до тями, пані Міньйон піднялася у свою кімнату, спираючись на руку дочки, якій вона не стала дорікати, а тільки сказала, коли обидві залишились на самоті:

— Бідолашна моя дитино, що ж ти накоїла? Навіщо було ховатися від мене? Хіба я така сувора?

— О, я вже збиралася це тобі розказати,— відповіла дівчина, заливаючися слізьми.

І вона відкрила матері свою таємницю, розповівши їй про свої листи й прочитавши відповіді на них. Вона пелюстку за пелюсткою перегорнула в серці доброї німкені троянду своєї поеми, і це забрало в неї півдня. Закінчивши зізнання, Модеста помітила добру усмішку на устах у матері, яка не могла гніватись на своє дитя, і з плачем кинулась їй у обійми.

— О мамуню! — вигукнула вона, майже ридаючи.— Адже ваше золоте серце Бог виліпив наче вазу, яку наповнив поезією і чистим коханням, незрівнянним і небесним, коханням, що осяяло все ваше життя! І я лише наслідую вас, віддавши всю свою любов одному чоловікові. І ви повинні зрозуміти, які гіркі мої сльози, що капають на ваші руки. Моє кохання, моє святе кохання, цей метелик із строкатими крильцями, ця прекрасна любов двох душ, яку ваша Модеста плекала з материнською турботливістю, ця жива й одухотворена таємниця тепер потрапить у чужі грубі руки; вони зірвуть з неї покривало і пошматують їй крильця під нікчемним приводом відкрити мені очі, довідатися, чи так само акуратний геній, як і банкір, чи здатен мій Мельхіор складати гроші, чи нема в нього інтрижки, що її слід розплутати, чи не заплямував він себе в очах добропристойних буржуа якимсь захопленням юності, хоча воно не може затьмарити нашого кохання, як не може перебіжна хмарка затулити сонце. Що вони вчинять? Ось моя рука — ти відчуваєш, я тремчу в гарячці? Вони мене доведуть до смерті.

Модесту справді тіпало, мов у пропасниці, й довелося покласти її до ліжка. Неабияк стривожені, мати, пані Латурнель і пані Дюме доглядали її, поки лейтенант їздив до Парижа, куди за логікою подій слід на короткий час перенести й нашу розповідь.

Люди по-справжньому скромні, а саме таким був Ернест де Лабрієр, і особливо ті з них, хто, знаючи собі ціну, не знаходить у інших ні любові, ні пошани, зрозуміють, яку невимовну втіху відчув доповідач палати державного контролю, читаючи листа від Модести. Його кохана, молода, наївна й лукава, спершу визнала велич його душі та розуму, а тепер запевняла, що він до того ж і красень. А ця похвала — найвища форма похвали. Чому ж так? Бо краса — це ніби підпис майстра під творінням, у яке він удихнув свою душу; в ній проявляє себе божество. Побачити красу там, де її немає, створити її могутністю свого

зачарованого погляду — хіба це не найвищий вияв кохання? Отож бідолашний Ернест вигукнув у захваті, наче поет, який щойно почув бурхливі оплески: "Нарешті мене кохають!" Коли в жінки — байдуже, куртизанка вона чи невинна дівчина — вихоплюються слова: "Ти — красень" (хай навіть це буде неправдою), і чоловік дозволить цій витонченій отруті проникнути під свій грубий череп, він уже відчує себе навіки поєднаним із чарівною ошуканкою, з цією щирою або введеною в оману жінкою. Вона стає його світом, він знову й знову прагне почути ці слова і, хай навіть він буде принцом, йому ніколи не обриднуть такі лестощі! Ернест гордо пройшовся по кімнаті, став перед дзеркалом, повернувся перед ним у профіль, у три чверті, спробував подивитись на себе критичним поглядом, але по-диявольському переконливий голос нашіптував йому: "Модеста має слушність!" Він знову взяв і перечитав листа, уявив собі свою неземну блондинку, він заговорив до неї, так ніби вона була тут, поруч. Аж раптом, посеред п'янких мрій, його вразила страшна думка: "Вона думає, що я — Каналіс, і в неї мільйонний посаг!" Його блаженна радість умить розлетілась на друзки, і він упав з неба на землю — так ото сновида, вибравшись на дах, раптом чує оклик, ступає вперед і розбивається об бруківку.

— Без ореола слави я видамся їй потворним! — вигукнув він. — В яке жахливе становище я потрапив!

Лабрієр був справді тією людиною, якою нам зображують його листи, де він розкрив своє чисте і шляхетне серце, отож він не міг не послухатися голосу честі. Він вирішив піти й у всьому зізнатися батькові Модести, якщо той буде в Парижі, а Каналісові розповісти про несподівану серйозну розв'язку їхнього чисто паризького жарту. Зважитися на це делікатного юнака спонукало передусім величезне багатство Модести. Найдужче потерпав він, щоб це листування, таке щире з його боку, не сприйняли за шахрайство, до якого він удався з метою

заволодіти багатим посагом. Сльози тьмарили йому зір, коли він ішов із свого дому на вулицю Шантерен, до банкіра Монжено, який почасти завдячував свій статок та зв'язки міністрові, покровителю Лабрієра.

У той час як Ернест розмовляв з Монжено і наводив усі довідки, необхідні в його дивному становищі, в Каналіса відбулася сцена, що її можна було передбачити, знаючи про раптовий від'їзд лейтенанта. Бретонська кров Дюме кипіла, поки він добирався до Парижа: як справжній солдат Імперії він уявляв собі кожного поета нікчемним ледарем, базікою, який виспівує блазенські куплети і мешкає в убогій мансарді; одягнений він, звичайно, в чорний сукняний костюм з потертими швами, взутий у чоботи з відірваними підошвами, білизна в нього сумнівної свіжості, він колупається пальцем у носі й коли не шкрябає пером по паперу, як Буча, то має такий вигляд, наче з неба впав. Та Дюме наче облили холодною водою, кипіння його думок та почуттів відразу вгамувалося, коли він увійшов на подвір'я чудового особняка, в якому мешкав поет, коли побачив кучера; що мив карету, а потім зустрів у розкішній їдальні одягненого, наче банкір, лакея, до якого його послав грум, і той, дивлячись на відвідувача згори вниз, сказав, що барон нікого не приймає.

— Сьогодні в барона засідання Державної ради,— пояснив лакей.

— Чи справді я потрапив у дім пана Каналіса, віршописця? — спитав Дюме.

— Барон де Каналіс справді той самий великий поет, про якого ви кажете,— відповів лакей,— але він також обіймає посаду доповідача при Державній раді й зарахований до штату міністерства закордонних справ.

Дюме, який прийшов, щоб дати ляпаса "віршомазові",— за його зневажливим висловом,— несподівано для себе опинився в домі високого урядовця. Лакей провів відвідувача до пишно обставленої вітальні, й Дюме ще дужче розгубився, побачивши золотий хрест, який блищав на чорному фраці Каналіса, що його, камердинер забув на стільці. Потім погляд лейтенанта упав на позолочений срібний келих витонченої форми, на якому його вразив напис: "Подарунок її високості". А поруч, на консолі, він побачив вазу із севрської порцеляни з вигравіюваними словами: "Подарунок дружини дофіна". Ці німі пересторогі пробудили здоровий глузд Дюме, а тим часом лакей пішов спитати у свого пана, чи не зволить він прийняти незнайомого відвідувача на прізвище Дюме, який приїхав до нього з Гавра.

— А що він собою являє? — спитав Каналіс.

— Вдягнений пристойно і з орденом...

Поет ствердно кивнув головою. Лакей вийшов, потім, розчинивши двері, оголосив:

— Пан Дюме.

Коли Дюме почув, як урочисто про нього доповіли, коли, ступаючи по килиму, не гіршому, ніж найкращий килим у домі Міньйонів, він увійшов до кабінету, вмебльованого з витонченою розкішшю, опинився перед Каналісом і зустрівся з погордливим поглядом поета, що грався китицями пояса свого пишного халата, то так сторопів, що не здобувся на слово, і видатна особа озвалася першою:

— Якій причині завдячую я честь бачити вас у себе, добродію?

— Пане...— почав Дюме, стоячи посеред кабінету.

— Якщо ваша справа займе багато часу,— сказав Каналіс, урвавши його,— я просив би вас сісти.

Поет занурився у своє вольтерівське крісло, поклав ногу на ногу і став недбало погойдувати верхньою, майже торкаючись черевиком носа і безцеремонно роздивляючись Дюме, який, висловлюючись його солдатською говіркою, геть "очманів".

— Я слухаю вас, добродію,— сказала знаменитість.— І говоріть швидше, бо час мені дорогий. Мене чекає міністр.

— Я говоритиму коротко, пане,— нарешті здобувся на голос Дюме.— Ви звабили, не знаю вже яким чином, молоду, гарну й багату дівчину з Гавра, останню і єдину надію двох шляхетних родин, і я прийшов запитати про ваші наміри.

Каналіс, який протягом трьох останніх місяців був заклопотаний важливими справами, мріяв стати командором ордена Почесного легіону й послом при одному німецькому дворі, геть забув про лист із Гавра.

— Я звабив дівчину? — вигукнув він.

— Ви,— підтвердив Дюме.

— Шановний добродію,— відповів Каналіс, усміхаючись,— я розумію вас не більше, ніж якби ви говорили зі мною по-давньоєврейському. Я звабив дівчину? Я, для кого...— І гордовита усмішка з'явилась у нього на устах.— Облиште, добродію! Я уже не дитина, навіщо мені крадькома зривати дике зелене яблучко, коли в моєму розпорядженні прегарні сади, в яких достигають найкращі у світі персики. Весь Париж

знає, кому віддана моя любов. Якщо ж у Гаврі якась молода дівчина і захоплюється моїми віршами, хоч я такого захвату анітрохи не заслуговую, то це, добродію, мене зовсім не дивує, в цьому нема нічого незвичайного. Ось гляньте на цю прегарну скриньку з чорного дерева, інкрустовану перламутром і окуту залізними пластинами у вигляді мережива. Ця скринька належала папі Леву Десятому, а мені дісталась у подарунок від герцогині де Шольє, що отримала її від іспанського короля. В ній я зберігаю листи, які надходять мені з усіх кінців Європи від незнайомих жінок і дівчат. О, я з глибокою пошаною ставлюся до цих квітів душі, зірваних і надісланих мені у хвилину захвату, щирого і невдаваного. В таких поривах серця я вбачаю щось шляхетне і високе! А є ж насмішники, які згортають такі листи в рурочку і припалюють ними сигару або віддають їх дружинам на папільйотки. Але я, добродію, неодружений і в мене досить душевної чуйності, тому я зберігаю ці наївні й некорисливі дари серця в цьому своєрідному святилищі. Я бережу їх із почуттям пошани й коли помиратиму, звелю спалити їх у себе на очах. Можу тільки пошкодувати того, кому я видамся смішним. Зрозумійте, я вмію бути вдячним, а ці вияви приязні допомагають мені терпіти критику та прикрощі, неминучі в житті літератора. Коли я дістаю удар у спину від ворога, що окопався в тій або в тій газеті, я дивлюся на цю скриньку і кажу собі: "Є десь на світі душі, які я втішив, чиї страждання заспокоїв, чиї рани зцілив".

Ця поетична тирада, виголошена з талановитим пафосом справжнього актора, змусила касира заціпеніти з виряченими від подиву очима. Це розважило великого поета.

— З поваги до вас, — провадив цей павич, ще пишніше розпускаючи хвоста,— і з поваги до почуттів, які я вмію цінувати, пропоную вам відкрити мою скарбничку і пошукати, чи немає там листів від дівчини, що нею ви опікуєтесь. Але,

повірте, я знаю лік листам, я запам'ятовую прізвища, і, слово честі, ви помиляєтесь...

— Ось яка доля чекала в цьому паризькому болоті бідолашну дівчину! — вигукнув Дюме.— Улюбленицю своїх батьків, надію і відраду друзів, гордість родини, дівчину, яку всі обожнюють і за яку шестеро відданих людей ладні віддати життя і статок, щоб уберегти її від нещастя...— Дюме помовчав, а тоді сказав: — Послухайте, ласкавий пане, ви — знаменитий поет, а я всього лише бідний солдат. П'ятнадцять років служив я батьківщині — і то в найнижчих чинах, не раз ядра пролітали над моєю головою, потім я потрапив у полон, росіяни кинули мене зв'язаного на воза, мов якийсь лантух, і провезли через увесь Сибір. Я багато вистраждав, я бачив, як сотнями вмирали мої товариші. І все ж я ніколи так не здригався, як щойно — від ваших слів!

Дюме гадав, що збентежив поета, але навпаки, він полестив його самолюбству, річ майже неможлива для цього шанолюба, бо він уже й не пригадував, коли Слава вперше окропила його бальзамом хвали.

— Послухай-но, друже! — врочисто промовив поет, поклавши руку на плече Дюме і втішаючись тим, що від його доторку солдат імператора затремтів.— Ця дівчина для вас усе, але що вона для суспільства? Ніщо! В цю саму мить найкорисніший для Китаю мандарин врізав дуба і вкинув у жалобу всю імперію, а вас хіба це дуже засмутило? Англійці вбивають у Індії тисячі людей, таких, як і ми з вами, і сьогодні там застрелили найчарівнішу в світі жінку, але це не завадило вам із смаком поснідати й випити чашку кави. Та й у цю саму хвилину в Парижі знайдеться чимало матерів, які лежать на соломі й народжують на світ дитя, не маючи навіть пелюшок, щоб його сповити! А тим часом я попиваю запашний чай, налитий у чашку, яка коштує п'ять луїдорів, і пишу вірші, щоб

парижанки, прочитавши їх, могли вигукнути: "Чарівно! Божественно! Неповторно! Його слова проникають у саму душу!" В суспільстві, як і в природі, панує цілковита забудькуватість. Через десять днів ви й самі дивуватиметеся своєму вчинку. Ви перебуваєте в Парижі, в місті, де люди помирають, одружуються, обожнюють одне одного в короткі хвилини побачень; де покинута дівчина отруює себе чадом; де геній іде на дно з усім своїм вантажем блискучих ідей, покликаних ощасливити людство,— і все це відбувається поряд, часто під одним дахом, де люди нічогісінько не знають одні про одних! А ви з'являєтесь і вимагаєте, щоб ми умлівали від горя з приводу такого незначущого питання: бути чи не бути якомусь дівчиськові з Гавра? О, та ви ж...

— І ви ще називаєте себе поетом! — вигукнув Дюме.— То ви зовсім не відчуваєте того, про що пишете?

— Якби ми справді переживали все те горе й радощі, які оспівуємо, ми зносилися б за кілька місяців, мов старі чоботи! — усміхаючись, відповів поет.— Але стривайте, ви приїхали з Гавра в Париж і прийшли до Каналіса, й він не допустить, щоб ви повернулися ні з чим. Солдате! — Каналіс випростався і зробив жест, гідний гомерівського героя.— Поет відкриє вам істину: всяке велике почуття — це поема настільки особиста, що навіть найкращий друг не повинен її читати. Це скарб, який належить вам одному, це...

— Пробачте, що уриваю вас,— мовив Дюме, дивлячись на Каналіса з неприхованим жахом,— але скажіть, ви бували в Гаврі?

— Я провів там одну добу навесні двадцять четвертого року, проїздом до Лондона.

— Ви людина честі,— провадив Дюме.— Чи можете ви дати мені слово, що вам незнайома Модеста Міньйон?

— Це ім'я уперше торкається мого слуху,— відповів Каналіс.

— О пане, з якою ж темною інтригою довелося мені зіткнутися! — вигукнув Дюме.— Чи можу я розраховувати, що ви допоможете мені в пошуках? Бо я певен, хтось зловжив вашим ім'ям! Учора ви мали отримати лист із Гавра...

— Я нічого не отримував. Можу запевнити вас, добродію, я зроблю усе від мене залежне, аби стати вам у пригоді...

Дюме пішов, до краю стривожений; він подумав, що це потворний Буча надумав спокусити Модесту, вирядившись у шкуру знаменитого поета, тоді як насправді Буча із спритністю шпига, з проникливістю й лукавством принца, настроєного помститись, розслідував життя і вчинки Каналіса, уникаючи, завдяки своїй незначущості, всіх поглядів, як та комаха, що прокладає собі шлях під корою дерева.

Тільки-но бретонець пішов, як до кабінету свого приятеля увійшов Лабрієр. Само собою зрозуміло, Каналіс заговорив із ним про візит незнайомця з Гавра.

— Модеста Міньйон? — вигукнув Ернест.— А я якраз прийшов до тебе з приводу цієї історії.

— Отакої! — вигукнув Каналіс.— Виходить, я здобув перемогу через посередника?

— Атож. Ось у чому суть цієї драми. Мене, друже, любить чарівна дівчина, здатна затьмарити найблискучіших паризьких красунь. У неї чудове серце, а книжок вона прочитала не

менше, ніж Клариса Гарлоу. Вона мене бачила, і я їй сподобався, але вона вважає, що я — великий поет Каналіс... Та це ще не все. Модеста Міньйон походить із дуже давнього аристократичного роду, і Монжено тільки-но повідомив мене, що статок її батька, графа де Лабасті, сягає десь шістьох мільйонів. Батько Модести три дні тому приїхав до Парижа, і я щойно через Монжено звернувся до нього з проханням призначити мені зустріч на другу годину. Банкір надіслав графові де Лабасті записку, в якій натякнув, що йдеться про щастя його дочки. Але ти ж розумієш — перш ніж іти до батька, я повинен був у всьому признатися тобі.

— Серед безлічі квітів, що розкриваються під сонцем слави, — пишномовно заговорив Каналіс,— трапилася незрівнянна квітка рослини, яка, подібно до апельсинового дерева, приносить золоті плоди і поширює духмяні пахощі краси й розуму! А я зневажив цей шляхетний дар щирої ніжності, яка обіцяла правдиве щастя! — Поет дивився на килим, щоб приховати вираз своїх очей.— Та хіба я міг здогадатися,— провадив він, витримавши паузу, протягом якої до нього повернулося самовладання,— що за п'янкими пахощами парфумів, які линуть від цих прегарних аркушів, за розважливими словами ховається щире серце, ховається одна з тих дівчат або молодих жінок, чиє кохання тільки вбирається в покривало лестощів, а насправді вони люблять і обдаровують нас щастям задля нас самих? Ні, щоб здогадатися про це, треба бути ангелом або демоном, а я всього тільки шанолюбний чиновник. Слава, мій друже, перетворює нас на мішень для тисячі стріл! Я знаю поета, який завдячує вигідний шлюб сірим і невиразним творінням своєї музи. Я ж умію краще любити, краще плекати жінок, ніж він,— і пропустив таку нагоду... Та чи кохаєш ти її, цю бідолашну дівчину? — запитав він, втупивши погляд у Лабрієра.

— О! — вихопилось у Ернеста.

— Ну, то будь щасливий, друже,— сказав поет, беручи Лабрієра під руку.— Примхлива доля захотіла, щоб я не виявився невдячним для тебе. Тепер ти будеш щедро винагороджений за свою відданість, бо я великодушно сприятиму твоєму щастю.

Каналіс нетямився з люті, але йому нічого не залишалось, як обернути свій прорахунок на п'єдестал для себе. Сльози заблищали на очах у молодого доповідача палати державного контролю, він палко обняв знаменитого поета й розцілував його.

— О Каналісе, досі я зовсім тебе не знав!

— Нічого дивного. Щоб об'їхати довкола світу, треба згаяти чимало часу,— відповів поет із своєю погордливою іронією.

— А ти подумав про її величезний статок? — спитав Лабрієр.

— А хіба він потрапить у погані руки, мій друже? — відповів Каналіс, підкріпивши свої великодушні слова вишуканим жестом.

— Мельхіоре, я твій друг до могили!

Лабрієр потис поетові обидві руки і швидко вийшов: він уже спізнювався на побачення з паном Міньйоном.

Тим часом граф де Лабасті був у тяжкій зажурі — стільки нещасть воднораз навалилося на нього. З доччиного листа він довідався про смерть Беттіни Кароліни, про сліпоту дружини, а Дюме щойно розповів йому і про заплутану любовну інтригу Модести.

— Залиш мене самого, — сказав Шарль своєму вірному другові.

Коли лейтенант зачинив за собою двері, нещасний батько впав на диван, затулив обличчя долонями і заплакав тими скупими слізьми, що не течуть з очей у людини, якій п'ятдесят шість років, а тільки зволожують повіки, швидко висихають і набігають знову — не сльози, а мовби остання роса людської осені.

— Мати улюблених дітей і кохану дружину — це те саме, що мати кілька сердець і всі їх підставити під удари кинджала! — вигукнув він, підскочивши, мов тигр, і бігаючи туди-сюди по кімнаті.— Бути батьком — це ніколи не знати щастя! Якщо мені трапиться той д'Етурні, я його вб'ю! От і рости, от і виховуй дочок! Одна втікає з шахраєм, а друга, моя Модеста, віддає серце негідникові, який ошукує її, убравшись у паперову тогу поета. Якби то справді був Каналіс — ще півбіди. Але цей закоханий Скапен94!

"Я задушу його власними руками! — подумав Шарль Міньйон, і його пальці судомно стислися на горлі уявного ворога.— Ну, а потім? — запитав себе він.— А що як моя дочка помре з розпуки?"

Він машинально виглянув у вікно готелю "Королівський", знову сів на диван і завмер у нерухомості. Шість стомливих подорожей до Індії, турботи, пов'язані з торговельними справами, боротьба з небезпеками — усе це посріблило голову Шарля Міньйона. Його мужнє вродливе обличчя з правильними рисами, засмагле під сонцем Малайї, Китаю та Малої Азії, набуло суворого виразу, а горе в цю хвилину надавало йому навіть величі.

"І Монжено ще пише мені, щоб я поставився з довірою до молодика, який прийде говорити зі мною про мою дочку!.."

Один з лакеїв, яких граф де Лабасті вибрав з-поміж підлеглих, що служили йому протягом останніх чотирьох років, сповістив про прихід Ернеста де Лабрієра.

— Ви прийшли, добродію, від імені мого друга Монжено? — спитав Шарль Міньйон.

— Так,— відповів Ернест, боязко вдивляючись у обличчя полковника, похмуре, як обличчя Отелло.— Мене звуть Ернест де Лабрієр, я далекий родич останнього прем'єр-міністра і служив його особистим секретарем, коли він був при владі. Після падіння уряду його ясновельможність прилаштував мене в палату державного контролю, де я обіймаю посаду доповідача першого рангу, і згодом, може, стану начальником відділу.

— А який стосунок може все це мати до панни де Лабасті? — спитав Шарль Міньйон.

— Я кохаю її, добродію. І вона відповіла мені взаємністю — це для мене величезне і несподіване щастя... Вислухайте ж мене,— сказав Ернест у відповідь на гнівний жест роздратованого батька.— Я маю зробити вам дивовижне і разом з тим украй ганебне для порядної людини зізнання. Найстрашніша кара за мій вчинок — можливо, цілком природний — не в тому, що я почуваю себе зобов'язаним про все розповісти вам... Вашої дочки я боюся ще дужче, ніж вас...

З притаманними людині щирій простодушністю й шляхетством Ернест розповів про пролог до цієї маленької домашньої драми, не обминувши мовчанкою ні понад два

десятки листів від Модести,— він приніс їх із собою,— ні сьогоднішньої розмови з Каналісом. Коли батько закінчив читати ці листи, бідолашний закоханий, блідий і жалюгідний, затремтів під вогненним поглядом провансальця.

— Добродію, у цьому криється одна тільки помилка,— сказав Шарль,— але вона вельми істотна. В моєї дочки немає шістьох мільйонів, у неї щонайбільше двісті тисяч посагу й досить сумнівні надії на майбутнє.

Ернест підхопився на ноги і, кинувшись до Шарля Міньйона, обняв його.

— Ох пане,— вигукнув він,— ви зняли з моєї душі величезний тягар! Тепер, може, ніщо не перешкодить моєму щастю! Я маю протекцію, я стану начальником відділу. Хай навіть у Модести буде лише десять тисяч, хай мені доведеться тільки розписатись у отриманні посагу, вона все одно стане моєю дружиною. Зробити її такою самою щасливою, якою була у шлюбі з вами ваша дружина, стати для вас справжнім сином — атож, пане, в мене немає батька — ось моя найзаповітніша мрія!

Шарль Міньйон відступив на три кроки, втупив у Лабрієра погляд, який пронизав молодика, наче гострий кинджал, і не сказав ні слова, бо прочитав на осяяному радістю обличчі Ернеста, в його блискучих від щастя очах найправдивішу щирість.

— Невже долі нарешті обридло мене переслідувати,— промурмотів він,— і я знайду в цьому хлопцеві чудового зятя?

Схвильований, він пройшовся по кімнаті.

— Ви повинні безвідмовно скоритися моєму вироку, добродію,— сказав нарешті Шарль Міньйон,— адже для цього ви до мене й прийшли. Бо інакше ви просто розігруєте комедію.

— Я, пане...

— Вислухайте ж мене,— сказав батько, глянувши на Лабрієра таким поглядом, що той прикипів до місця.— Я не буду ні суворим, ні жорстоким, ні несправедливим. Вам доведеться спізнати і невигоди, й переваги того фальшивого становища, в яке ви самі себе поставили. Моя дочка вважає, що покохала одного з найзнаменитіших поетів сучасності, чия слава, хай там як, а звабила її. Так от, хіба я, її батько, не повинен надати їй змогу зробити вибір між уславленим поетом, чия творчість світила їй, наче маяк, і людиною пересічною, яку підсунув їй випадок, аж надто часто схильний до жартів. Хіба не повинна вона сама висловитися за Каналіса чи за вас? Я покладаюся на вашу порядність: зберігайте мовчанку про стан моїх справ, про який я вам щойно розповів. Ви й ваш друг барон де Каналіс приїдете провести в Гаврі другу половину жовтня. Мій дім буде для вас відкритий, і моя дочка матиме вдосталь часу, щоб роздивитися вас обох. Затямте собі, вам доведеться особисто привезти з собою свого суперника й надати йому змогу вірити в небилиці про мільйони графа де Лабасті. Вже завтра я буду в Гаврі. Чекаю вас через три дні по своєму приїзді. Прощайте, добродію...

Нещасний Лабрієр повільно поплентав до Каналіса. А тим часом поет, залишившись наодинці з собою, віддався вихору думок, викликаному тим "другим порухом душі", що його так вихваляє князь де Талейран. Перший порух — це голос природи, другий — голос суспільства.

— Дівчина, в якої шість мільйонів статку! І мої очі не розгледіли блиск цього золота в темряві невідомості! З таким

багатством я став би пером Франції, графом, послом. А я відповідав на листи міщанок, дурок, інтриганок, яким хотілося мати від мене автограф! І знудився від цих маскарадних інтриг саме в той день, коли Бог послав мені обрану душу, ангела із золотими крильми... Ет, пусте! Я напишу нову геніальну поему, і щаслива нагода повториться! Але ж і поталанило цьому дурнику Лабрієрові! Отак розпустити хвоста під сонцем моєї слави! Який плагіат! Я — модель, а він буде статуєю! Ми розіграли байку про Бертрана і Ратона95! Шість мільйонів і на додачу дівчина-ангел, дочка графа де Лабасті! Ангел аристократичний, закоханий у поезію і в поета! А я, бач, зображував із себе сильну особу, вдавав Геркулеса, щоб подавити своєю моральною перевагою оте втілення сили і простоти, отого славного солдата із золотим серцем, друга дівчини. І тепер він їй розкаже, що я людина бездушна! Я розіграв роль Наполеона там, де мав би з'явитися серафимом! Ну що ж, зате я, можливо, матиму друга. Правда, я дорого заплачу за нього, але дружба — таке чудове почуття! Шість мільйонів — ось вартість справжнього друга. Зрештою, не так легко його придбати, навіть за таку ціну.

І тут до кабінету Каналіса увійшов Лабрієр. Він був засмучений.

— В чому річ? Що з тобою? — запитав у нього поет.

— Батько зажадав, щоб дочка дістала змогу зробити вибір між двома Каналісами...

— Бідолашний хлопець! — вигукнув поет, засміявшись.— А він, видно, має голову на плечах, цей татусь...

— Я дав слово честі, що привезу тебе у Гавр,— жалібним голосом сказав Лабрієр.

— Мій любий хлопче,— відповів Каналіс,— якщо йдеться про твою честь, ти можеш на мене покластися. Зараз же піду просити, щоб мені надали місячну відпустку.

— Модеста така гарна! — в розпачі вигукнув Лабрієр.— А ти легко мене затьмариш! Я й так дивувався, що мені всміхнулося щастя. І твердив собі: тут сталася помилка!

— Ну там видно буде! — сказав Каналіс із жорстокою радістю.

Того ж таки вечора, після обіду, Шарль Міньйон та його касир, завдяки трифранковим прогонам, не їхали, а летіли в Гавр. Шарль заспокоїв свого друга щодо любовної інтриги Модести, звільнив його від покладених на нього обов'язків сторожового пса і розвіяв його підозри з приводу Буча.

— Усе на краще, мій славний Дюме,— сказав Шарль, який навів у Монжено довідки і про Каналіса, і про Лабрієра.— У нас буде два виконавці для однієї ролі! — весело вигукнув він.

Одначе він попросив старого друга нікому нічого не казати про комедію, яка мала розіграти в Шале,— то, зрештою, була найм'якша кара або наука з тих, яким батько будь-коли піддавав дочку. Всю дорогу від Парижа до Гавра друзі розмовляли, не змовкаючи, і Дюме ознайомив полковника з усіма, навіть найнезначнішими подіями, які відбулися в його родині за чотири роки його відсутності. З тієї розмови Шарль зокрема довідався, що наприкінці тижня до них приїде знаменитий хірург Деплен, щоб оглянути катаракту на очах у графині й сказати, чи можна їй повернути зір.

За кілька хвилин до того часу, коли в Шале подавали сніданок, ляскіт батога візничого, який сподівався на щедрі

чайові, повідомив мешканцям котеджу про приїзд двох старих солдатів. Тільки повернення батька після тривалої розлуки могло супроводжуватися таким шумом; отож усі жінки вибігли до хвіртки. Більшість батьків і більшість дітей — і батьки, мабуть, краще, ніж діти — розуміють п'янку радість цієї зустрічі. Отож письменникові, на щастя, немає потреби описувати її, бо найпрекрасніші слова і навіть сама поезія не в спромозі передати ці переживання. А може, радісні почуття взагалі не піддаються зображенню в літературі.

Жодного слова, яке могло б затьмарити щастя родини, не було вимовлено в той день. Батько, мати й дочка наче змовилися не згадувати про таємниче кохання, яке зігнало краску з обличчя Модести, що вперше підвелася після хвороби. З притаманною справжнім солдатам делікатністю полковник не відходив від дружини, тримаючи її руку в своїй, і дивився на Модесту, знову й знову милуючись її витонченою, яскравою і поетичною красою. Чи не з таких дрібничок можна впізнати людину з шляхетним серцем? Модеста, боячись потурбувати радість батька й матері, радість, змішану зі смутком, час від часу підходила до мандрівника і цілувала його в чоло; цілуючи батька так часто, вона ніби хотіла приголубити його за двох.

— О люба дитино, я тебе розумію! — сказав полковник, стиснувши руку Модести в ту мить, коли вона ластилася до нього.

— Тихше! — прошепотіла Модеста йому на вухо, показуючи на матір.

Промовиста мовчанка Дюме тривожила Модесту, що побоювалася наслідків його подорожі в Париж. Іноді вона крадькома поглядала на лейтенанта, але нічого не могла прочитати під незворушним виразом його огрубілого обличчя. Як обачливий батько, полковник хотів спершу розгадати вдачу

своєї єдиної дочки, а головне, порадитися з дружиною і вже потім обговорити справу, від якої залежало щастя всієї родини.

— Встань завтра раненько, моя люба дитино,— сказав він увечері.— Якщо буде гарна погода, ми з тобою прогуляємося берегом моря... Нам треба поговорити про ваші поеми, панно де Лабасті.

Ці слова він сказав з батьківською усмішкою, що, наче віддзеркалення, промайнула і на губах Дюме. Більш нічого Модеста не довідалася, але й цього було досить, щоб заспокоїти її тривогу і розбудити в ній цікавість, отож вона не могла заснути до пізньої ночі, роблячи всілякі припущення. Назавтра вранці вона вдяглась і була готова вийти раніше від полковника.

— Тобі все відомо, любий тату, так? — сказала Модеста, як тільки вони вийшли на дорогу, що вела до моря.

— Мені відомо все, і я знаю навіть те, чого ти не знаєш,— відповів він.

Після цих слів батько й дочка пройшли кілька кроків мовчки.

— Поясни мені, моя дитино, як могла дочка, улюбленіця своєї матері, зважитися на такий серйозний вчинок — написати незнайомому чоловікові, не порадившись із нею?

— Але ж мама не дозволила б мені написати.

— І ти вважаєш, що вчинила розважливо, дочко? Якщо вже ти, на своє лихо, все обміркувала самостійно, то чому ж твій розум і твій здоровий глузд не підказали тобі, за браком

сором'язливості, що, вчинивши так, ти кидаєшся на шию чоловікові? Невже ж моя дочка, моя єдина дитина, не має ні гордості, ні почуття власної гідності? О Модесто, через тебе твій батько пережив дві пекельно тяжкі години в Парижі. Бо, зрештою, з погляду моралі ти повелася не краще, ніж Беттіна, і ти навіть не маєш того виправдання, що тебе звабили. Ти виявила себе кокеткою і кокеткою холодною, а таке кокетство, така тверезо обміркована любов — найжахливіша вада француженок.

— Чому ж я не маю гордості? — з плачем вигукнула Модеста.— Адже він досі навіть не бачив мене!

— Він знає твоє ім'я...

— Я назвала йому себе лише після того, коли його побачила, і мої очі підтвердили враження, що склалося в мене після трьох місяців листування, під час якого наші душі досягли повного взаєморозуміння.

— Авжеж, мій любий заблудлий ангеле, ти таки внесла крихту розважливості в безумство, яке могло завдати непоправної шкоди твоєму щастю і невтішного горя твоїм батькам...

— Але, зрештою, тату, хіба щастя не послужить виправданням мого сміливого вчинку? — промовила вона з серцем.

— О, то ти вважаєш це тільки сміливим вчинком? — вигукнув батько.

— Авжеж, і колись такого сміливого вчинку припустилася й мама,— переконано заявила Модеста.

— Зухвале дівчисько! Твоя мама побачила мене вперше на балу, а ввечері сказала батькові, який душі в ній не чув, що їй здається, я міг би принести їй щастя. Подивися правді у вічі, Модесто, хіба є щось спільне між коханням, яке, правда, зродилося раптово, але на очах у батька, і твоїм безумним вчинком? Написати незнайомцеві!

— Незнайомцеві, тату? Адже я написала одному з найуславленіших наших поетів, чиє життя минає у всіх на видноті, чий характер і вчинки дають поживу наклепам і обмові; я написала чоловікові, осяяному ореолом слави, і я лишалася для нього в ролі літературної героїні, дівчини з драми Шекспіра, аж поки мені захотілося з'ясувати, чи зовнішність цього чоловіка так само прекрасна, як і його душа...

— О господи! Бідолашна дитино! Ти перетворюєш шлюб на поетичну химеру. Але ж якщо в усі часи дівчат замикали в тісному сімейному колі, якщо Бог і суспільні закони ставлять їх у цілковиту залежність від батьків, то саме для того, щоб урятувати їх від згубних наслідків поезії, яка зачаровує вас, засліплює, і ви не бачите дійсності крізь марево ілюзій. Поезія — одна з життєвих утіх, але не само життя.

— Тату, це питання поки що не дістало остаточного вирішення перед судом фактів, боротьба між нашими серцями і родинами триває.

— Горе дітям, якщо вони хочуть домогтися щастя через непослух своїм батькам! — серйозно сказав полковник.— Тисяча вісімсот тринадцятого року один з моїх товаришів маркіз д'Еглемон одружився із своєю кузиною супроти волі її батька, і молоде подружжя дорого заплатило за впертість, яку дівчина прийняла за кохання. Я був свідком цього. В таких випадках остаточний присуд має виносити тільки родина.

— Мій наречений казав мені це саме,— відповіла Модеста.— Спочатку він узагалі виступив переді мною в ролі Оргона96, й у нього навіть вистачило мужності принизити в моїх очах поетів.

— Я прочитав твої листи,— сказав Шарль Міньйон, не приховуючи глузливої посмішки, яка стривожила Модесту.— І мушу сказати, що твій останній лист навряд чи можна простити навіть звабленій дівчині, якій-небудь Юлії д'Етанж. Господи, якої шкоди завдають нам романи!..

— Якби ніхто не писав романів, мій любий тату, ми переживали б їх у житті. Краще вже читати книжки. В наші часи не так багато любовних пригод, як було за царювання Людовіків Чотирнадцятого й П'ятнадцятого, коли романів друкували значно менше. Крім того, якщо ви прочитали ці листи, ви повинні погодитися, що я знайшла для вас чудового зятя, людину ангельської душі й непідкупної чесності. Він стане для вас глибоко шанобливим сином. І ви не могли не відчути, що ми кохаємо одне одного принаймні так само, як колись кохали ви й матуся. Гаразд, я згодна, що не все у нас відбулося згідно з правилами етикету. Якщо хочете, я припустилася помилки...

— Я прочитав твої листи,— повторив батько, уриваючи дочку,— і тому я знаю, як виправдав він у твоїх очах вчинок, що його могла б дозволити собі жінка уже досвідчена й охоплена пристрастю. Але для двадцятирічної дівчини це жахлива помилка...

— Помилка в очах буржуа, бундючних Гобенгеймів, які вимірюють життя по лінійці. Не будемо виходити за межі світу мистецтва й поезії, тату... Для нас, дівчат, існує тільки два шляхи: або показати чоловікові, що ми кохаємо його, за допомогою всіляких манірних кривлянь або відверто йому признатися. Хіба другий шлях не кращий, не шляхетніший? Нас,

французьких дівчат, батьки доставляють чоловікові за контрактом, як товар, "по закінченні тримісячного терміну", а то й у кінці "поточного місяця", як було з дочкою Вількенів. Але в Англії, у Швейцарії, в Німеччині одружуються приблизно за моєю системою. Що ви на це скажете? Хіба я наполовину не німкеня?

— Наївне дитя! — вигукнув полковник, дивлячись на дочку пильним поглядом.— Перевага Франції полягає в її тверезому глузді, в тій логіці, до якої привчає наш розум чудова французька мова. Франція — це світовий інтелект! Англія та Німеччина романтичні, коли справа торкається цієї сторони їхнього побуту. Але знатні родини й там дотримуються наших звичаїв. Отже, ви ніколи не захочете зрозуміти, що батьки добре знають життя, що вони несуть відповідальність за ваші душі, за ваше щастя, що на них лежить обов'язок допомогти вам обминути підводні рифи, яких так багато у світі! О Господи, чия ж це провина? — вигукнув він.— Їхня чи, може, наша? Чи слід тримати дітей у залізному кулаці? Невже ми маємо бути покарані за свою любов, за те, що дбаємо про щастя дітей і, на лихо собі, беремо його надто близько до серця?

Почувши цей вигук, у якому бриніли сльози, вигук, схожий на врочисте закляття, Модеста краєчком ока глянула на батька.

— Невже, тату, можна ставити за провину дівчині, чиє серце вільне, якщо вона обирає в супутники життя чоловіка не лише привабливого, а й геніального, шляхетного, з чудовим становищем... доброго й порядного, як і вона сама?

— То ти кохаєш його? — спитав батько.

— Тату,— сказала Модеста, схиливши голову на груди полковникові,— якщо ви не хочете бачити мене мертвою...

— Годі, я тебе зрозумів,— відповів старий солдат.— Отже, твоя любов непохитна?

— Непохитна!

— І ніщо не примусить тебе змінити свої почуття?

— Ніщо у світі!

— І ти не припускаєш ніякої несподіванки, зради,— провадив старий солдат.— Ти кохатимеш його, незважаючи ні на що? Він так тебе причарував, що ти кохала б його, навіть якби він виявився другим д'Етурні?

— О тату! Таж ви зовсім не знаєте своєї дочки! Хіба могла б я покохати чоловіка без віри, без честі, якого-небудь мерзотника, гідного теліпатись на шибениці?

— А якщо ти стала жертвою обману?

— Хто ж мене обманув? Отой чарівний юнак із таким щирим і навіть сумним обличчям? Та ви смієтеся з мене, тату, або ж ніколи його не бачили.

— Думаю, твоя любов несхитна лише в твоїй уяві. Я вказав і ще вкажу тобі на кілька обставин, здатних внести розлад у твою поему. Цікаво, чи хоч тепер ти зрозумієш, що й батьки для чогось годяться?

— Ви хочете прочитати своїй дочці мораль, тату? Все це вельми схоже на повчання Беркена97...

— Ти помиляєшся, бідолашна дитино,— строго мовив батько. Не я, а само життя прочитає тобі мораль. Я тільки прагну пом'якшити удар...

— Годі, тату, не грайтеся з моїм життям...— прошепотіла Модеста, зблiднувши.

— Ану, дочко, збери всю свою мужність. Ти гралася з життям, а життя посміялося з тебе.

Модеста дивилася на батька з тупим подивом, нічого не розуміючи.

— А що якби юнак, той самий, кого ти кохаєш, кого бачила чотири дні тому в гаврській церкві, виявився негідником?

— Не може бути! — сказала Модеста.— Ці темні кучері, це бліде шляхетне обличчя, осяяне поетичним натхненням.

— Поетичне натхнення було оманою,— сказав полковник, уриваючи дочку Той хлопець схожий на Каналіса не більше, ніж на того рибалку, що підняв вітрило і готується вийти в море...

— Ви знаєте, що ви в мені вбиваєте? — промовила Модеста.

— Заспокойся, дитино, якщо випадок і покарав тебе за твою помилку, то, на щастя, лихо не таке вже й непоправне. Юнак, якого ти бачила в церкві, якому віддала серце, листуючись із ним, хлопець порядний. Він прийшов до мене й розповів, у якому незручному становищі опинився. Він тебе кохає, і я не заперечую, щоб він став моїм зятем.

— Але якщо він не Каналіс, то хто ж він такий? — спитала Модеста якимсь ніби не своїм голосом.

— Секретар Каналіса! Його звуть Ернест де Лабрієр. Він не вельможного роду, він звичайна людина, але людина порядна, з тверезими поглядами на життя. Такі зяті батькам до вподоби. Хоча яку все це має вагу? Ти його бачила, ти його обрала, і ніщо не може вплинути на твої почуття. Адже ти знаєш його душу, і вона так само прекрасна, як і його зовнішність...

Графа де Лабасті урвав тихий стогін Модести. Бідолашна дівчина зблідла і застигла, як мертва, втупивши погляд у море. Наче пістолетний постріл вразили її слова: "Він звичайна людина, але людина порядна, з тверезими поглядами на життя. Такі зяті батькам до вподоби".

— Обманута!..— промовила вона нарешті.

— Як і твоя нещасна сестра, але менш жорстоко.

— Вертаймося додому, тату,— сказала Модеста, підводячись із пагорка, на якому обоє сиділи.— І присягаюся тобі перед Богом, що в справі мого заміжжя я виконаю твою волю, хай яка вона буде.

— То виходить, ти його вже не кохаєш? — насмішкувато спитав батько.

— Я кохала чоловіка правдивого, з незаплямованим брехнею чолом, чесного, як і ви, нездатного переряджатися, мов актор, і привласнювати собі чужу славу.

— Ти ж казала, ніщо не може вплинути на твої почуття,— іронічно зауважив полковник.

— О, не смійтеся з мене,— сказала Модеста, притиснувши руки до грудей і дивлячись на батька поглядом, сповненим

розпуки.— Ви не знаєте, як ранять ваші жарти моє серце, як убивають у мені всяку віру...

— Боронь боже, щоб я сміявся з тебе. Я просто сказав тобі щиру правду.

— Ви добре вчинили, батьку! — майже врочистим тоном відповіла Модеста після короткої мовчанки.

— І в нього залишилися твої листи! — провадив Шарль Міньйон.— Ну й ну! А що якби ці аркуші, сповнені безумних поривів твоєї душі, потрапили в руки одного з тих поетів, які, за словами Дюме, згортають їх у рурочки й прикурюють ними сигари!

— О! Це вже ви перебільшуєте...

— Каналіс сам йому про це сказав.

— Він зустрічався з Каналісом?

— Так,— відповів полковник.

Вони пройшли кілька кроків мовчки.

— Так ось чому,— озвалася нарешті Модеста,— цей пан Лабрієр так багато говорив мені поганого про поетів і поезію, ось чому цей нікчемний секретарчук запевняв... Але ж,— мовила вона, урвавши саму себе,— либонь, усі його чесноти, переваги та високі почуття — не що інше, як маскарадний костюм з епістолярного спектаклю. Той, хто здатний украсти чужу славу й чуже ім'я, здатний і...

— Виламувати замки, грабувати і вбивати людей на великій дорозі! — вигукнув Шарль Міньйон, усміхаючись.— Усі молоді дівчата однакові з їхніми прямолінійними почуттями і примітивним уявленням про життя. По-вашому, якщо чоловік здатний обманути жінку, то він або втік з ешафоту, або скоро має на нього піднятись...

Ця насмішка охолодила гнів Модести, і вона знову замовкла.

— Дитино моя,— вів далі полковник,— чоловіки в суспільстві — та й у природі теж — прагнуть здобути ваше серце, а ви повинні захищатися. Ти ж переплутала ролі. Чи добре це? У фальшивому становищі усе стає фальшивим. Отож головна провина лежить на тобі. Ні, чоловіка аж ніяк не можна вважати страховищем за те, що він намагається сподобатися жінці, а наше природне право дозволяє нам застосовувати наступальний метод з усіма наслідками, які випливають із цього, крім злочину та підлоти. Чоловік може лишитися доброчесним і після того як він обманув жінку, бо часто це означає тільки те, що він не знайшов у ній сподіваних скарбів. Тоді як з вашого боку зробити перший крок, не викликаючи загального осуду, може тільки королева або жінка, яка стоїть настільки вище від чоловіка, що здається йому королевою. Але молода дівчина!.. Вона зрікається при цьому всього, що Бог вклав в неї святого, прекрасного, величного, хоч би скільки грації, поезії та розважливості внесла вона у свій вчинок, який заслуговує тільки осуду

— Мріяти про пана і знайти слугу! Розіграти п'єсу "Гра кохання й випадку" й самій бути обманутій! — сказала Модеста з гірким смутком у голосі.— Я ніколи не отямлюся від цього удару...

— Дурне дівча! В моїх очах Ернест де Лабрієр нічим не гірший від барона де Каналіса. Він був особистим секретарем прем'єр-міністра, а нині обіймає посаду доповідача в палаті державного контролю. У нього добре серце, він тебе обожнює. Правда, він не пише віршів... Так, я згоден, він не поет, але можливо, його серце сповнене поезією. А втім, бідолашна моя дитино,— сказав він, помітивши вираз огиди на обличчі в Модести,— ти скоро побачиш обох Каналісів, і вдаваного, і справжнього.

— О тату!

— Хіба ти щойно не пообіцяла скорятись мені в усьому, в справі твого заміжжя? Так от, ти дістанеш змогу обрати з них того, хто більше тобі сподобається. Ти почала з поеми, а закінчиш пастушою ідилією — спробуй розгадати справжню вдачу цих добродіїв під час якої-небудь сільської розваги, полювання або риболовлі.

Модеста опустила голову. Коли вони поверталися до Шале, вона або мовчки слухала батька, або відповідала йому лаконічними репліками. Вона почувала себе приниженою, вона впала у багнюку з тих верховин, куди залетіла, мріючи дістатись до орлиного гнізда. Якщо висловитися квітчастою мовою одного з тогочасних письменників: "...вона відчула, що підошви її ніг надто ніжні, щоб ступати по скляних скалках Дійсності, й тоді фантазія, яка поєднала в її слабких грудях усі жіночі почуття, від обсипаних фіалками мрій сором'язливої дівчини до безумних жадань куртизанки, привела її у свої чарівні сади, де — о гірке розчарування! — вона побачила замість омріяної прекрасної квітки сплутане і волохате коріння чорної мандрагори, що стриміло з землі".

З казкової вершини свого кохання Модеста впала на рівну і гладеньку дорогу, з рівчаками та зораними полями обабіч, одне

слово — на битий шлях буденності. Яка дівчина з палкою душею не поламає собі крила, отак упавши? Перед ким розсипала вона перли своєї душі?

Модеста, що поверталася в Шале, була схожа на Модесту, яка вийшла звідти дві години тому, не більше, ніж актриса, що йде вулицею, скидається на героїню, яку вона грала на сцені. Модеста поринула в заціпеніння, і на неї шкода було дивитись. Сонце для неї затьмарилося, природа вдяглася в жалобу, квіти більш нічого не промовляли її серцю. Як і всі дівчата, схильні до крайнощів у сприйнятті добра і зла, вона відпила з келиха зневіри кілька зайвих крапель. Модеста розпачливо воювала з дійсністю, вона не хотіла, щоб родина й суспільство накинули їй на шию ярмо, яке здавалося їй важким і нестерпним. Вона не слухала батька й матері, що намагалися її втішити, і з якоюсь похмурою насолодою віддавалася своїм душевним мукам.

— Отже, правду казав мені бідолашний Буча, мовила вона одного вечора.

Ці слова свідчать, скільки пройшла вона за короткий час по безрадісних рівнинах буденності, куди привів її тяжкий смуток. Смуток, що виникає внаслідок краху надій — це та сама хвороба, і вона нерідко призводить до смерті. Сучасній фізіології не завадило б з'ясувати, якими шляхами і в який спосіб думка завдає не менших руйнувань, ніж отрута; чому розпач позбавляє людину апетиту, порушує травлення, підточує життєдіяльність найсильнішого організму. В такому стані була Модеста. Через три дні її годі було впізнати; вона запала в гнітючу меланхолію, не співала і не всміхалася. Вона налякала батьків і друзів. Стривожений тим, що Каналіс і Лабрієр так довго не з'являються, Шарль Міньйон хотів уже був поїхати по них сам, коли четвертого дня Латурнель отримав від них звістку, і ось яким чином.

Каналіс, надзвичайно зацікавлений у такому вигідному одруженні, вирішив нічим не знехтувати задля перемоги над Лабрієром, але поводитися так, щоб Лабрієр не зміг дорікнути йому в порушенні законів дружби. Поет подумав, що найдужче принизити залицяльника в очах дівчини можна, показавши його в підлеглому становищі — отож він з цілком невинним виглядом запропонував йому оселитися в Інгувілі разом; вони винаймуть там невеличкий сільський будиночок і на місяць оселяться в ньому нібито, щоб поправити здоров'я. Не помітивши спершу в цій пропозиції ніякого підступу, Лабрієр погодився, і Каналіс негайно почав готуватися до від'їзду, взявши на себе всі пов'язані з цим турботи. Він послав свого камердинера в Гавр, порадивши йому звернутися до Латурнеля, щоб той допоміг знайти в околицях Інгувіля заміський будиночок, сподіваючись, що нотар розбовкає про це родині Міньйонів. Неважко здогадатися, що Ернест і Каналіс у всіх подробицях обговорювали цю пригоду, і завдяки розповідям приятеля його суперник здобув безліч різноманітних відомостей. Камердинер, знаючи про наміри свого пана, виконав його розпорядження якнайліпше. Він роздзвонив по всьому Гавру про приїзд славетного поета, якому лікарі приписали морські ванни для поновлення сил, виснажених подвійними трудами — в царині політики й красного письменства. Велика людина хоче винайняти дім, у якому буде щонайменше стільки-то кімнат, бо поет бере з собою секретаря, кухаря, двох слуг, кучера, не рахуючи свого камердинера, пана Жермена Бонне. Коляска, яку поет вибрав і взяв напрокат на один місяць, була досить гарна і могла згодитися для прогулянок. Жерменові також було доручено знайти в околицях Гавра і найняти двох добрих коней, які ходили б не тільки в запрягу, а й під сідлом, тому що барон і його секретар люблять кататися верхи. Оглядаючи з куцим Латурнелем заміські будинки, Жермен особливо наголошував на секретареві і навіть відмовився від двох вілл на тій підставі, що для пана де Лабрієра в них немає зручних кімнат.

— Барон де Каналіс,— казав камердинер,— ставиться до свого секретаря як до найближчого друга. Отож я дістав би нагінку, якби не потурбувався про пана де Лабрієра, як і про самого барона. До того ж пан де Лабрієр обіймає посаду доповідача у палаті державного контролю.

Жермен з'являвся всюди не інакше, як у чорному сукняному костюмі, в гарних чоботях і елегантних рукавичках, наслідуючи вбрання свого пана. Судіть самі, яке враження він справляв і яке уявлення про поета створили собі жителі Гавра на підставі цього зразка. Слуга розумної людини кінець кінцем і сам розумнішає, бо розум пана не може на нього не вплинути, і Жермен не перебрав міри, граючи свою роль: він тримався просто, з добродушною поблажливістю, як і радив йому Каналіс.

Бідолаха Лабрієр і не здогадувався, якої шкоди завдають йому Жерменові балачки, на яке приниження він самохіть погодився. Бо до Модести вже дійшов відгомін цих вуличних чуток. Отже, Каналіс збирався привезти друга у своїй кареті як підлеглого, а характер Ернеста не дозволив йому вчасно здогадатися про своє фальшиве становище і змінити його. Затримка, яку проклинав Шарль Міньйон, сталася через те, що Каналіс захотів намалювати свій герб на дверцятах карети і зробив кілька замовлень кравцеві. Одне слово, поет взяв до уваги безліч дрібничок, кожна з яких могла справити враження на молоду дівчину.

— Не турбуйтеся,— сказав Латурнель п'ятого дня Шарлю Міньйонові.— Сьогодні камердинер пана Каналіса закінчив пошуки: він найняв у пані Аморі в Санвіку флігель з повною обставою за сімсот франків і написав своєму хазяїнові, що той може виїжджати: до його приїзду все буде готове. Отож ці панове з'являться тут у неділю. Я також отримав листа від Буча. Він коротенький, і зараз я вам його прочитаю: "Дорогий

патроне, я не зможу повернутися раніше неділі. За цей час мені треба зібрати деякі відомості, надзвичайно важливі для щастя однієї особи, до якої ви виявляєте співчуття".

Звістка про приїзд обох молодиків не розвіяла зажуру Модести — вона досі була в душевному сум'ятті, її гнітило почуття приниження. Вона зовсім не була така кокетлива, якою вважав її батько. Існує чарівне і цілком дозволене кокетство — кокетство душі, яке можна назвати ввічливістю кохання. А Шарль Міньйон, дорікаючи дочці, не відчув різниці між бажанням подобатись і розважливою любов'ю, між прагненням кохати і розрахунком. Як справжній полковник часів Імперії, він побачив у цих поспіхом прочитаних листах молодої дівчини лише один намір: кинутися на шию поетові. Одначе листи, яких ми тут не наводили, щоб надто не розтягувати розповідь, привели б у захват людину з більш витонченим сприйняттям своєю сором'язливою і чарівною стриманістю, що змінила задерикуватий та легковажний тон перших Модестиних листів — така зміна почуттів цілком природна для жінки. Але в одному батько мав слушність — і слушність невблаганну! У своєму останньому листі Модеста, захоплена славою, величчю душі й красою свого обранця, говорила так, ніби вони були вже заручені, й згадка про цей лист сповнювала її пекучим соромом. Отож вона вважала надто суворим і жорстоким свого батька, який змушував її приймати негідного чоловіка, що йому вона так довірливо відкрила душу. Вона розпитала Дюме про його зустріч з поетом; хитрощами змусила лейтенанта розповісти про найдрібніші подробиці їхньої розмови, і Каналіс аж ніяк не здався їй таким нелюдом, яким вважав його простосердий Дюме. Вона всміхалася, думаючи про гарну скриньку, в якій зберігалися листи тисячі трьох жінок цього Дон Жуана від літератури. Не раз її поривало сказати батькові: "Не одна я йому написала, найвидатніші жінки вплітають такі листочки в лавровий вінок поета!"

Характер Модести дуже змінився за цей тиждень. Катастрофа, яку довелося їй пережити — а для такої поетичної натури це справді була катастрофа — пробудила в ній приховану проникливість та лукавство, і тепер залицяльники мали зустріти в її особі грізного супротивника. Бо коли серце в дівчини остигає, голова в неї починає мислити дуже тверезо, вона стає спостережлива і складає особисту думку про все, висловлюючи її тим жвавим і жартівливим тоном, який так чудово зумів передати Шекспір, створивши у своїй комедії "Багато галасу з нічого" образ Беатріче. Модеста відчула глибоку огиду до всіх чоловіків, бо навіть найвидатніші з них обманули її сподівання. В коханні те, що жінка вважає огидою, є не що інше, як розважливий погляд на речі. Але в царині почуттів жінка, а надто молода дівчина, не знає впину: якщо вона не захоплюється, то зневажає. Витерпівши нечувані душевні муки, Модеста, цілком природно, вдяглася в обладунок, на якому було викарбуване слово "зневага" — так принаймні вона запевняла. Відтепер вона могла бути присутня як сторонній глядач на виставі, що її назвала "водевілем женихів", хоча мала грати в ньому роль героїні. А насамперед вона вирішила за всякої нагоди принижувати пана де Лабрієра.

— Модеста врятована,— сказала, всміхаючись, пані Міньйон чоловікові.— Вона хоче помститися фальшивому Каналісові, спробувавши покохати справжнього.

Такий був справді задум Модести, задум легко поясненний, і навіть мати, з якою дочка поділилася своїми прикрощами, порадила їй виявляти до пана Лабрієра тільки холодну люб'язність.

— Приїдуть двоє залицяльників,— сказала пані Латурнель у суботу ввечері.— Вони й не підозрюють, скільки шпигів стежитимуть за ними, бо всі ми восьмеро не спускатимемо з них очей.

— Чому двоє, моя люба? — вигукнув куций Латурнель.— Їх буде троє. Гобенгейм ще не прийшов, і я можу говорити відверто.

Модеста підвела голову, а за нею усі присутні втупились у нотаря.

— Модестиної руки домагатиметься ще один претендент — третій.

— Та невже? — здивувався Шарль Міньйон.

— І йдеться не про кого іншого,— пишномовно заявив нотар,— як про його ясновельможність герцога д'Ерувіля, маркіза де Сен-Севера, герцога де Ніврона, графа де Байє, віконта д'Ессіньї, обер-шталмейстера і пера Франції, кавалера ордена Остроги і Золотого Руна, іспанського гранда і сина останнього правителя Нормандії. Він бачив панну Модесту, коли гостював у Вількенів і, за словами його нотаря, який приїхав учора з Байє, ще тоді пожалкував, що вона не досить багата. Адже його батько після повернення до Франції тільки і знайшов що свій родовий замок д'Ерувіль, у якому проживала його сестра. Молодому герцогові тридцять три роки. Мені доручено повідомити вам усе це, графе,— сказав нотар, шанобливо звертаючись до полковника.

Запитайте Модесту, чи захоче вона мати ще одного птаха у своїй вольєрі,— відповів батько.— Щодо мене, то я не заперечую хай і пан обер-шталмейстер залицяється до неї...

Хоча Шарль Міньйон намагався ні з ким не бачитися, майже не виходив із Шале, а якщо й виходив, то лише у супроводі дочки, Гобенгейм, якого не було підстав не приймати більше в Шале, розніс повсюди чутку про багатство Дюме. Тим більше,

що Дюме, цей другий батько Модести, зразу по приїзді патрона покинув службу в Гобенгеймовій конторі, сказавши:

— Я буду управителем у свого полковника, і весь свій статок, крім тієї частини, яку схоче залишити собі дружина, заповім дітям моєї любої Модести.

І кожному у Гаврі спало на думку очевидне запитання, що його вже колись ставив собі Латурнель: який же статок у Шарля Міньйона? Мабуть, величезний, якщо частина, виділена Дюме, становить шістсот тисяч франків, і Дюме ще й збирається служити в нього управителем?

— Міньйон прибув на власному кораблі, навантаженому індиго,— говорили на біржі.— Вартість цього вантажу, не враховуючи вартості корабля, перевищує суму, якою він визначає свій статок.

Полковник не захотів звільняти слуг, яких ретельно підібрав під час своїх мандрів, і йому довелося на півроку взяти в оренду дім біля підніжжя Інгувільського пагорба, бо в нього служили камердинер, кухар і кучер — ці двоє були негри — та ще мулатка і два мулати, на чию вірність він міг покластися. Кучер підшукував верхових коней для свого хазяїна та його дочки, а також запряжних — для коляски, в якій приїхали до Гавра полковник і лейтенант. Цей модний екіпаж Шарль Міньйон придбав у Парижі, й на його дверцях красувався герб де Лабасті з графською короною. Про всі ці подробиці, малозначущі в очах людини, яка чотири роки прожила серед неймовірної розкоші, що нею оточують себе багатії Індії, гонконгські купці та англійці в Кантоні, на всі лади просторікували торговці Гавра, жителі Гравіля та Інгувіля. За п'ять днів поголос прокотився по всій Нормандії із швидкістю вогню, що біжить по доріжці, посипаній порохом.

— Шарль Міньйон повернувся з Китаю мільйонером,— говорили в Руані,— і кажуть, він став графом під час своєї подорожі?

— Але ж він походить з роду графів де Лабасті,— докидав співрозмовник.

— Отже, ліберала, який протягом двадцяти п'яти років носив ім'я Шарля Міньйона, тепер кличуть "ваша світлість"? Куди, питаю я вас, ми йдемо?

Ось так, незважаючи на мовчанку батьків та друзів, Модеста здобула славу найбагатшої в Нормандії спадкоємиці, й тоді всі раптом помітили її високі переваги. Тітка й сестра герцога д'Ерувіля підтвердили при всіх гостях, які зібралися в одній з аристократичних віталень у Байє, право Шарля Міньйона на титул та герб графа де Лабасті, що належали кардиналові Міньйону, чия шапка й китиці, як пощастило з'ясувати, були зображені у вигляді шолома та щитотримачів на цьому гербі. Тітка й сестра герцога якось бачили панну де Лабасті, коли гостювали у Вількенів, і тоді ж таки подумали про главу свого збіднілого роду.

— Якщо панна де Лабасті так само багата, як і вродлива,— сказала тітка молодого герцога,— її вважатимуть найкращою партією в провінції. І принаймні вона дворянка, ця дівчина!

Останнє зауваження було шпилькою на адресу Вількенів, з якими д'Ерувілі так і не змогли домовитися, незважаючи на те, що принизили себе до відвідин їхнього дому.

Такими були дрібні події, внаслідок яких на сімейній сцені мала виступити третя дійова особа — всупереч законам жанру, що їх розробили Арістотель і Горацій98. Але портрет та

біографія цього героя, що так пізно з'явився на сторінках нашого роману, не затягнуть оповіді, з огляду на його незначущість, бо герцог займе тут не більше місця, ніж у історії Франції.

Його ясновельможність герцог д'Ерувіль, плід пізнього шлюбу останнього правителя Нормандії, народився 1796 року у Відні під час еміграції. Старий маршал, батько нинішнього герцога, повернувся до Франції 1814 року разом з королем і помер 1819 року, так і не встигши одружити сина, хоча той був уже герцогом Нівронським. Батько залишив йому в спадок лише величезний замок д'Ерувіль, парк, кілька службових будівель та ферму, яку йому пощастило викупити,— усе це давало п'ятнадцять тисяч річного прибутку. Людовік XVIII99 надав молодому герцогові звання обер-шталмейстера, а за Карла X100 він став, крім того, отримувати дванадцять тисяч франків пенсії, дарованої збіднілим перам Франції. Але що означали для герцогської родини платня обер-шталмейстера та двадцять сім тисяч річного прибутку? Правда, в Парижі молодий герцог користувався королівськими каретами й жив у палаці на вулиці Сен-Тома-дю-Лувр, біля королівської стайні, але всю свою платню він витрачав узимку — на життя в Парижі, а двадцять сім тисяч франків — улітку, на життя в Нормандії. Але якщо такий вельможа досі лишався парубком, то винна в цьому була насамперед його тітка, яка, мабуть, ніколи не читала байок Лафонтена. Вимоги у старої панни д'Ерувіль були надмірні й вочевидь суперечили духу сучасності, бо зубожілі носії гучних імен не могли знайти багатих спадкоємиць серед вищої французької аристократії, і так вельми стурбованої долею своїх синів, яких розоряв закон про рівний розділ спадщини. Щоб вигідно одружити молодого герцога, треба було налагодити взаємини з багатими банкірами, а пихата представниця роду д'Ерувіль усіх їх відштовхувала своїми дошкульними випадами. На початку Реставрації101, з 1817 по 1825 рік, стара панна наполегливо шукала для свого племінника наречену з

мільйонним посагом, і все ж таки вона відмовилася від дочки банкіра Монжено, хоча нею цілком задовольнився пан де Фонтен. Навіть після того, як з її вини було пропущено чимало блискучих нагод, вона вирішила, що багатство Нусінгенів надто сумнівного походження й не пішла назустріч шанолюбним намірам пані де Нусінген, яка мріяла зробити свою дочку герцогинею. Прагнучи відновити колишній блиск роду д'Ерувілів, король сам підготував цей шлюб, і коли він не вдався, прилюдно обізвав панну д'Ерувіль старою дурепою. Таким чином, тітка виставляла племінника в кумедному світлі, та він і сам давав чимало підстав для насмішок. Справді, коли в людському суспільстві зникає щось велике, після нього залишаються крихти або "вишкребки", як висловлювався Рабле, і таких огризків у наші часи можна бачити аж надто багато серед французького дворянства. В цій довгій повісті звичаїв ні духівництву, ні дворянству не доведеться нарікати, що про них забули. Ці дві могутні й суспільно необхідні сили в ній представлені добре. Але для нас означало б відмовитися від славного звання історика і виявити упередженість, якби ми не показали тут виродження давньої аристократії з тією самою безсторонністю, з якою змалювали тип емігранта в особі графа де Морсофа ("Лілея долини") і втілення дворянського шляхетності в особі маркіза д'Еспара ("Справа про опіку"). З якої ж причини рід д'Ерувілів, людей сильних, відважних і гордих, рід, який дав королівству знаменитого маршала, церкві — кардиналів, династії Валуа — полководців, а Людовіку XIV — відчайдушних сміливців, закінчувався тепер миршавим здохляком, меншим на зріст, ніж Буча? Таке запитання часто ставиш собі в паризьких вітальнях, коли лакей оголошує одне з найвідоміших імен Франції і заходить кволий хирляк у чому тільки душа держиться! — або немічний дід, якому нема й тридцяти років, або одне з тих дивних створінь, у яких дуже важко помітити чи бодай уявити хоч одну рису, що свідчила б про колишню велич. Марнотратство та оргії в часи похмурого царювання Людовіка XV, коли кожен дбав тільки про себе,

сприяли виникненню цього жалюгідного покоління, і тільки манери цих людей ще нагадують про високі якості, що зникли навіки. Зовнішній полиск — єдина спадщина, яку зберегло дворянство. І ту байдужість — за рідкими винятками,— серед якої загинув Людовік XVI, можна пояснити сумними наслідками володарювання маркізи де Помпадур102. Обер-шталмейстер, білявий, блідий і тендітний молодик з голубими очима, не був позбавлений розуму й певної шляхетності. Але невеличкий зріст і прорахунки тітки, яка змусила його даремно упадати коло Вількенових дівчат, розвинули в ньому надмірну боязкість. Одного разу рід д'Ерувілів уже мало не припинився зі смертю недоноска (див. "Прокляте дитя" у "Філософських етюдах"). Але "великий маршал" — так називали в роду д'Ерувілів того предка, якому Людовік XIII дарував титул герцога — одружився у віці вісімдесяти двох років і, завдяки цьому, рід його не згас. Щодо молодого герцога, то він любив жінок, але надто їх шанував, надто схилявся перед ними, обожнював їх і почував себе вільно лише з тими, які не заслуговували пошани. Через свою вдачу він став вести подвійне життя: стомлюючись від шанобливого обожнювання, якому віддавався у вітальнях, чи, точніше, в будуарах Сен-Жерменського передмістя, він надолужував своє з жінками легко доступними. Його звички, маленький зріст, хворобливе обличчя, голубі очі, в яких часто світився захоплений вираз, сприяли насмішкуватому ставленню до нього, ставленню несправедливому, бо, зрештою, він був делікатний і досить розумний, але його розум, позбавлений блиску, проявлявся лише тоді, коли він почував себе невимушено. Отож Фанні Бопре, актриса, яку вважали його близькою подругою,— хоча її дружба обходилася герцогові недешево,— казала про нього: "Він схожий на добре вино, але так надійно запечатане, що зламаєш штопор, коли почнеш витягати корок!"

Прекрасна герцогиня де Мофріньєз, яку обер-шталмейстер міг обожнювати лише здалеку, нагородила його жартом, який,

на біду герцога, передавали від уст до уст, як і кожне вишукане лихослів'я:

— Він нагадує мені,— сказала герцогиня,— гарно оброблений діамант, який більше показують, аніж носять, і тому він завжди лежить у футлярі.

Усе в ньому смішило добродушного Карла X, навіть посада обер-шталмейстера, що ніяк не відповідала його зовнішності, хоч герцог д'Ерувіль і був чудовим верхівцем. Деяких людей іноді починають цінувати надто пізно— як і деякі книжки.

Модеста бачила герцога д'Ерувіля під час його безрезультатного гостювання у Вількенів і щоразу, коли вона дивилась на нього, їй мимоволі спадало на думку все те, що про нього казали. Але вона розуміла, що в її становищі залицяння герцога д'Ерувіля давало їй значні переваги — дозволяло почувати себе цілком незалежною щодо обох Каналісів.

— Я не бачу підстав відхиляти женихання герцога д'Ерувіля, — сказала вона Латурнелю.— Незважаючи на нашу бідність,— провадила вона, лукаво глянувши на батька,— мене вважають за багату спадкоємицю. Отож, мабуть, я оголошу програму оглядин женихів. Ви помітили, як змінився вираз очей у Гобенгейма за останній тиждень? Він страшенно засмучений, що не може нікого переконати, ніби приходить грати у віст лише для того, щоб віддаватися мовчазливому обожнюванню моєї особи.

— Тихше, моя люба,— сказала пані Латурнель.— Ось і він.

— Татусь Альтор у розпачі,— повідомив Гобенгейм, заходячи і звертаючись до Шарля Міньйона.

— Чому б то? — спитав граф де Лабасті.

— Вількена, кажуть, чекає банкрутство, а вас на біржі вважають власником кількох мільйонів...

— Ніхто не знає, які в мене зобов'язання в Індії,— сухо заперечив Шарль Міньйон,— і я не збираюся втаємничувати сторонніх у свої справи. Дюме,— сказав він на вухо другові,— якщо Вількен у скруті, ми могли б знову поселитись у моїй віллі, виплативши йому готівкою ту суму, за яку він її придбав.

Ось які обставини, що виникли за примхою випадку, чекали Каналіса й Лабрієра, коли вони слідом за кур'єром приїхали у неділю й оселились у флігелі пані Аморі.

Незабаром стало відомо, що у вівторок нібито для поправки здоров'я прибуває герцог д'Ерувіль із тіткою та сестрою, і вони оселяться в домі, найнятому в Гравілі. Це змагання дало привід до всіляких жартів — так, на біржі говорили, що через панну Міньйон квартирна плата в Інгувілі різко підскочить.

— Якщо так триватиме, вона перетворить весь Інгувіль на заїзд,— сказала молодша дочка Вількенів у розпачі від того, що їй не пощастило стати герцогинею.

Одвічну комедію "Спадкоємиця", яку мали розіграти в Шале, можна було б, повторюючи жартівливі слова Модести, назвати і "програмою оглядин женихів", бо тепер, утративши ілюзії, Модеста твердо постановила: вона віддасть свою руку лише чоловікові, чиї якості задовольнять її повною мірою.

Наступного дня по приїзді обидва суперники, усе ще близькі приятелі, стали готуватися до вечірнього візиту в Шале. Всю неділю та в понеділок уранці вони розпаковували речі, необхідні

для місячного перебування в місті, вступали у володіння флігелем пані Аморі. Поет недарма готувався стати послом і навіть тут удався до дипломатичних хитрощів. Він умисне не виходив з дому, як людина, стомлена від тяжких трудів, усе точно розрахувавши і сподіваючись обернути собі на користь той шум, який імовірно здійметься навколо його приїзду в Гавр і відлуння якого досягне, звичайно, й Шале. Зате Лабрієр уже двічі ходив прогулятися під вікнами Шале; він любив з якимось розпачем, він холонув від жаху на думку, що розгнівав свою кохану, і майбутнє здавалося йому затягнутим густими хмарами. В понеділок приятелі вийшли із своїх кімнат обідати, уже вдягнені для свого першого візиту, найважливішого з усіх. На Лабрієрові був той самий костюм, що й у знаменну неділю, коли він з'явився в церкві; але тепер він вважав себе лише супутником літературного світила і скорився своїй невдячній долі. Що ж до Каналіса, то він поставився до своєї зовнішності дуже уважно: вдягнув чорний фрак з усіма орденами і потурбувався надати своєму вигляду тієї салонної вишуканості, яку він удосконалив у школі своєї покровительки герцогині де Шольє та у вищому світському товаристві Сен-Жерменського передмістя. Каналіс не знехтував жодним, навіть найдрібнішим приписом із статуту чепурунів, тоді як бідолашний Лабрієр мав з'явитись у Шале в недбалому костюмі людини, що втратила всяку надію.

Прислуговуючи за столом своїм двом панам, Жермен не міг приховати усмішки — так впадав у вічі цей контраст. Та коли він увійшов з другою стравою, його обличчя вже прибрало дипломатичного чи радше стурбованого виразу.

— Пане барон,— звернувся він упівголоса до поета,— чи відомо вам, що обер-шталмейстер приїздить у Гравіль лікуватися від тієї самої хвороби, якою страждаєте й ви з паном де Лабрієром?

— Маленький герцог д'Ерувіль? — вигукнув Каналіс.

— Так, пане.

— Він приїде заради панни Міньйон? — спитав Лабрієр, червоніючи.

— Так, заради панни Міньйон,— підтвердив Жермен.

— Нас обвели круг пальця! — вигукнув Каналіс, подивившись на Лабрієра.

— Ага, ти вперше сказав ми, відколи ми виїхали з Парижа,— жваво зауважив Ернест,— Досі ти казав тільки я.

— Ти мене досконало вивчив,— відповів Мельхіор, засміявшись.— Але, звичайно, куди нам змагатися з придворною посадою, з титулами герцога й пера, а тим більше з болотами, які державна рада на підставі моєї доповіді віддала дому д'Ерувілів.

— Його ясновельможність,— сказав Лабрієр з лукавою серйозністю,— може запропонувати тобі деяке відшкодування в особі своєї сестри.

В цю хвилину камердинер повідомив про прихід графа де Лабасті. Почувши це прізвище, обидва молодики підвелися з-за столу, і Лабрієр пішов назустріч гостеві, щоб відрекомендувати йому Каналіса.

— Я вирішив, що повинен відповісти візитом на ваш візит, який ви мені зробили в Парижі,— сказав Шарль Міньйон молодому службовцеві палати державного контролю, — і до

того ж я знав, що дістану тут подвійну втіху, познайомившись із великим поетом нашого часу.

— "Великим", добродію? — відповів поет, усміхаючись.— Чи може бути щось велике в нашому столітті, прологом у яке стало царювання Наполеона? По-перше, нас ціле плем'я так званих "великих" поетів, а по-друге, пересічні таланти так добре наслідують генія, що справжня слава тепер неможлива.

— Чи не тому ви ударилися в політику? — спитав граф де Лабасті.

— В політиці відбувається те саме,— сказав поет.— Нині немає великих державних діячів, а є тільки люди, більш або менш причетні до подій. Бачите, добродію, за нинішнього режиму, який створила для нас конституційна хартія, коли податкові інспектори в більшій шані, ніж полководці, надійним лишилося тільки те, по що ви їздили в заморські краї,— гроші.

Задоволений собою і враженням, яке справив на майбутнього тестя, Мельхіор обернувся до Жермена.

— Подайте каву до вітальні,— звелів він і запросив гостя перейти з їдальні туди.

— Дякую вам, графе,— сказав Лабрієр.— Ви мене вирятували із скрутного становища, бо я не знаю, чи зручно мені прийти до вас із своїм другом. Ви людина не тільки доброї душі, а й вельми тактовна.

— Ет! Звичайна чемність, властива кожному провансальцю, — відповів Шарль Міньйон.

— О, то ви з Провансу? — вигукнув Каналіс.

— Даруйте моєму другові,— сказав Лабрієр,— він не вивчав, як я, історію роду де Лабасті.

На слово "другові" Каналіс кинув на Лабрієра промовистий погляд.

— Якщо дозволить ваше здоров'я,— сказав провансалець, звертаючись до поета,— я матиму за велику честь бачити вас сьогодні ввечері своїм гостем. Якщо ви вшануєте мою оселю візитом, цей день стане для нас знаменним або, як казали стародавні римляни, albo notanda lapillo*. Хоч нам і незручно приймати поета, увінчаного славою, в такому скромному будиночку, ви, сподіваюся, зглянетеся на нетерпіння моєї дочки — вона в захваті від ваших віршів і навіть кладе їх на музику.

* Позначеним білим камінцем — тобто, щасливим (латин.).

— Ви маєте дещо більше, ніж славу,— сказав Каналіс.— У вашому домі живе сама краса, якщо вірити Ернестові.

— О, моя дочка — просто славна дівчина, а вам вона, либонь, здасться провінціалочкою,— сказав Шарль Міньйон.

— Але руки цієї провінціалочки, кажуть, домагається сам герцог д'Ерувіль,— сухо зауважив Каналіс.

— Я надаю дочці цілковиту свободу вибору,— пояснив Шарль Міньйон з лукавою добродушністю південця.— Герцоги, князі, прості люди, навіть геній — усі рівні в моїх очах. Я не хочу брати на себе жодних зобов'язань, і моїм зятем чи, правильніше, сином стане той, кого обере Модеста,— сказав він, подивившись на Лабрієра.— Розумієте, графиня де Лабасті — німкеня, вона не визнає нашого схиляння перед титулами, а я в усьому скоряюся дружині й дочці. Мені завжди більше

подобалося просто сидіти в екіпажі, а не смикати за віжки. Ми можемо й посміятися з цих серйозних речей, адже герцог д'Ерувіль іще не з'явився. Але я справді вірю в женихів, нав'язаних батьками, не більше, ніж у шлюби, укладені за письмовим дорученням.

— Така заява може водночас і засмутити, ì підбадьорити двох молодиків, які збираються шукати в шлюбі філософський камінь щастя,— сказав Каналіс.

— А хіба ви не вважаєте корисним, необхідним і розсудливим обумовити цілковиту свободу в поведінці батьків, дочки і женихів? — спитав Шарль Міньйон.

Перестрівши промовистий погляд Лабрієра, Каналіс визнав за краще змовчати, розмова перейшла на банальні теми, і після короткої прогулянки в саду Модестин батько поїхав, узявши з приятелів обіцянку, що вони зроблять йому візит.

— Нам дали відставку! — вигукнув Каналіс.— Ти, звичайно, зрозумів це не гірш за мене. А втім, і я на його місці не став би вагатися. Нам, звичайно, далеко до обер-шталмейстера, хоч би якими чудовими хлопцями ми були.

— Я так не думаю,— відповів Лабрієр.— Гадаю, цей славний солдат прийшов, бо йому хотілося скоріше познайомитися з тобою і водночас сказати нам про свою неупередженість і про те, що двері його дому для нас відчинені. Модеста закохана в твою славу й обманулася в мені. Їй належить зробити вибір між поезією і дійсністю.

— Жермене, звеліть запрягати,— сказав Каналіс камердинерові, який прийшов прибрати зі столу каву.— Через

півгодини ми їдемо. Спершу трохи прогуляємось, а тоді вирушимо в Шале.

Обидва молодики горіли однаковим нетерпінням побачити Модесту, але Лабрієр боявся цієї зустрічі, а Каналіс ждав її із самовпевненістю, близькою до пихи. Душевний порив Ернеста, коли він висловив свою симпатію до Модестиного батька і полестив дворянській гордині негоціанта, водночас звернувши його увагу на прорахунок Каналіса, навіяли поетові думку взяти на себе певну роль. Готовий удатися до всіх засобів спокушання, Мельхіор спочатку вирішив прикинутися байдужим до чарів Модести і цим вразити її самолюбство. Учень прекрасної герцогині де Шольє, він і тут сподівався підтвердити свою славу знавця жінок, хоча насправді він їх не знав, як то буває з усіма, кому випало на долю стати жертвою єдиної пристрасті. Тоді як бідолаха Ернест, зіщулившись у кутку коляски й поринувши в похмуру мовчанку, терпів муки справжнього кохання і передчував гнів, зневагу, презирство — усі громи й блискавки, що їх спрямує на нього ображена й розгнівана дівчина, Каналіс, теж мовчки, готувався до свого виступу, наче актор, який збирається зіграти головну роль у новій п'єсі. Власне, ні той, ні той не був схожий на людину щасливу. Крім усього, Каналіс ішов на чималий ризик. Лише намір одружитися міг призвести до розриву серйозної дружби, яка майже десять років поєднувала його з герцогинею де Шольє. Необхідність своєї подорожі він пояснив їй втомою — привід, якому жінки ніколи не вірять, навіть коли це правда, і сумління трохи мучило його. Та слово "сумління" здалося Лабрієрові вкрай лицемірним за цих обставин, і він тільки плечима знизав, коли поет поділився з ним своїми побоюваннями.

— Твоє сумління, друже, видається мені звичайним страхом — ти боїшся втратити цілком реальні переваги звичного зв'язку та втіх, які так лестять твоєму марнолюбству, коли пані де

Шольє перестане обдаровувати тебе своєю прихильністю. Та якщо ти матимеш успіх у Модести, ти без жалю відмовишся від прісних радощів пристрасті, що триває вже вісім років і давно зблякла. Скажи відверто, що ти остерігаєшся розгнівати свою покровительку,— а вона таки розгнівається, коли взнає, чому ти приїхав сюди,— і я охоче повірю тобі. Адже відмовитись від герцогині й зазнати невдачі в Шале було б для тебе справжнім крахом. Ти просто вагаєшся і приймаєш свою нерішучість за докори сумління.

— Ти нічого не розумієш у почуттях,— кинув Каналіс роздратовано, бо йому сказали правду, а він хотів почути комплімент.

— Те саме, мабуть, каже двоєженець перед судом дванадцяти присяжних,— відповів Лабрієр, засміявшись.

Цей саркастичний жарт теж не вельми втішив Каналіса, і він подумав, що Лабрієр надто дотепний і надто вільнодумець як на секретаря.

Поява чудової коляски з кучером, одягненим у ліврею дому Каналісів, справила тим більше враження, що всі дійові особи цієї повісті, крім герцога та Буча, вже чекали обох претендентів на руку Модести.

— Котрий з них поет? — спитала пані Латурнель у Дюме, дивлячись у вікно, біля якого вона зайняла спостережний пост, коли почула стукіт коліс екіпажа.

— Той, що виступає, наче полковий барабанщик,— відповів касир.

— А! — мовила нотарева дружина, роздивляючись Мельхіора, що йшов бундючною ходою людини, яка звикла привертати до себе загальну увагу.

Попри свою різкість, зауваження Дюме, людини простої,— якщо такі взагалі трапляються — було досить-таки справедливе. З вини вельможної дами, яка надміру лестила поетові й розпещувала його, як це завжди робили й робитимуть жінки, старші за своїх коханців, Каналіс був із погляду моралі своєрідним Нарцисом. Коли жінка досить-таки зрілого віку хоче міцно прив'язати до себе поклонника й запобігти будь-якому суперництву, вона починає обожнювати його вади. Суперниця ніколи зразу не збагне таємниці цих витончених лестощів, а чоловік звикає до них дуже швидко. Фати, які народилися не фатами, є наслідком цієї жіночої політики. Каналіс — а прекрасна герцогиня де Шольє взяла його собі в коханці зовсім юним — виправдовував у власних очах своє хизування тим, що така поведінка до вподоби жінці, чий смак — закон для світського товариства. Хоч якими витонченими були відтінки цього хизування, воно все ж таки впадало у вічі. Так, Мельхіор мав талант читця, яким усі захоплювалися, але надмірні вихваляння завели його на фальшиву стежку пишномовності, де ні поет, ні актор не могли зупинитись, і це дало підстави сказати про нього (тому ж таки де Марсе), що Каналіс не декламує, а завиває свої вірші — так розтягував він кожен звук, із насолодою вслухаючись у власний голос. Висловлюючись мовою сцени, Каналіс "перегравав". Він кидав запитливі погляди на слухачів, ставав у гордовиті пози, вдавався до вивертів, які актори називають "відсебеньками" — яскравий вислів, як і все, що створюється в артистичному світі. До того ж у Каналіса з'явилися послідовники, і він очолив школу. Ця звичка до пишної декламації вплинула і на його розмовну мову — він став користуватися в ній ораторськими прийомами, як можна було помітити з його бесіди з Дюме. Коли поет став кокетувати зі своїм розумом, це позначилось і на його манерах.

Каналіс виробив собі особливу ходу, став вигадувати жести, нишком зазирати в дзеркала і прибирати пози, що відповідали його пишномовним тирадам. Він настільки переймався тим, яке враження справляє на людей, що один жартівник на ім'я Блонде не раз бився об заклад — і не без успіху,— обіцяючи збентежити поета пильним поглядом, спрямованим на його кучері, чоботи або фрак. Але через десять років ці манірні вихиляси, що їх спочатку скрашувала квітуча молодість, якось ніби постаріли, та й сам Мельхіор ніби зносився. Світське життя виснажує не тільки жінок, а й чоловіків, і, можливо, ті двадцять років, на які герцогиня була старша від Каналіса, давили на нього ще сильніше, ніж на неї, бо світське товариство досі бачило її гарною, без зморщок, без рум'ян — і без серця. Гай-гай! Ні в чоловіка, ні в жінки не буває такого друга, який остеріг би їх, що настала хвилина, коли аромат їхньої скромності гіркне, ласка погляду починає скидатися на затертий акторський прийом, усмішка перетворюється на манірну гримасу, а надуманість дотепів свідчить, що блиск розуму давно потьмянів. Лише геній уміє обновляти шкіру, мов змій. А з якостей, що роблять людину привабливою, не старіє тільки серце. Люди з добрим серцем — це люди прості. А в Каналіса, як ви уже знаєте, було черстве серце. Він зловживав красою своїх очей, зовсім недоречно надаючи погляду тієї пильності, яка свідчить про напружену діяльність думки. Коли він кого-небудь хвалив, то тільки з корисливою метою, прагнучи здобути з цього вигоду. Його манера говорити компліменти, вельми приваблива в очах людей пересічних, ображала людей витонченого розуму своєю банальністю, тим улесливим апломбом, за яким угадувався голий розрахунок. І справді, Мельхіор брехав, як царедворець. Він безсоромно заявив герцогові де Шольє, який справив аж ніяк не вигідне враження, коли вперше виступив з трибуни в ролі міністра закордонних справ: "Ваша промова була блискучою, ясновельможносте!" Скількох людей, подібних до Каналіса, доля могла б відучити від афектації, якби підносила їм невдачі малими дозами!.. Вади Каналіса здавалися

малозначущими в позолочених вітальнях Сен-Жерменського передмістя, де кожен акуратно вносить у товариство свою частку дурниць і де всі різновиди самовихваляння, хизування і, якщо хочете, неприродності мають відповідне обрамлення, де надмірна розкіш обстави та пишні убори, певно, служать цьому виправданням; але всі ці вади різко впадають у вічі на тлі життя провінційного, де дурниці мають інший характер. Одначе фальшивий і манірний Каналіс не міг змінитися. Він уже застиг у тій формі, якої надала йому герцогиня де Шольє. А крім того, він був аж надміру парижанин чи, коли хочете, аж надміру француз. Парижанин дивується, що життя не скрізь влаштоване так, як у Парижі, а француз — що не скрізь воно йде так, як у Франції. Добрий тон полягає в умінні пристосуватися до чужих звичаїв, не надто поступаючись і власною своєрідністю,— так робив Алківіад, цей взірець для шляхетних людей. Справжня витонченість має бути гнучкою. Вона змінюється залежно від обставин, від суспільного середовища, вона вдягне для вулиці сукню з простої матерії, примітну лише фасоном, і не стане чіпляти на себе яскраві квіти та пишні пера, як це роблять міщанки, виходячи на прогулянку. А Каналіс, яким керувала жінка, що любила його більше заради себе, ніж заради нього, хотів усім нав'язувати свій стиль поведінки і всюди бути однаковим. Він вважав,— помилка, яку з ним поділяють чимало паризьких знаменитостей,— що всюди його оточує прихильно настроєна публіка.

Отож свою появу у вітальні Шале Каналіс обміркував заздалегідь у всіх подробицях, розрахованих на ефект, а Лабрієр прослизнув у двері, наче провинний пес, який боїться дістати копняка.

— А, ось і мій солдат! — вигукнув Каналіс, звертаючись до Дюме, після того як люб'язно привітався з пані Міньйон і вклонився дамам.— Ваша тривога розвіялася, чи не так? — провадив він, театральним жестом простягуючи бретонцю руку.

— Але побачивши панну Міньйон, я зрозумів, що тривожилися ви недарма! Я говорив про земні створіння, а не про ангелів.

На обличчях у присутніх відбилося бажання зрозуміти значення цих загадкових слів.

— О, недавно я пережив справжній тріумф,— сказав знаменитий поет, зрозумівши, що всі чекають від нього пояснень,— адже мені вдалося схвилювати одного з тих залізних людей, яких умів знаходити Наполеон, що намагався спорудити на них, як на підмурку, імперію, надто велетенську, щоб вона могла бути довговічною. Такі грандіозні будівлі може зцементувати лише час! Але чи маю я підстави пишатися цим тріумфом? Я тут ні до чого. То був тріумф ідеї над дійсністю. Ваші битви, мій дорогий Дюме, ваші героїчні атаки, графе, вся війна, зрештою, були тільки формою, в яку вилилася думка Наполеона. І що залишилося від усіх цих подій? Трава, що росте на полях баталій, нічого про них не знає, копи жнива нездатні вказати місця, де відбувалися битви і якби не історики, якби не писемність, нащадки могли б і не знати про ці героїчні часи. Отож від п'ятнадцяти років вашої боротьби лишилися тільки спогади, і тільки вони врятують імперію, бо поети створять із них поеми! Країна, що вміє вигравати такі битви, повинна вміти їх оспівати!

Каналіс замовк і окинув поглядом обличчя слухачів, щоб зібрати данину захопленого подиву, яку повинні були принести йому провінціали.

— Ви не можете уявити собі, ласкавий пане, як мені прикро, що я вас не бачу,— сказала пані Міньйон, а надто після того як я з радістю вас вислухала — ви говорите так цікаво!

Модеста вдягнена так само, як і в той день, з якого почалася наша повість, сиділа за вишиванням. Вона заздалегідь вирішила захоплюватися Каналісом і тепер була така вражена, що впустила з рук своє рукоділля, і воно повисло на нитці, яку вона встигла схопити пальцями.

— Модесто, дозволь відрекомендувати тобі пана де Лабрієра. Пане Ернест, познайомтеся з моєю дочкою,— сказав Шарль Міньйон, побачивши, що секретар тримається осторонь, і на нього ніхто не звернув уваги.

Дівчина холодно вклонилася Ернестові, кинувши на нього погляд, який мав сказати всім, що вона його бачить уперше.

— Даруйте мені, добродію,— сказала вона, не почервонівши,— але палке захоплення найславетнішим з наших поетів послужить для моїх друзів достатнім виправданням того, що нікого іншого я не помітила.

Її чистий і виразний голос, схожий на голос знаменитої мадмуазель Марс, зачарував бідолашного Ернеста, уже й так засліпленого красою Модести, і від збентеження він зронив слова воістину прекрасні, якби тільки вони відповідали дійсності:

— Але ж він мій друг.

— В такому разі ви мене, звичайно, простили,— зауважила Модеста.

— Він для мене більше, ніж друг! — вигукнув Каналіс, спершись Ернестові на плече, мов Александр на Гефестіона103. — Ми любимо один одного, як брати.

Пані Латурнель безцеремонно урвала великого поета. Показавши на Ернеста, вона спитала, звертаючись до куцого нотаря:

— Як пан де Лабрієр схожий на незнайомця, що його ми бачили в церкві? Може, це він і є?

— А чом би й ні? — відказав Шарль Міньйон, помітивши, що Ернест червоніє.

Модеста зберегла свою холодну незворушність і знову заходилася вишивати.

— Може, ви й маєте слушність, пані, я двічі приїздив до Гавра,— відповів Лабрієр, сідаючи поруч Дюме.

Каналіс, зачарований красою Модести, сприйняв її захоплені слова за чисту монету і сповнився впевненістю, що йому пощастило справити належне враження.

— Геній, що не має поруч себе відданого друга, здався б мені людиною безсердечною,— сказала Модеста, поновлюючи розмову, яку пані Латурнель так недоречно урвала своїм зауваженням.

— Відданість Ернеста, мадмуазель, змушує мене повірити, що я чогось вартий,— сказав Каналіс,— бо мій дорогий Пілад сам обдарований неабиякими талантами. Він був правою рукою найвідомішого з міністрів, яких ми мали від часів укладення миру. Хоч Ернест і посідає чудове становище, він погодився бути моїм навчителем у політиці. Він щедро ділиться зі мною своїми знаннями й досвідом, хоч міг би претендувати на куди вищу роль. О, він значно кращий за мене!..— і, відповідаючи на жест Модести, Мельхіор промовив з витонченою люб'язністю: —

Поезію, яку я висловлюю у віршах, він носить у серці. Я говорю так у його присутності лише тому, що він скромний, немов черниця.

— Годі, годі! — сказав Лабрієр, що не знав, як себе тримати. — Ти скидаєшся, друже, на матір, яка хоче видати дочку заміж.

— А з якого дива, добродію,— озвався Шарль Міньйон, звертаючись до Каналіса,— вам заманулося стати політиком?

— Для поета це те саме, що зректися свого покликання,— сказала Модеста.— Політика — пристановище для людей з практичним складом розуму...

— О мадмуазель, у наші дні парламентська трибуна — це найграндіозніший театр у світі. Дебати в парламенті прийшли на зміну лицарським турнірам. Парламент збирає у своїх стінах усі інтелекти, як колись армія збирала всіх сміливців.

Каналіс осідлав свого коника і хвилин десять розводився про політику. Мовляв, поезія — це вступ до політичної діяльності. В наші часи оратор удається до глибоких узагальнень, керує мислителями. Коли поет указує своїй країні шлях до майбутнього, чи перестає він бути поетом? Каналіс процитував Шатобріана, заявивши, що коли-небудь його більше цінуватимуть як політика, ніж як діяча літератури. Французький парламент стане маяком для людства. В нашу епоху словесні битви прийшли на зміну битвам між озброєними арміями. Яке-небудь засідання палати можна порівняти з Аустерліцем, і оратори не поступляться генералам ні мужністю, ні рішучістю, вони ризикують там життям не менше, ніж полководці на війні. Хіба слово — не найбільша затрата життєвих флюїдів, яку може дозволити собі людина? І так далі, і таке інше.

Ця імпровізована промова, складена з модних загальників, але розцяцькована звучними тирадами і найсучаснішими словесами, мала на меті довести, що одного дня барон де Каналіс стане видатним діячем парламенту; вона справила глибоке враження на нотаря, Гобенгейма, пані Латурнель і пані Міньйон. Модеста наче дивилася спектакль і була, здавалося, в цілковитому захваті від актора. З не меншим захватом бідолашний Ернест дивився на неї, він хоч і знав напам'ять усі ці фрази Каналіса, тепер сприймав їх зовсім інакше, стежачи за виразом очей дівчини, в яку вже був закоханий до нестями. Для цього щирого хлопця справжня Модеста затьмарила всіх Модест, яких він створив у своїй уяві, читаючи її листи та відповідаючи на них.

Візит, тривалість якого Каналіс визначив заздалегідь, не бажаючи, щоб захват його шанувальників устиг охолонути, закінчився запрошенням на обід наступного понеділка.

— На той час ми вже будемо не в Шале,— сказав граф де Лабасті.— Котедж знову переходить у цілковиту власність Дюме. Я ж переселяюся у свою колишню віллу на підставі контракту з правом викупу через шість місяців, який я щойно підписав з Вількеном у мого друга Латурнеля...

— Сподіваюся, Вількен не зможе повернути вам суму, яку ви дали йому під заставу вілли,— сказав Дюме.

— Там вас оточуватиме обстава, гідна вашого багатства...

— Багатства, яке мені приписують,— жваво заперечив Шарль Міньйон.

— Було б прикро,— сказав Каналіс, обертаючись до Модести і вишукано вклоняючись,— якби ця мадонна не мала рамки, гідної її неземної краси.

Це було все, що Каналіс сказав про Модесту, бо він удавав, ніби не звертає на неї уваги і поводився так, наче йому навіть думати про шлюб заборонено.

— Ох люба пані Міньйон, який же він розумний,— сказала нотарева дружина, коли в садочку зашарудів пісок під ногами двох парижан.

— Чи багатий він? Ось у чому суть,— зауважив Гобенгейм.

Модеста дивилась у вікно, намагаючись не пропустити найменшого жесту великого поета і не вдостоївши жодним поглядом Лабрієра. Коли Шарль Міньйон повернувся до вітальні, коли Модеста, відповівши на останній уклін двох приятелів у ту хвилину, як їхня коляска уже звертала за ріг котеджу, відійшла від вікна, щоб сісти на своє місце, почалися глибокодумні розмови, як то завжди буває у провінції після першого візиту парижан. У відповідь на потік хвали з уст пані Латурнель, Модести та її матері Гобенгейм знову повторив своє: "Чи багатий він?"

— Багатий? — перепитала Модеста.— А яку це має вагу? Хіба ви не бачите, що пан Каналіс належить до людей, яким судилося обіймати найвищі посади в уряді? Він має більше, ніж багатство — найпевніші дані, щоб його здобути.

— Він стане міністром або послом,— сказав Шарль Міньйон.

— І все ж не виключено, що його похоронять за казенний кошт,— зауважив нотар.

— А чому? — спитав Шарль Міньйон.

— Він здався мені людиною, здатною проциндрити будь-яке багатство, здобуте завдяки тим даним, що ними так щедро наділила його панна Модеста.

— Як Модеста могла не бути щедрою до поета, коли він назвав її мадонною? — сказав Дюме, який відчував до Каналіса гостру неприязнь, що пробудилася в ньому ще при першій їхній зустрічі в Парижі.

Гобенгейм став готувати стіл для гри у віст — і з тим більшим ентузіазмом, що після повернення пана Міньйона Латурнель і Дюме почали ставити по десять су за фішку.

— Ну, мій ангеле, — сказав дочці батько, стоячи з нею біля вікна,— погодься, що твій тато потурбувався про все. Якщо сьогодні ввечері ти пошлеш замовлення своїй колишній паризькій швачці та всім своїм постачальникам, то через тиждень ти з'явишся у всьому блиску багатої спадкоємиці, а я тим часом займуся переселенням до нашої вілли. У тебе гарний поні, неодмінно замов собі амазонку; обер-шталмейстер заслуговує такої уваги.

— Авжеж замовлю, адже нам доведеться тепер влаштовувати прогулянки для наших гостей,— сказала Модеста, на щоках у якої знову зарожевів рум'янець.

— Секретар майже не озивався,— зауважила пані Міньйон.

— Він чоловік обмежений,— заявила пані Латурнель.— Зате поет виявив увагу до всіх. Він не забував подякувати Латурнелеві за його турботи з пошуками дому і сказав мені, що у своєму виборі мій чоловік, мабуть, керувався жіночим смаком.

А секретар сидів похмурий, як іспанець; він дивився на Модесту з таким виразом, ніби хотів її проковтнути. Я перелякалася б, якби він так поглянув на мене.

— У нього приємний голос,— сказала пані Міньйон.

— Він, думаю, приїздив до Гавра за дорученням поета, щоб зібрати відомості про нашу родину,— сказала Модеста, нишком глянувши на батька,— бо це таки його ми бачили тоді в церкві.

Пані Дюме, пані Міньйон і нотарева дружина не стали заперечувати проти такого пояснення поїздки Ернеста.

— А знаєш, Ернесте,— вигукнув Каналіс, коли вони від'їхали на двадцять кроків від Шале, — я не зустрічав у паризькому світському товаристві жодної нареченої, яку можна було б порівняти з цією чарівною дівчиною!

— Цим усе сказано,— відповів Лабрієр з гірким смутком у голосі.— Вона тебе кохає або покохає, якщо ти поставиш перед собою таку мету. Твоя слава вже зробила половину справи. Отож усе в твоїй владі. А я більше до них не поїду. Модеста глибоко зневажає мене, і вона має слушність. Навіщо ж мені наражати себе на муки? Кохати, жадати, обожнювати дівчину, яка ніколи не буде моєю!

Каналіс зронив кілька співчутливих слів, у яких проступало самовдоволення — адже йому вдалося ще раз справдити знаменитий вислів Цезаря104! — і дав зрозуміти, що хоче розірвати взаємини з герцогинею де Шольє. Неспроможний витерпіти цю розмову, Лабрієр послався на сумнівну красу ночі, вийшов із коляски і, мов безумний, кинувся на берег моря, де й пробув до половини на одинадцяту, охоплений якимсь божевіллям: він то ходив швидкими кроками, проголошуючи

монологи, то завмирав на місці, то сідав на камінь, не помічаючи, з якою тривогою стежили за ним два митники, що несли сторожову службу. Після того як він полюбив Модесту за витончений розум і сміливу щирість, він тепер покохав її за красу, тобто спізнав почуття безпричинне, непоясненне і незалежне навіть від тих міркувань, які десять днів тому привели його до гаврської церкви.

Лабрієр знову підійшов до Шале, проте піренейські вівчарки зняли такий гавкіт, що він не міг віддатися споглядданню вікон Модести. Ці пориви в коханні — те саме, що найперші мазки для художника, які згодом він прикриє останнім шаром фарби. Та саме вони становлять сутність кохання, як невидимі для сторонніх очей зусилля складають сутність мистецтва; такі пориви й такі зусилля породжують справжнього художника і справжнього коханця, але й публіка, і жінка починають розуміти це здебільшого надто пізно.

— Ну й нехай! — вигукнув Ернест.— Я залишуся тут, я страждатиму, я бачитиму й кохатиму її для самого себе, як егоїст! Модеста буде моїм сонцем, моїм життям! Я вдихатиму повітря, яким дихатиме вона, я радітиму її радістю і страждатиму її горем, навіть якщо вона стане дружиною Каналіса, який завжди любитиме тільки себе...

— Оце називається кохати! — сказав чийсь голос із-за придорожніх кущів.— Ну й дивина! Невже всі закохані у панну де Лабасті?

І, несподівано вийшовши на дорогу, Буча подивився на Лабрієра. Була світла місячна ніч. Ернест зміряв карлика поглядом і, стримавши гнів, мовчки пройшов кілька кроків.

— У солдатів, які служать під одним штандартом, має бути більше приязні один до одного! — сказав Буча.— Ви не любите Каналіса, і я теж від нього не з захваті.

— Він мій друг,— відповів Ернест.

— А, то ви його секретар? — спитав карлик.

— Знайте, добродію, що я нічий не секретар. Я маю честь бути доповідачем однієї з найвищих палат королівства.

— А я маю честь розмовляти з паном де Лабрієром, так? — відказав Буча.— Крім того, я маю честь бути старшим клерком метра Латурнеля, верховного дорадника жителів міста Гавра, і звичайно, моє становище вигідніше, ніж ваше. Атож, я мав честь і щастя майже щовечора бачити панну Модесту де Лабасті протягом чотирьох років, і я сподіваюся жити біля неї й далі, як живе у Тюїльрі усе своє життя королівський слуга. Якби мені навіть запропонували стати царем Росії, я відповів би: "Ні, я надто люблю сонце!" Хіба це не означає, добродію, що я піклуюся про неї більше, ніж про себе самого, і з найкращими, найшляхетнішими намірами? А тепер скажіть, чи горда герцогиня де Шольє прихильно подивиться на щастя майбутньої пані де Каналіс, коли її покоївка, закохана в пана Жермена і невдоволена, що цей чарівний камердинер перебуває так далеко від неї у Гаврі, поскаржиться, причісуючи свою пані...

— Звідки вам усе це відомо? — спитав Лабрієр, уриваючи Буча.

— По-перше, я клерк у нотаря,— відповів Буча.— А по-друге, ви хіба не помітили мого горба? Там у мене сховище для найрізноманітніших відомостей, добродію. Так от, я назвався

двоюрідним братом панни Філоксени Жакмен, що служить у герцогині покоївкою; народилася вона в Онфлері, а там-таки народилась і моя мати, її прізвище теж Жакмен — у Онфлері існують шістнадцять гілок цього роду. І тоді моя кузина, зваблена міфічною спадщиною, розповіла мені досить багато...

— Герцогиня мстива! — зауважив Лабрієр.

— Як королева — за словами Філоксени. Вона досі не простила герцогові, що він усього-навсього її чоловік. Вона вміє ненавидіти так само сильно, як і любити. Я добре обізнаний з характером, туалетами, вподобаннями, побожністю та вадами герцогині, бо на моє прохання Філоксена зняла всі покрови з її душі і тіла. Я навіть ходив у оперу, щоб подивитися на пані де Шольє і не шкодую про витрачені десять франків (я маю на увазі не виставу). Якби моя вигадана кузина не сказала мені, що герцогиня прожила півсотні весен, я вважав би себе занадто щедрим, давши їй тридцять років. Старість ще не торкнулася цієї жінки!

— Так,— відповів Лабрієр,— це камея, що збереглася завдяки своєму крем'яному серцю... Каналіс був би неабияк збентежений, якби герцогиня довідалася про його наміри, і я сподіваюся, добродію, що ви облишите своє шпигування, негідне людини порядної...

— Для мене, шановний добродію, Модеста — держава! — з гордістю сказав Буча.— І я не шпигую, я передбачаю події! Герцогиня приїде сюди, якщо в цьому виникне потреба, або спокійно житиме в Парижі, якщо я вирішу, що так буде ліпше...

— Ви?

— Я.

— І вам це вдасться? спитав Ернест.

— Ось гляньте, — сказав карлик, зірвавши якусь бадилину. — Цей злак вважає, що люди будують палаци для нього і помалу-потроху він руйнує найміцніші мармурові стіни — так народ, придавлений колись будівлею феодалізму, напружився й повалив її. Могутність слабкого, який уміє проникнути всюди, переважає могутність сильного, що спирається на гармати. Нас троє, швейцарських стрільців, які присяглися, що Модеста буде щаслива і задля неї ми пожертвуємо навіть честю. Прощайте, добродію. Якщо ви любите панну де Лабасті, забудьте про цю розмову і дайте потиснути вашу руку — здається, у вас добре серце... Мені не терпілося поглянути на Шале, і я прийшов сюди в ту хвилину, коли вона загасила свічку. Гавкіт собак дав мені знати, що хтось є поруч, потім я почув ваші гнівні слова. Отож я взяв на себе сміливість сказати вам, що ми служимо в одному полку під знаменом лицарської відданості!

— В такому разі зробіть мені дружню послугу,— промовив Лабрієр, потиснувши горбаневі руку.— Скажіть, чи кохала кого-небудь Модеста до свого таємного листування з Каналісом?

— Що ви! — глухо промовив Буча.— Навіть припустити таке було б для неї образою. Та й тепер, хто знає, закохана вона чи ні. Навряд чи й сама вона про це знає. Модеста захопилася розумом, талантом, душею цього віршоторговця, цього продавця літературного зілля. Але вона розгадає його — і ми розгадаємо. Я примушу Каналіса проявити свою справжню вдачу, скинути з себе маску людини бездоганно світської — отоді ми й побачимо його маленьку голову гордія і шанолюба,— сказав Буча, потираючи руки.— І якщо тільки Модеста не закохалася в нього без тями...

— О, вона захоплювалася ним, мов якимсь чудом! — вигукнув Лабрієр, мимоволі виявляючи свої ревнощі.

— Якщо він чоловік славний і порядний, якщо він любить Модесту і гідний її, якщо задля неї він відмовиться від герцогині, — провадив Буча,— тоді я обведу круг пальця герцогиню!.. Ідіть по цій дорозі, добродію, і через десять хвилин ви будете вдома.

Та через хвилину Буча повернувся й гукнув бідолашного Ернеста, що як справжній закоханий, був ладен провести у розмовах про Модесту хоч і всю ніч.

— Ось що, добродію,— звернувся до нього Буча,— я ще не мав честі бачити нашого великого поета і хотів би роздивитися це диво, коли воно виступатиме перед публікою. Зробіть мені послугу — приїдьте післязавтра ввечері з ним у Шале. І побудьте там якомога довше, бо за годину людина не розкривається. Я перший довідаюся, чи любить Каналіс, чи здатний він полюбити і чи полюбить коли-небудь Модесту.

— Ви ще надто молодий для того, щоб...

— ...щоб бути знавцем людської душі? — докінчив Буча думку Лабрієра.— Ех, добродію, всі виродки народжуються столітніми дідами. А потім, якщо хочете знати... хворий, коли він довго хворіє, проникає в суть своєї хвороби краще, ніж найобізнаніший лікар — і зрештою одужує. Так само, коли чоловік закохується в жінку, а вона зневажає його за те, що він негарний або горбатий, він, кінець кінцем, починає так розумітися на коханні, що міг би стати звабником, якби захотів... Одна дурість людська невиліковна. З шести років (тепер мені двадцять п'ять) я залишився без батька й матері. Громадська доброчинність була мені за матір, а королівський прокурор — за батька. Не турбуйтеся,— відповів він на жест Ернеста,— я набагато веселіший, ніж моє становище... Так от, з того самого шестирічного віку, коли зневажливий погляд служниці пані Латурнель дав мені зрозуміти, що я не маю права любити, я люблю і я вивчаю жінок. Я почав з негарних — бика

слід брати за роги. Отож за перший об'єкт спостереження я обрав дружину свого патрона, свою благодійницю. Можливо, я вчинив недобре, але що вдієш, я розібрав її вдачу до тонкощів і зрештою відкрив ось яку думку, зачаєну на самому дні її серця: "Я не така негарна, якою мене вважають!" І дарма що вона глибоко побожна, я міг би, граючи на цій струні, привести її на край прірви... і там покинути!

— А Модесту ви теж вивчали?

— Я вже, здається, казав вам,— відповів карлик,— що моє життя належить Модесті, як Франція — королю. Тепер ви розумієте, чому я вдався до шпигунства в Парижі? Ніхто, крім мене, не знає, скільки шляхетності, гордості, відданості, щирості, невичерпної доброти, істинної віри, веселощів, знань, витонченості, привітності таїться в душі, серці й розумі цього чарівного створіння!..

Буча дістав хустинку, щоб утерти кілька сльозинок, і Лабрієр довго тиснув йому руку.

— Я житиму в її сяйві. Кожне її почуття знаходить у мені відгук. Отак ми з нею поєднані — майже, як природа і Бог, світлом і словом. Прощайте, добродію. Ще ніколи у своєму житті я не базікав стільки. Але побачивши вас перед її вікнами, я вгадав, що ви любите її, як я.

Не чекаючи відповіді, карлик покинув бідолашного закоханого, для якого ця розмова була наче бальзам, пролитий на серце. Ернест вирішив заприятелювати з Буча, не здогадуючись, що клеркова балакучість мала певну мету: знайти спільника в домі Каналіса. Того вечора Ернест довго не міг заснути, думаючи, як йому бути далі: безліч рішень і планів

миготіли в його уяві. А його друг Каналіс спав сном тріумфатора, найсолодшим після сну праведника.

За сніданком обидва приятелі домовилися провести вечір наступного дня в Шале і вперше взяти участь у одній з найпопулярніших провінційних розваг — грі у віст. А щоб згаяти день, вони звеліли осідлати коней, які могли ходити і під сідлом, і в запрягу, і поїхали прогулятися околицями, про які знали не більше, ніж про далекий Китай. Бо ніхто не знає Францію гірше, ніж самі французи.

Опинившись у ролі нещасливого й зневаженого закоханого, Ернест почав розбирати свої вчинки та переживання не менш ретельно, ніж після запитання, яке Модеста поставила на самому початку їхнього листування. Вважають, що лихо розвиває чесноти, але воно розвиває їх тільки в чесних людей; тому сумління мучить лише тих, хто народився з чистою совістю. Лабрієр дав собі слово страждати стійко, як спартанець, зберігати гідність і не принизити себе до ницого вчинку, тоді як Каналіс, зачарований величезним посагом, постановив нічим не нехтувати, аби полонити Модесту. В одного з цих двох людей головною рисою характеру був егоїзм, у другого — відданість, і внаслідок морального закону, досить дивного у своїх діях, ці риси спонукали обох до намірів, що суперечили їхній вдачі. Чоловік, який любив тільки себе, збирався розіграти комедію самозречення, а той, хто ладен був усе зробити заради ближнього, вирішив шукати притулку на Авентінському пагорбі105 гордості. Таке явище спостерігають і в політиці. Люди, до неї причетні, часто вивертають свій характер, і публіка не може збагнути, де ж у неї лице, а де спід.

По обіді обидва приятелі довідалися від Жермена про приїзд обер-шталмейстера. Того ж таки вечора Латурнель відрекомендував його Міньйонам у Шале. Стара панна д'Ерувіль відразу знайшла спосіб образити достойного нотаря,

переказавши йому через лакея, щоб він прийшов до неї, замість послати до нього племінника — а Латурнель, звичайно, згадував би до кінця своїх днів про візит обер-шталмейстера. Куценький нотар прийшов, та коли герцог запропонував їхати з ним у колясці до Інгувіля, він сказав його ясновельможності, що повинен супроводжувати туди дружину. Здогадавшись із похмурого вигляду співрозмовника, що він чимось ображений, герцог люб'язно йому сказав:

— Якщо дозволите, я матиму за честь заїхати по пані де Латурнель.

Незважаючи на те, що деспотична панна д'Ерувіль аж пересмикнулася від обурення, герцог поїхав разом з нотарем. Побачивши біля воріт свого дому розкішну карету з лакеями в королівській лівреї, які опустили підніжку екіпажа, нотарева дружина мало не схибнулася від щастя і так розгубилася, що не зразу познаходила свої рукавички, парасольку, ридикюль і довго не могла опанувати себе, а надто коли довідалася, що обер-шталмейстер заїхав по неї власною персоною. Уже сидячи в кареті й люб'язно дякуючи маленькому герцогові, вона раптом вигукнула в пориві великодушності:

— Ой, а як же Буча?

— Візьмемо й Буча,— сказав герцог, усміхаючись.

Приваблені блиском розкішного екіпажа, з порту збіглися люди і побачивши трьох низеньких чоловіків та високу сухорляву жінку, почали із сміхом перезиратися.

— Якби їх припаяти одного до одного,— сказав моряк із Бордо,— може, з трьох і вийшов би підходящий кавалер для отієї жердини!

— Чи не треба вам, пані, взяти із собою щось іще? — ввічливо поцікавився герцог, перш ніж віддати лакею наказ рушати.

— Ні, ваша ясновельможносте,— відповіла пані Латурнель, почервонівши, і глянула на свого чоловіка, ніби запитуючи: "А що я зробила поганого?"

— Його ясновельможність виявив мені високу честь,— зауважив Буча,— назвавши мою нікчемну особу щось. Адже такий бідний клерк, як я,— це взагалі ніщо.

Хоча це було сказано із сміхом, герцог почервонів і не відповів нічого. Можновладцям ніколи не слід жартувати з тими, хто стоїть нижче за них. Жарт — це гра, а в грі закладено поняття про рівність. Саме для того, щоб уникнути незручностей цієї тимчасової рівності, гравці мають право не впізнавати один одного, тільки-но закінчено партію.

Приводом для візиту обер-шталмейстера стала одна грандіозна справа: він хотів зробити прибутковими величезні простори земель — заболочену низину між гирлами двох річок, звідки колись відступило море. Рішенням Державної ради ці землі було віддано у власність дому д'Ерувілів. Ішлося ні більше, ні менше, як про те, щоб побудувати греблю-міст, яка регулювала б припливи й відпливи, осушити мулистий грунт на смузі завдовжки в кілометр і площею триста — чотириста арпанів, прорити канали і прокласти дороги. Коли герцог д'Ерувіль розповів про розташування цих земель, Шарль Міньйон звернув увагу співрозмовника на те, що треба зачекати, поки природа укріпить сипучі піски, покривши їх рослинністю.

— Тільки час, який за волею провидіння збагатив ваш дім, пане герцог, здатний довести до кінця цю справу,— сказав він на закінчення.— Розважливість вимагає зачекати років з півсотні, перш ніж братися за таку справу.

— Сподіваюся, це не останнє ваше слово, графе,— відповів герцог.— Приїздіть до Ерувіля і подивіться на все власними очима.

Шарль Міньйон відповів, що кожному капіталістові треба обміркувати таку пропозицію на свіжу голову і цим своїм зауваженням дав герцогові привід відвідати Шале знову. Модеста справила на обер-шталмейстера велике враження, і він став просити про честь прийняти її в себе, сказавши, що його сестра й тітка багато чули про панну де Лабасті й будуть щасливі познайомитися з нею. У відповідь на це прохання Шарль Міньйон запропонував особисто відрекомендувати дочку обом дамам, коли приїде до них із запрошенням на обід, який він дасть з нагоди новосілля у своїй колишній віллі, на що герцог дав згоду. Синя орденська стрічка, титул, а надто захоплені погляди герцога не залишили Модесту байдужою; але вона виявила неабияку тактовність у своїй розмові та в поведінці. Герцогові вочевидь хотілося якомога розтягти візит. Він поїхав, діставши запрошення бувати в Шале щовечора, бо ж хіба можливо для царедворця Карла X провести бодай один вечір без партії у віст? Отож назавтра Модеста мала побачити усіх трьох поклонників водночас.

Хай там що кажуть молоді дівчата і хай навіть логіка серця вимагає усе приносити в жертву заради обранця, все ж таки надзвичайно приємно бачити навкруг себе зразу кількох залицяльників, що намагаються тобі сподобатись,— причому людей видатних, знаменитих або з гучними іменами. Хай навіть це принизить Модесту в очах читачів, вона признавалася згодом, що почуття, висловлені в її листах, потьмяніли перед

задоволенням зіткнути між собою три такі різні уми, трьох чоловіків, кожен з яких, окремо взятий, зробив би честь своєю пропозицією найвимогливішій родині. Одначе це самолюбне торжество було пригнічене почуттям смутку і злості — наслідком глибокої сердечної рани, хоч Модеста встигла переконати себе, що припустилася звичайної життєвої помилки — а хто їх не припускається? Отож коли батько запитав її з усмішкою:

— Ну як, Модесто, хочеш стати герцогинею?

Вона відповіла, зробивши насмішкуватий реверанс:

— Нещастя зробило мене філософом.

— Тобто ви волієте стати всього-навсього баронесою? — спитав її Буча.

— Або графинею,— зауважив батько.

— Як це? — жваво запитала Модеста.

— Якщо ти обереш Лабрієра, то він завдяки своєму становищу зможе домогтися від короля дозволу наслідувати мій титул і герб.

— О, якщо треба буде надіти маску, то цей вагатися не стане,— з гіркотою відповіла Модеста.

Буча нічого не зрозумів із цього ущипливого зауваження, значення якого могли розгадати тільки Шарль Міньйон із дружиною та Дюме.

— Вступаючи у шлюб, усі чоловіки надягають маску,— сказала пані Латурнель,— а жінки подають їм у цьому приклад. Скільки я живу на світі, все чую: "Такий-то чи така-то вигідно одружилися!" Виходить, для одного з подружжя шлюб виявився невигідним.

— Одруження — це як судовий процес,— сказав Буча,— одна сторона завжди лишається в програші. Але якщо одне з подружжя ошукує другого, то, значить, половина людей, поєднаних у шлюбі, розігрує комедію на шкоду другій половині.

— І який ваш висновок, вельмишановний Буча? — спитала Модеста.

— Треба якнайпильніше стежити за маневрами противника, — відповів клерк.

— А що я тобі казав, моя маленька? — зауважив Шарль Міньйон, маючи на увазі свою розмову з дочкою під час прогулянки біля моря.

— Шукаючи наречену, чоловіки надівають не менше личин, ніж матері своїм дочкам, коли хочуть спекатися їх,— зауважив Латурнель.

Отже, дозволено вдаватися до воєнних хитрощів? — спитала Модеста.

— Атож — і тій, і тій стороні! — вигукнув Гобенгейм.— Тоді у грі будуть рівні шанси!

Ця розмова відбувалася під час гри у віст, як то кажуть із п'ятого на десяте, причому кожен визнав за потрібне висловити

свою думку про герцога д'Ерувіля: він вельми сподобався куцому Латурнелю, низенькому Дюме і карликові Буча.

— Я думаю,— сказала пані Міньйон з усмішкою,— що пані Латурнель і мій бідолашний чоловік видаються посеред вас справжніми велетами.

— На щастя для полковника, він не такого вже високого зросту,— відповів Буча, поки його патрон роздавав карти,— бо чоловік високий і водночас розумний — це виняток.

Без наведеної тут маленької суперечки про необхідність шлюбних хитрощів опис вечора, якого так нетерпляче ждав Буча, міг би видатися читачеві занадто розтягнутим, хоча очевидно, що принади багатства, навколо якого зосереджені всі інтереси нинішнього суспільства, так відверто описані у Ернестовій відповіді на Модестин лист і заради якого люди чинять стільки підлот, надають неабиякої значущості навіть дрібним подробицям приватного життя.

Наступного ранку приїхав доктор Деплен. Він пробув у Шале не більше години — поки посилали у Гавр по коней та запрягали їх у екіпаж. Оглянувши пані Міньйон, він сказав, що хворій можна повернути зір і призначив операцію через місяць. Звичайно, ця важлива лікарська консультація відбулася в присутності всіх мешканців Шале, які з трепетом чекали вироку видатного вченого. Знаменитий член Академії наук поставив хворій з десяток лаконічних запитань, пильно роздивляючись її очі біля вікна при яскравому денному світлі. Модеста була вражена, зрозумівши, яку вагу має час для цієї знаменитої людини. Вона побачила в його дорожній кареті багато книжок, що їх учений намірявся прочитати, коли повертатиметься до Парижа, звідки він виїхав напередодні ввечері, використавши ніч і для сну, і для подорожі. Швидкість і ясність, з якою Деплен відповідав на запитання пані Міньйон, його манери і діловий тон

— усе це дало Модесті змогу вперше скласти собі правильне уявлення про талант. Вона усвідомила, яке провалля лежить між Каналісом, людиною пересічною, і Депленом — людиною більше ніж видатною. Талановита людина тішить свою законну гордість в усвідомленні власної значущості та в надійності слави, що її оточує, їй немає потреби пригнічувати простих смертних своєю величчю. Крім того, постійна боротьба із світом людей і речей не лишає їм дозвілля для хизування; до цього нікчемного засобу вдаються лише марнолюбні й самозакохані герої моди, які квапляться зібрати врожай скороминущого успіху з жадібністю митних чиновників, котрі стягують побори з усього, що трапиться їм під руку. Модеста тим більше була в захваті від славетного лікаря, що її витончена краса, здавалося, вразила навіть цього чоловіка, хоча йому доводилося лікувати безліч жінок, і він давно звик роздивлятися їх крізь лупу і зі скальпелем у руці.

— Було б справді прикро,— сказав він тим люб'язним тоном, яким іноді говорив і який так суперечив приписуваній йому різкості,— якби мати була позбавлена змоги бачити таку чарівну доньку.

Модеста сама захотіла накрити на стіл,— великий хірург погодився розділити з ними скромний сніданок. Потім вона, її батько й Дюме провели вченого, якого чекали ще багато хворих, до його карети, що вже стояла біля хвіртки. Очі в Модести сяяли надією, коли, прощаючись із Депленом, вона запитала:

— То моя люба матуся зможе мене побачити?

— Побачить, мій чарівний вогнику, обіцяю вам, що побачить, — відповів він, усміхаючись.— І я нездатний вас обманути, я теж маю доньку!

Карета рушила відразу по цих словах Деплена, сповнених несподіваної щирості. Ніщо так не розчулює, як проблиски доброти, властиві талановитим людям.

Візит хірурга став цілою подією і залишив у душі Модести світлий спогад. Екзальтована дівчина наївно захоплювалася цією людиною, чиє життя належало іншим і в якої звичка полегшувати людські страждання знищила прояви егоїзму. А коли увечері в Шале зібралися Гобенгейм, Латурнелі, Буча, Каналіс, Ернест і герцог д'Ерувіль, кожен привітав Міньйонів з радісною надією, яку подав Деплен. Природно, що розмова, в якій тон задавала Модеста — та Модеста, яку ми знаємо з її листів — торкнулася і самого Деплена, чий геній, на шкоду його славі, могло оцінити лише невеличке коло вчених та професорів.

У Гобенгейма вихопилися слова, які, на думку економістів та банкірів, виражають у наші дні найзаповітнішу суть таланту:

— Він заробляє скажені гроші!

— Його вважають дуже користолюбним,— сказав Каналіс.

Похвала, з якою Модеста відгукнулася про Деплена, справила прикре враження на поета. Марнославний чоловік схожий на жінку. Як і їй, йому здається, ніби він щось втрачає, коли хвалять або люблять когось іншого. Вольтер заздрив розумові шахрая, яким Париж захоплювався протягом двох днів. Герцогиня часто почуває себе скривдженою, якщо хтось гляне прихильним поглядом на її покоївку. Люди такі жадібні до хвали, що багатії ображаються, коли частка уваги дістається вбогому.

— Невже ви гадаєте, добродію,— з усмішкою спитала Модеста,— що генія слід міряти звичайною міркою?

— Насамперед слід уточнити, що ми розуміємо під геніальністю,— відповів Каналіс.— Одна з головних прикмет генія — здатність відкривати, винаходити щось нове: нові форми, нові системи або нові сили. Так, Наполеон був винахідником, хоч мав і інші прикмети геніальності. Він винайшов свій метод вести війну. Вальтер Скотт, Лінней106, Жофруа Сент-Ілер107 і Кюв'є — теж винахідники. Таких людей можна вважати геніями у повному значенні цього слова. Вони оновлюють, розвивають або вдосконалюють науку чи мистецтво. Проте Деплен належить до людей, чий величезний талант спрямований на те, щоб правильно застосовувати вже відкриті закони, розгадувати завдяки природженому хисту, властивості кожного темпераменту і час, визначений природою для операції. Він, як і Гіппократ, не заснував науки. Він не винайшов нової системи, як і Гален, Бруссе чи Разорі108. Це геній-виконавець, подібно до Мошлеса — віртуоза-піаніста, Паганіні — віртуоза-скрипаля, Фарінеллі — віртуоза-співака. Хоча ці люди обдаровані надзвичайними здібностями, вони нічого не створили в царині музики. Якби мені довелося обирати між Бетховеном і Каталані109, то дозвольте увінчати Бетховена безсмертним вінком генія й мученика, а Каталані винагородити купою монет по сто су. Світ назавжди залишиться боржником першого, а з другим ми уже квити.

— Мені здається, друже, ти надаєш надто великої ваги ідеям,— сказав Лабрієр; його лагідний, мелодійний голос прозвучав різким контрастом до безапеляційного голосу поета, яким той володів так досконало, що цього разу, замість звичних облесливих нот, оздобив його гучними ораторськими тонами.— Генія треба цінувати насамперед у міру його корисності. Парментьє110, Жаккар111 і Папен112 — теж генії, і коли-небудь їм спорудять пам'ятники. В якомусь розумінні вони

змінили або змінять лице держави. З цього погляду Деплен завжди поставатиме в уяві нащадків, оточений цілим поколінням людей, чиї сльози він осушив, чиї страждання зцілив своєю всемогутньою рукою.

Досить було Ернестові висловити цю думку, як у Модести з'явилося бажання заперечити її.

— В такому разі, добродію,— сказала вона,— можна буде назвати генієм і того, хто винайде машину, яка жатиме жито за десятьох женців, не псуючи соломи?

— Звичайно, доню! — втрутилася пані Міньйон.— Його благословлятимуть бідняки, бо хліб буде тоді дешевшим, а того кого благословляють бідні, благословляє Бог.

— Це означало б віддавати перевагу корисному над прекрасним,— сказала Модеста, хитаючи головою.

— А без корисного не було б і прекрасного, не було б і мистецтва,— сказав Шарль Міньйон.— На що міг би спертися поет, з чого він став би жити, де прихилив би голову і хто йому платив би?

— Ох любий тату, такий погляд пасує капітанові далекого плавання, крамарю, міщанинові! Не дивно, що його підтримують Гобенгейм і пан доповідач палати контролю,— вела Модеста далі, показуючи на Лабрієра,— я розумію, вони зацікавлені у розв'язанні цієї суспільної проблеми. Але ви, чиє життя було чистою поезією нашого століття і не дало ніякої користі, бо ваша кров, пролита по всій Європі, ваші зусилля, яких від вас вимагав титан, не завадили Франції втратити десять департаментів, приєднаних у часи Республіки,— як можете ви бути прихильником цього "старосвітського", за висловом

романтиків, міркування? Воно й видно, що ви повернулися з Китаю.

Нешанобливість цих слів тільки підкреслив гордий і зневажливий тон, до якого свідомо вдалася Модеста і який однаковою мірою здивував пані Латурнель, пані Міньйон і Дюме. Нотарева дружина мало що зрозуміла з цієї балачки, хоч не пропустила повз вуха жодного слова. Буча, чию увагу можна було порівняти з увагою шпига, кинув на пана Міньйона промовистий погляд, помітивши, що на його обличчі промайнув вираз обурення.

— Ще б трохи, мадмуазель, і ви образили б свого батька,— сказав полковник з усмішкою.— Ось що означає розпещувати дітей!

— Я єдина дочка! — зухвало відповіла Модеста.

— Та вже ж, єдина! — відгукнувся нотар.

— Добродію, мій батько повинен радіти, що я виступаю в ролі його навчителя,— сухо мовила Модеста.— Він дав мені життя, а я йому даю знання — він завдячуватиме мені хоч чим-небудь.

— Всьому свій час, а головне, місце,— сказала пані Міньйон.

— Але ж панна Модеста має рацію,— втрутився Каналіс, підводячись і спираючись на камін у одній з найефектніших поз своєї колекції.— Бог, у своїй завбачливості, дав людині вміння знаходити собі харч та одяг, але не дарував їй безпосередньо мистецтва. Він тільки сказав нашому першому предкові: "Щоб жити, ти гнутимеш спину, низько схиляючись до землі; щоб мислити, ти піднесешся до мене!" Отож ми не менше

потребуємо поживу для душі, ніж для тіла. Звідси два уявлення про корисність. Звичайно, книжку не взуєш на ноги, замість чобіт. З погляду практичної вигоди, натхненна епопея не зрівняється з мисочкою ріденького супу, який видають біднякам у благодійницькому закладі. Найпрекрасніша ідея не замінить корабельного вітрила. Звичайно, казан автоклава, що двигтить під тиском пари, здешевлює метр коленкору на тридцять су, але ні ця машина, ні інші вдосконалення в промисловості не вдихнуть живого струменя в душу народу і не розкажуть нащадкам про його життя; єгипетське, мексіканське, грецьке, римське мистецтво з їхніми шедеврами, що начебто не дають ніякої користі, протягом тисячоліть свідчать про існування народів — своїх творців, тоді як великі нації, позбавлені геніїв, зникли з лиця землі, не лишивши на ній навіть, так би мовити, візитної картки! У геніальних творіннях зосереджена сутність цивілізації — і в цьому їхня ні з чим не зрівнянна корисність. Думаю, що й у ваших очах пара чобіт не буде ціннішою за театральну п'єсу, і ви не віддасте перевагу якомусь вітрякові перед церквою Сент-Уан. Так от, і народи надихаються тими самими почуттями, що й окрема людина, а заповітна мрія кожної людини — і після смерті духовно жити в якихось своїх твореннях, як фізично вона відтворює себе в дітях. А народ досягає безсмертя через творіння своїх геніїв. У наші часи Франція переконливо підтверджує слушність моїх міркувань. Безперечно, вона поступається Англії в промисловості, торгівлі та в судноплавстві, і все ж, я думаю, вона стоїть на чолі світу завдяки своїм митцям, своїм талантам, витонченості своїх виробів. Нема такого художника чи мислителя, який не поривався б у Париж, щоб там здобути визнання свого таланту. Тільки у Франції нині існує істинна школа живопису, а завдяки своїм книгам ми царюватимемо надійніше й довше, ніж завдяки мечу. Якщо погодитися з Ернестом, то слід знищити квіти розкоші, жіночу красу, живопис і поезію; звичайно, від цього суспільство не загинуло б, але, запитую, хто примирився б із таким життям? Усе, що приносить користь,— бридке і потворне.

Кухня необхідна в домі, але ви уникаєте сидіти в кухні, ви надаєте перевагу вітальні, прикрашаючи її, як і ось цю вітальню, зовсім непотрібними речами. Ну для чого годяться оці чарівні розписи, оці різьблені панелі? Красу можна знайти лише в тому, що, як ми вважаємо, не дає ніякої користі. Шістнадцяте сторіччя ми назвали добою Відродження — і цілком справедливо. Це сторіччя стало світанком нової історії. Люди згадуватимуть про нього і тоді, коли забудуть про кілька попередніх століть, уся заслуга яких тільки в тому, що вони колись були, як і мільйони смертних, котрі не мали ніякої ваги в житті того або того покоління.

— Лахміття хай! Мені моє лахміття любе!113 — жартівливо кинув герцог д'Ерувіль, порушивши мовчанку, яка запанувала після пишномовної тиради Каналіса.

— А чи існує оте мистецтво, яке, по-вашому — єдина сфера, де може проявити себе геній? — напав на Каналіса Буча.— А що як це просто красива брехня, в яку прагне вірити суспільна людина? Навіщо мені вішати у себе в кімнаті мальований нормандський пейзаж, коли я можу піти подивитися пейзаж у природі, що чудово вдався Господові Богу? У мріях ми переживаємо поеми прекрасніші, ніж "Іліада". За помірковану ціну я можу знайти у Валоньї, в Карантані, а також у Провансі або в Арле живих Венер, не гірших від Тіціанових. "Судова газета" друкує романи з жахливою розв'язкою і зі справжньою кров'ю — а не чорнильною, як у романах Вальтера Скотта. Щастя і доброчесність стоять вище, ніж мистецтво й геніальність.

— Браво, Буча! — вигукнула пані Латурнель.

— Що він сказав? — спитав Каналіс у Лабрієра, неохоче відриваючи погляд від Модести, в чиїх очах та в позі він із насолодою читав милий, наївний захват.

Зневага Модести, яку довелося витерпіти Лабрієрові, а головне, її непоштива відповідь батькові так засмутили бідолашного молодика, що він нічого не відповів Каналісові; його погляд, скорботно прикутий до Модести, виражав глибоку задуму. Доводи клерка із запалом розвинув герцог д'Ерувіль, висловивши припущення, що екстаз святої Терези має більшу цінність, аніж твори лорда Байрона.

— Ви не взяли до уваги, пане герцог,— заперечила Модеста,— що це екстаз — поезія глибоко особиста, а геній Байрона чи Мольєра приносить користь людству.

— Ти ж начебто була однієї думки з бароном де Каналісом, — жваво втрутився Шарль Міньйон.— А тепер запевняєш, що геній має приносити користь, як, скажімо, бавовна. Та може, й логіка тобі здається чимось старосвітським, як і твій бідолашний батько.

Буча, Лабрієр і пані Латурнель обмінялися насмішкуватими поглядами, які ще дужче розсердили Модесту; на мить вона розгубилась і не знайшла, що відповісти.

— Заспокойтеся, мадмуазель! — сказав Каналіс, усміхнувшись їй.— Нас не розбили і не зловили на суперечності. Кожен витвір мистецтва — ідеться про літературу, музику, живопис, скульптуру чи архітектуру — дає суспільству і матеріальну користь, тією самою мірою, що й комерційні товари. Мистецтво сприяє торгівлі, його витвори теж, по суті, товар. Сьогодні книжка приносить авторові в середньому десять тисяч франків прибутку, а щоб її видати, потрібні друкарські верстати, словолитні, книгарні — одне слово, тисячі робочих рук. Виконання симфонії Бетховена або постановку опери Россіні теж обслуговують безліч робітників, машин та цілі галузі виробництва. Вартість якого-небудь пам'ятника ще переконливіше підтверджує мою думку. Отож можна сказати,

що витвори генія виникають на дуже дорогій основі, й тому неминуче приносять користь робітнику.

Каналіс ще якийсь час розвивав цю думку, вдаючись до яскравих образів і втішаючись своїми фразами. Але з ним сталося те, що й з більшістю натхненних балакунів: він повернувся до вихідної точки розмови і, сам того не помітивши, став обстоювати погляд Лабрієра.

— Я з радістю переконуюся, любий бароне,— тонко зауважив маленький герцог д'Ерувіль,— що з вас вийде чудовий конституційний міністр.

— О! — вигукнув Каналіс із величним жестом.— Що ми доводимо всіма цими дискусіями? Ту одвічну істину, що все — правда, і все — неправда. Моральні істини, як і живі створіння, змінюються до невпізнання, залежно від середовища, яке їх оточує.

— Суспільство живе загальновизнаними істинами,— зауважив герцог д'Ерувіль.

— Яка легковажність! — тихо сказала пані Латурнель своєму чоловікові.

— Він поет,— відповів Гобенгейм, почувши ці слова.

Каналіс, який вважав, що стоїть незрівнянно вище від своїх слухачів,— правда, у своєму останньому філософському висновку він, мабуть, мав рацію,— прийняв за ознаку невігластва холодність, що відбилася на обличчях присутніх. Та побачивши, що Модеста оцінила його красномовність, він лишився задоволений собою, не здогадуючись, наскільки його

монолог образив провінціалів, чия єдина турбота — довести парижанам існування, розум та мудрість провінції.

— Давно ви бачили герцогиню де Шольє? — спитав герцог Каналіса, щоб змінити тему.

— Я розлучився з нею шість днів тому,— відповів поет.

— Як вона себе почуває? — провадив герцог.

— Чудово.

— Будьте ласкаві, передайте їй вітання від мене, коли писатимете.

— Кажуть, вона чарівна,— озвалася Модеста, звертаючись до герцога.

— Барон може відповісти вам з більшим знанням справи, ніж я,— сказав обер-шталмейстер.

— Більше, ніж чарівна,— заявив Каналіс, не відступаючи перед лукавим натяком д'Ерувіля.— Але моя думка небезстороння, мадмуазель: герцогиня де Шольє — мій друг уже десять років. Я завдячую їй усе, що маю в собі доброго, вона уберегла мене від небезпек світського життя. І нарешті, герцог де Шольє допоміг мені ступити на той шлях, яким я нині йду. Без заступництва цієї родини король і принцеси могли б забути про такого незначного поета, як я. Отож моя прихильність до герцогині завжди буде сповнена вдячності.

Все це було сказано із слізьми в голосі.

— Як ми повинні любити ту, яка надихає нас на стільки чудових пісень, жінку, що вселила нам таке високе почуття! — мовила Модеста розчуленим голосом.— Чи можна уявити поета без музи?

— Такий поет не мав би серця, він писав би вірші сухі, як вірші Вольтера, бо Вольтер ніколи нікого не любив, крім Вольтера,— відповів Каналіс.

— А пам'ятаєте, як у Парижі ви зробили мені честь, відверто признавшися, що не переживаєте тих почуттів, які висловлюєте у своїх творах? — спитав бретонець у Каналіса.

— Влучний удар, хоробрий солдате,— відповів поет, усміхаючись.— Але знайте, що людині дозволено вкладати почуття і в творчість, і в реальне життя. Можна висловлювати високі почуття, не переживаючи їх, і переживати їх, не вміючи висловити. Мій друг Лабрієр любить до безтями,— великодушно сказав він, обертаючись до Модести.— Я ж хоч і люблю, безперечно, так само сильно, як і він, але вважаю,— якщо, звісно, не тішу себе ілюзією,— що зміг би виразити свою любов і в літературній формі, яка відповідала б її глибині. Правда, я не обіцяю, мадмуазель,— вів він далі, обертаючись до Модести з дещо робленою грацією,— що завтра не втрачу тями й тоді...

Отак поет долав перешкоди і спалював на честь свого кохання усі палиці, які вставляли йому в колеса. Модеста була приголомшена гнучким розумом парижанина, що оздоблював своїм блиском порожні фрази балакуна.

— Який акробат! — сказав Буча на вухо куцому Латурнелю, вислухавши пречудову тираду про католицьку релігію і про щастя мати за дружину жінку побожну; цей букет пишних

словес поет підніс пані Міньйон у відповідь на якесь її зауваження.

На очі Модести начебто була надіта пов'язка. Чари поетових промов і та увага, яку вона заздалегідь вирішила йому приділяти, заважали їй побачити те, що ретельно відзначав Буча: декламаторські прийоми, відсутність простоти, пишномовність, що замінювала почуття і всю ту плутанину в думках, яка навіяла клеркові його трохи різке порівняння. В той час, коли пані Міньйон, Дюме, Буча, Латурнель дивувалися непослідовності балачок Каналіса,— хоча, щиро кажучи, така примхлива непослідовність більш або менш завжди властива французькій бесіді,— Модеста захоплювалася гнучкістю його висловлювань і, ведучи поета за собою звивистими стежками своєї фантазії, думала: "Він кохає мене!"

Буча, як і всіх інших глядачів цієї "вистави" — інакше не скажеш, — вразила в поведінці поета головна вада егоїстів — у Каналіса ж вона проявлялася аж занадто, як у всіх людей, що звикли розбалакувати в салонах. Чи то Мельхіор наперед схоплював думку співрозмовника, чи то зовсім його не слухав, чи то володів здатністю слухати, водночас думаючи про щось інше, але з його обличчя не сходив неуважливий вираз, який розхолоджує співрозмовників і ображає їхню гордість. Не слухати — це не тільки брак чемності, а й ознака зневаги. А в Каналіса ця звичка заходила іноді дуже далеко: часто він залишав зовсім без відповіді звернене до нього запитання і до неввічливості різко переходив у розмові на тему, що цікавила тільки його. Хоча від видатної людини таке зухвальство часом терплять, не протестуючи, усе ж воно заронює в серця іскру неприязні й бажання помститися; якщо ж у такий спосіб поведеться рівний тобі, це може знищити дружбу. А коли Каналіс усе-таки примушував себе вислухати співрозмовника, то припускався іншої помилки — увесь його вигляд виражав не щиру зацікавленість розмовою, а поблажливе відчуття власної

зверхності. Така напівжертва ображає менше, ніж цілковита байдужість, але все ж таки вона псує настрій тому, хто говорить, і викликає в нього невдоволення. Ніщо не дає такого прибутку в комерції спілкування з людьми, як милостиня уваги. "Хто має вуха — хай чує" — це не тільки євангельська істина, а й надійна життєва мудрість. Дотримуйтеся її, і вам проститься усе, навіть вади. Бажаючи сподобатися Модесті, Каналіс іноді стежив за своєю поведінкою і був люб'язний з дівчиною, але з іншими він надто часто лишався самим собою.

Кінець кінцем, Модеста попросила Каналіса прочитати якогось вірша; вона, мовляв, чула, що він чудовий читець і сама хоче в цьому переконатися (муки інших десятьох слухачів її не обходили). Каналіс узяв із рук у Модести томик і проворкотів (влучнішого слова тут не придумаєш) вірш, який вважають у нього найкращим, а саме, переспів "Кохання ангелів" Мура114, озаглавлений Vitalis*.

* Подих життя (латин.).

Одначе пані Латурнель, пані Дюме, Гобенгейм і касир вітали цю блискучу декламацію позіхами.

— Якщо, ласкавий пане, ви ще й добре граєте у віст,— сказав Гобенгейм, подаючи Каналісові п'ять складених віялом карт,— то повірте, я ніколи не зустрічав людини, що являла б собою взірець такої досконалості, як ви.

Ці слова викликали сміх, бо виражали думку всіх присутніх.

— Я граю у віст достатньо добре, щоб прожити у провінції до кінця своїх днів,— відповів Каналіс.— Для любителів вісту тут явно було забагато поезії й філософії,— сердито додав він, кинувши томик своїх віршів на підвіконня.

Цей дріб'язковий епізод показує, які небезпеки чигають на салонного героя, такого, як Каналіс, коли він опиняється поза своєю звичною сферою. Він скидається тоді на актора, улюбленця певного різновиду публіки, чий талант відразу тьмяніє, коли він виходить за межі свого середовища й виступає на сцені першокласного театру.

Каналіс грав у парі з герцогом, Гобенгейм був партнером Латурнеля. Модеста сіла біля поета, на превеликий відчай бідолашного Ернеста; він пильно стежив за виразом обличчя цієї примхливої дівчини, і бачив, що вона все більше піддається чарам Каналіса. Лабрієр не здогадувався, що Мельхіор наділений даром спокусника, в якому природа часто відмовляє людям щирим, адже вони, як правило, вельми сором'язливі. Цей дар вимагає сміливості, жвавості та майже акробатичної гнучкості розуму і навіть певних акторських здібностей. Та хіба в душі кожен поет не комедіант? Правда, між умінням виражати почуття, яких не переживаєш, але можеш збагнути всі їхні відтінки розумом, і прикиданням, до якого вдаються, щоб досягти успіху на сцені приватного життя, величезна різниця. Одначе якщо поет заражається лицемірством, необхідним людині світській, він свідомо спрямовує свій талант на те, щоб удати почуття, яких вимагають від нього обставини — так ото геній, приречений на самотність, дає вихід поривам свого серця у грі уяви.

"Задля мільйонів старається,— з гірким смутком думав Лабрієр.— І так зуміє розіграти палку закоханість, що Модеста йому повірить!"

І замість показати себе ще люб'язнішим і дотепнішим, ніж суперник, Лабрієр наслідував приклад герцога д'Ерувіля: він спохмурнів, став напруженим і неспокійним. Але тоді як царедворець стежив за вихватками юної спадкоємиці, вивчаючи її вдачу, Ернест мучився чорною і гіркою ревністю — адже він

досі не домігся жодного погляду від своєї богині. Він вийшов на кілька хвилин у сад, разом з Буча.

— Всьому кінець,— сказав Ернест.— Вона в нестямі від нього, а я їй більше, ніж бридкий. І вона має слушність! Каналіс чарівний, він здається розумним, навіть коли мовчить, його очі виражають пристрасть, а мова — поезію...

— Чи порядна він людина? — спитав Буча.

— О, звичайно,— відповів Лабрієр.— Він прямодушний, шляхетний, а підпавши під вплив такої дівчини, як Модеста, звільниться від дрібних вад, що їх розвинула у ньому герцогиня де Шольє.

— Ви славний хлопець,— сказав карлик.— Але чи здатний він полюбити її?

— Не знаю,— відповів Лабрієр.— Вона згадувала про мене? — запитав він після хвилинної мовчанки.

— Та згадувала,— сказав Буча і повторив слова про маску, що були вихопилися в Модести.

Ернест сів на лаву й затулив обличчя долонями. Він не міг стримати сліз і не хотів показати їх Буча. Але карлик був досить проникливий, щоб здогадатися про них.

— Що з вами, добродію?

— Вона має слушність! — сказав Лабрієр, рвучко підводячись.— Я — негідник.

І він розповів Буча про обман, на який його намовив Каналіс, зауваживши при цьому, що він хотів у всьому признатися Модесті раніше, ніж вона скине маску, і став майже по-дитячому нарікати на свою нещасливу долю. Буча відчув до нього симпатію, угадавши в його гірких словах любов з її наївною безпосередністю, з її щирою і глибокою тривогою.

— Але чому ж ви не покажете себе у справжньому світлі перед Модестою? — спитав він Ернеста.— Чому дозволяєте суперникові морочити її своїми фокусами?

— Отже, ви ніколи не відчували, як ваше горло стискається, тільки-но ви хочете заговорити з нею? Як терпне тіло і холоне шкіра біля корінців волосся, коли її погляд, хай навіть неуважний, ковзає по вас?

— Проте ви ще не зовсім утратили тяму. Я помітив, як ви засмутилися, коли вона, хоч і непрямо, сказала своєму шановному татові: "Ви дурень".

— Добродію, я надто її люблю! І такі її слова — для мене — ніж у серце, настільки вони суперечать бездоганним чеснотам, які я в ній бачу...

— А Каналіс виправдав її,— зауважив Буча.

— Якби справді в ній було більше самолюбства, ніж серця, не варто було б і жалкувати за нею,— сказав Лабрієр.

В цей час Модеста в супроводі Каналіса, який програв свою партію у віст, батька й пані Дюме вийшла подихати свіжим повітрям зоряної ночі.

Поки його дочка прогулювалася з поетом, Шарль Міньйон підійшов до Лабрієра.

— Вашому другові, добродію, слід би стати адвокатом,— сказав він, усміхаючись і пильно дивлячись на молодика.

— Не поспішайте осудити поета, графе, до нього не можна підходити з тією самою строгою міркою, що до людини звичайної, такої, як я,— відповів Лабрієр.— У поета високе призначення. Він створений, щоб виражати поезію всього сущого, і тому насамперед сприймає поетичну сторону життя. Отож там, де ви вбачаєте суперечність, він насправді лишається вірний своєму покликанню. Він скидається на художника, що малює однаково добре і мадонну, і куртизанку. Мольєр створив правдиві образи і старих дідів, і юнаків, а Мольєр, безперечно, умів мислити тверезо. Така гра розуму, яка розбещує людей пересічних, не завжди впливає на характер людини по-справжньому видатної.

Шарль Міньйон потис Лабрієрові руку і сказав:

— Але ж при такій гнучкості розуму він зможе виправдати у власних очах вчинки діаметрально протилежні, а надто в політиці.

— Ох мадмуазель,— казав у цю хвилину Каналіс скрадливо-ласкавим голосом у відповідь на якесь зауваження Модести,— не думайте, що розмаїття почуттів бодай трохи впливає на силу справжньої пристрасті. Поети постійніші й відданіші в коханні, ніж звичайні люди. Насамперед не ревнуйте поета до його музи! Це щастя — бути дружиною чоловіка завжди заклопотаного! Коли б ви почули, як нарікають на свою долю жінки, чиї чоловіки б'ють байдики, бо не навчені жодного ремесла, або завдяки своєму багатству, ви зрозуміли б, що

найбільша радість для парижанки — це бути вільною і необмеженою володаркою у себе вдома. І саме ми, поети, дозволяємо дружині взяти в руки скіпетр домашнього царювання, бо він непотрібний нам, бо ми нездатні принизитися до тиранії, до якої вдаються люди дріб'язкової душі. У нас є цікавіші справи. Якщо я коли-небудь одружуся,— а це для мене, повірте, ще дуже віддалена катастрофа,— я хотів би, щоб моя дружина зберегла за собою ту саму духовну свободу, що й коханка, бо саме в цій свободі я вбачаю джерело жіночої зваби.

Каналіс проявив усю свою дотепність і чари, розмовляючи про кохання, шлюб, поклоніння жінці; він сперечався з Модестою і розважав її бесідою, аж поки Шарль Міньйон, який встиг за цей час підійти до них, не скористався з хвилинної мовчанки, щоб узяти дочку під руку й підвести її до Ернеста, якому цей славний воїн порадив спробувати порозумітися з Модестою.

— Мадмуазель, я не в спромозі далі терпіти вашу зневагу,— сказав Ернест зміненим від хвилювання голосом.— Я не стану захищатись і виправдовуватись, я тільки хочу звернути вашу увагу на те, що ще не отримавши вашого такого приємного для мене листа, надісланого просто людині, а не поетові, одне слово, вашого останнього листа, я хотів написати вам правду про себе і дав вам про це знати у своїй записці, надісланій з Гавра. Всі почуття, які я мав щастя вам висловити, цілком щирі. Надія сяйнула мені в Парижі, коли ваш батько видав себе за бідняка; але якщо тепер усе для мене втрачено, якщо на мою долю лишився тільки вічний жаль, то навіщо мені залишатися тут, де все для мене — мука? Отож дозвольте забрати із собою вашу усмішку, і я назавжди збережу її в серці.

— Добродію, я тут не господиня,— відповіла Модеста, яка здавалася холодною й неуважною,— але, звичайно, я була б у

розпачі, якби мені довелося затримувати в нашому домі тих, хто не знаходить тут ні втіхи, ні щастя.

Вона відійшла від Ернеста і, взявши під руку пані Дюме, попрямувала додому. Через кілька хвилин усі дійові особи цієї домашньої сцени знову зібрались у вітальні й були неабияк здивовані, побачивши, що Модеста сіла поруч із герцогом д'Ерувілем і стала кокетувати з ним, як найпідступніша парижанка. Вона цікавилася його грою, давала поради, яких він у неї просив, і знайшла нагоду полестити йому, прирівнявши вельможне походження до таких же випадкових дарунків долі, як талант і краса. Каналіс зрозумів, або йому здалося, що зрозумів, причину цієї переміни: адже він хотів дошкулити Модесті, назвавши шлюб катастрофою і при тому ще дуже для нього віддаленою, але, як усі, хто грається з вогнем, він перший же й обсмалився. Гордість Модести, її зневага стривожила поета, і він підійшов до неї, виказуючи ревність, яка тим дужче впадала у вічі, що була вдаваною. З невблаганністю ангела Модеста втішалася усвідомленням своєї влади і, природно, зловживала нею. Герцог д'Ерувіль ще ніколи не відчував такого блаженства: йому всміхалася прегарна дівчина! Об одинадцятій вечора — час досить пізній для Шале — всі три залицяльники попрощались і вийшли на вулицю. Герцог вважав Модесту чарівною, Каналіс — надто кокетливою, а Лабрієр був засмучений її суворістю.

Протягом наступного тижня Модеста трималася з трьома поклонниками так само, як і в перший вечір. Здавалося, поет усе-таки взяв гору над суперниками, незважаючи на витівки та примхи дівчини, що час від часу вселяла надію герцогові д'Ерувілю. Нешанобливе ставлення Модести до батька, надмірні вольнощі, які вона дозволяла собі в поводженні з ним, її нетерплячий тон з матір'ю, коли вона наче знехотя робила нещасній сліпій ті послуги, що раніше були гордістю її дочірньої любові, усе це начебто свідчило про вередливу вдачу та

легковажність дівчини, яку її рідні, мабуть, терпіли з дитинства. Коли Модеста заходила надто далеко, вона сама читала собі мораль і приписувала свої гідні осуду витівки притаманному їй духу незалежності. Вона призналася герцогові й Каналісу, що зовсім не схильна до послуху і вважає цю свою ваду серйозною перешкодою на шляху до влаштування своєї долі. В такий спосіб вона досліджувала характер своїх залицяльників, як ото досліджують земні надра, щоб видобути з них золото, вугілля, туф або воду.

— Я ніколи не знайду собі чоловіка,— казала вона напередодні переїзду родини Міньйонів у віллу,— який зносив би мої примхи з терплячою добрістю мого батька, з поблажливістю моєї любої матусі.

— Бо вони знають, що ви їх любите, мадмуазель,— сказав Лабрієр.

— Не сумнівайтеся, ваш чоловік зуміє оцінити скарб, який йому дістанеться,— зауважив герцог.

— Розуму й твердості духу у вас більше, ніж треба, щоб привчити чоловіка до послуху,— сказав, сміючись, Каналіс.

Модеста посміхнулася; мабуть, так само посміхнувся Генріх IV, коли почув три різні відповіді на одне підступне запитання, яке він поставив своїм трьом міністрам, щоб вони висловились і розкрили себе перед послом однієї держави.

Все ж таки Модеста явно віддавала перевагу Каналісові, й у день званого обіду вона довго прогулювалася з ним по утрамбованому майданчику між домом і квітником. Судячи з жестів поета та з вигляду молодої спадкоємиці, вона слухала його досить прихильно, й тоді обидві панни д'Ерувіль підійшли

до них, щоб порушити цю неприпустиму бесіду наодинці. З притаманною жінкам у таких випадках винахідливістю вони перевели розмову на життя при дворі, на блиск, що оточує найвищі придворні посади. Вони пояснили, яка прірва лежить між вищими та нижчими вельможами двору, і намагалися заморочити Модесті голову, роздмухати її марнолюбство, малюючи їй чи не найзавиднішу долю, про яку за тих часів могла мріяти жінка.

— Якщо ваш син народиться з титулом герцога — це дасть йому великі переваги,— заявила стара панна.— Такий титул важить більше, ніж багатство. Він недоторканий і передається від покоління до покоління.

— Якій же випадковості,— сказав Каналіс, невдоволений тим, що його розмову з Модестою безцеремонно урвали,— слід приписати більше, ніж скромні успіхи пана обер-шталмейстера в тих делікатних справах, де високий титул мав би сприяти його домаганням?

Панни д'Ерувіль кинули на Каналіса погляд не менш отруйний, ніж укус гадюки, але лукава усмішка Модести привела їх у цілковите замішання, і вони не знайшли, що відповісти.

— Пан обер-шталмейстер ніколи не дорікнув вам за те смирення, з яким ви приймаєте свою славу,— сказала Модеста Каналісові.— Навіщо ж висміювати його скромність?

— Просто моєму небожеві досі не пощастило зустріти дівчину, гідну нашого високого становища,— сказала стара панна.— То нам траплялися такі, що володіли тільки достатнім багатством, то такі, які мали лише необхідний для майбутньої герцогині розум. І признаюся, добре ми зробили, що не

квапилися, чекаючи, поки Господь пошле нам нагоду познайомитися з дівчиною, в якій поєднаються шляхетність, розум і багатство, потрібні для нареченої герцога д'Ерувіль.

— Зрозумійте, люба Модесто,— сказала Елена д'Ерувіль, відвівши свою нову подругу на кілька кроків убік,— у Франції знайдеться тисяча баронів, подібних до Каналіса, а в Парижі — сотня поетів, нічим від нього не гірших. А до генія йому так далеко, що навіть я, бідна дівчина, змушена за браком посагу піти в монастир, і то відмовилася б від нього! До того ж ви не уявляєте, на що перетворюється молодик, який десять років був під п'ятою у герцогині де Шольє! Воістину лише стара жінка, якій скоро стукне шістдесят, може терпіти ті недуги, що від них, кажуть, страждає великий поет, а найлегшу з них, до речі, в Людовіка Чотирнадцятого вважали за нестерпну ваду. Правда, герцогині це не завдає особливих незручностей, адже він їй усе-таки не чоловік і не завжди перебуває біля неї...

І вдавшись до маневру, до якого жінки часто вдаються у взаєминах між собою, Елена д'Ерувіль почала нашіптувати на вухо Модесті плітки, що їх поширювали про поета заздрісниці пані де Шольє. Ця розмова, звичайна в жіночому товаристві, дає уявлення про те, яка запекла боротьба уже точилася навколо статку графа де Лабасті.

За десять днів думка мешканців Шале про трьох претендентів на руку Модести зазнала помітних змін. Ці зміни були аж ніяк не на користь Каналісові і випливали з міркувань, які мали б навести на глибокі роздуми людей, увінчаних славою. Досить глянути, з яким азартом любителі ганяються за автографами, і стане очевидно, що славетна людина збуджує серед публіки найжвавіщу цікавість. Але мало хто з провінціалів уявляє собі, до яких прийомів удається знаменитість, коли пов'язує краватку, прогулюється бульварами, ловить витрішки або їсть котлету, і тому, коли вони бачать людину, що стала

улюбленцем моди або купається в промінні більш чи менш скороминущого успіху, який, проте, завжди збуджує заздрощі, в них вихоплюються вигуки: "Оце так!", "Дивовижно!" та інші в такому ж дусі. Хай там як, а чари чужої слави, навіть заслуженої, діють недовго, а особливо на людей недалеких, схильних до насмішки або заздрісних. Для таких ореол чужої слави спалахує і гасне із швидкістю блискавки. Власне, слава, як і сонце, світить та гріє тільки здалеку, а коли до неї наблизишся, вона стає холодна, як льодовики на вершинах Альп. По суті, лише ті, хто рівний великій людині, справді усвідомлюють її велич, бо вони скоріше, ніж так звані вульгарні шанувальники, перестають помічати в ній вади, притаманні людській природі. Щоб подобатися постійно, поет мусить удаватися до фальшивої люб'язності, властивої людям, яким прощають їхню нікчемність за послужливі манери та приязну мову; бо крім таланту, від поета вимагають також банальних достойностей салонного героя і сімейних чеснот у дусі Беркена. Великий поет Сен-Жерменського передмістя не захотів підкорятися цьому суспільному законові й тому незабаром помітив, як приголомшений подив, спричинений його розбалакуваннями в перші вечори, змінився образливою байдужістю. Розум, якщо ним розкидаються надто щедро, впливає на душу так само, як блискуча вітрина кришталевих виробів на очі. Одне слово, осяйний фейєрверк Каналісових балачок швидко стомив людей, яким, за їхнім висловом, подобалося все ґрунтовне. Змушений незабаром виступити в ролі людини звичайної, поет зустрів на цьому шляху чимало підводних рифів, тоді як Лабрієр зумів здобути прихильність тих, кому спочатку видався відлюдьком. Провінціали захотіли помститися Каналісові за славу, віддавши перевагу його другові. Найкращим людям властиві ці риси характеру. Доповідач палати державного контролю, людина добра й проста, не ображав нічийого самолюбства. Придивившись до нього ближче, усі відкрили в ньому щиру вдачу, велику скромність, здатність берегти таємницю не гірше за

вогнетривку шафу і чудове вміння триматися в товаристві. Як політичного діяча, герцог д'Ерувіль ставив Лабрієра значно вище за Каналіса. Поет — мінливий, непостійний і шанолюбний, як Тассо — любив розкіш, велич і влазив у борги; тоді як молодий службовець палати державного контролю мав спокійну й лагідну здачу, жив розважливо, приносив суспільству користь, не сурмлячи про це в усі сурми, ждав винагороди, не напрошуючись на неї, і навіть мав уже деякі заощадження.

Своєю поведінкою Каналіс тільки підтверджував невигідну думку, що склалася в буржуа, які спостерігали за ним. За останні два-три дні він став похмурий, нетерплячий, часто впадав у меланхолію, яка не мала очевидної причини і яку можна було пояснити хіба що мінливістю настрою та нервовим темпераментом — тобто рисами вдачі, властивими всім поетам. Насправді ж ці "химери" (за висловом провінціалів) були спричинені тривожним усвідомленням своєї провини, з кожним днем більшої, перед герцогинею де Шольє, якій Каналіс повинен був написати і все не міг на це зважитись. Лагідна пані Дюме і статечна пані Латурнель пильно спостерігали за Каналісом, і його примхлива вдача стала темою багатьох розмов між ними та пані Міньйон. Каналіс відчув на собі наслідки цих балачок, не знаходячи їм пояснення. Його вже не розпещували увагою, на обличчях уже не з'являвся захоплений вираз, як у перші дні, а до Ернеста тим часом почали дослухатися. Ось чому в останні два дні поет докладав відчайдушних зусиль, щоб полонити серце Модести, і, користаючись із кожної хвилини, коли міг залишитися з нею на самоті, намагався обплутати її сіттю палких признань. Яскравий рум'янець Модести дав зрозуміти обом паннам д'Ерувіль, що вона з великою втіхою вислуховує прекрасну любовну арію в чудовому виконанні і, стурбовані успіхом противника, вони, як читач уже знає, вдалися до звичайного в таких випадках ultima ratio* жінок, до тієї обмови, яка рідко не влучає в ціль, бо викликає в людини непереборну фізичну відразу.

* Останній аргумент (латин.).

Сідаючи за стіл, поет помітив, що чоло його богині затьмарилось. Він збагнув, що це наслідок підступної каверзи старої панни д'Ерувіль і визнав за необхідне освідчитися Модесті, як тільки йому вдасться залишитися з нею наодинці. Почувши кілька дошкульних, хоч і ввічливих реплік, якими обмінялися Каналіс та обидві вельможні діви, Гобенгейм штурнув ліктем Буча, свого сусіда, й показав очима на поета та обер-шталмейстера.

— Вони потоплять один одного,— прошепотів він карликові на вухо.

— Каналіс має досить таланту, щоб потопити себе без сторонньої допомоги,— відповів Буча.

Під час обіду, сервірованого з небаченою розкішшю, герцог домігся великої переваги над Каналісом. Модеста напередодні отримала свою амазонку і, природно, заговорила про верхові прогулянки. Розмова повернула так, що дівчина мимоволі висловила бажання подивитись на полювання з гончаками, розвагу досі їй не знайому. Герцог відразу ж запропонував показати їй це видовище в королівському лісі, розташованому за кілька льє від Гавра. Маючи тісні зв'язки з князем де Кадіньяном, обер-єгермейстером, він ухопився за нагоду розгорнути перед очима Модести картину королівської розкоші, звабити її пишнотою придворного світу і пробудити в ній бажання проникнути туди завдяки заміжжю. Каналіс перехопив погляди, якими обмінялися панни д'Ерувіль з герцогом; ці погляди так промовисто говорили: "Спадкоємиця наша!", що поет, чиї ресурси обмежувалися особистим чаром, вирішив негайно домогтися від дівчини запоруки її прихильності. Модеста була майже налякана тим, що у своїх взаєминах із д'Ерувілем зайшла далі, ніж їй хотілося, і тому, гуляючи після

обіду в парку, вона умисне трохи випередила з Мельхіором решту товариства. Послався на жіночу цікавість, таку природну для молодої дівчини, вона надала поетові можливість здогадатися про суть плітки, яку розповіла їй сестра обер-шталмейстера. У відповідь на обурений вигук Каналіса вона попросила його зберігати мовчанку, і поет їй це обіцяв.

— У вищому світі лихослів'я вважають цілком законним способом боротьби,— сказав він.— Вашу чесну душу воно обурює, я ж із нього сміюся, я навіть задоволений. Якщо панни д'Ерувіль удаються до цього засобу, то, мабуть, вони вважають, що інтересам його ясновельможності загрожує неабияка небезпека.

І відразу ж, скориставшись перевагами такої довірчої розмови, Каналіс почав жартівливо виправдовуватись перед Модестою: він говорив так дотепно, так пристрасно і так поетично дякував їй за довіру, в якій він поспішив угледіти проблиск кохання, що дівчина відчула себе зв'язаною з поетом не менше, ніж з обер-шталмейстером. Розуміючи, що настала слушна мить і треба бути рішучим, Каналіс освідчився їй у коханні. Він давав Модесті клятви, в яких його поезія сяяла, наче місяць, майстерно викликаний у потрібну хвилину на небо, він натхненно описував красу своєї білявої супутниці, так прегарно вдягненої з нагоди сімейного свята. Вдавана екзальтація, якій сприяли вечір, листя дерев, небо й земля, вся природа, завела закоханого шукача багатства далі, ніж того вимагав тверезий глузд; несподівано для самого себе він заговорив про свою безкорисливість і завдяки витонченості свого стилю дав нове тлумачення давньої теми Дідро: "Півтори тисячі франків і моя Софі!"115 або "Хоч хліб із водою, аби мила з тобою", тобто улюбленої теми всіх закоханих, які чудово знають про багатство майбутнього тестя.

— Добродію,— сказала Модеста, вдосталь натішившись мелодією цього чудово виконаного сольного номера з варіаціями на давно відому тему,— завдяки свободі, яку надали мені батьки, я змогла вас вислухати, але звернутися ви насамперед повинні до них.

— То пообіцяйте ж мені,— вигукнув Каналіс,— що ви з радістю виконаєте волю батьків, якщо я доб'юся їхньої згоди!

— Я знаю,— відповіла вона,— що мій батько має одну примху, яка може образити законну гордість такого стародавнього роду, як ваш. Річ у тім, що граф де Лабасті хоче передати онукам своє ім'я і титул.

— О люба Модесто, на яку тільки жертву не погодиться чоловік, аби довірити своє життя такому ангелові-охоронцю, як ви!

— Ви, звичайно, зрозумієте, що я не можу за одну мить вирішити долю всього свого життя,— відповіла Модеста і підійшла до панн д'Ерувіль.

У цей час дві шляхетні діви намагалися полестити марнославству куцого Латурнеля, щоб привернути його на свій бік. Панна д'Ерувіль, яку надалі ми називатимемо тільки родовим ім'ям, на відміну від її племінниці Елени, дала зрозуміти нотареві, що посада голови гаврського суду, якою Карл X дозволив їм розпоряджатися, буде гідною винагородою за його талант і чесність непідкупного слуги закону. Буча прогулювався з Лабрієром і схвильовано стежив за успіхами зухвалого Мельхіора; він знайшов спосіб поговорити з Модестою, затримавши її на кілька хвилин біля ґанку, в той час, коли всі повертались в дім, щоб сісти за неодмінний віст.

— Сподіваюся, мадмуазель, ви ще не називаєте його Мельхіором? — спитав він у неї пошепки.

— За цим затримки не буде, мій Таємничий карлику,— відповіла Модеста з усмішкою, що могла б урвати терпець навіть ангелові.

— О святий Боже! — вигукнув клерк, і його довгі руки, обвиснувши, мов батоги, торкнулися сходинок ґанку.

— А що такого? Хіба він гірший за цього злостивого й похмурого Лабрієра, якому ви співчуваєте? — провадила вона, прибравши на одну згадку про Ернеста того гордовитого вигляду, таємницю якого знають тільки дівчата; здається, ніби їхня невинність наділяє їх крильми, і вони підносяться на недосяжну височінь.— Чи не ваш Лабрієр узяв би мене без посагу? — промовила вона після хвилинної мовчанки.

— А ви спитайте про це у вашого батька,— відказав Буча, відійшовши на кілька кроків убік, щоб відвести Модесту далі від вікон.— Вислухайте мене, мадмуазель. Ви знаєте, що той, хто зараз розмовляє з вами, ладен у будь-яку хвилину, у будь-яку мить віддати за вас не тільки життя, а й честь; тому ви можете мені вірити, можете сказати мені навіть те, чого, можливо, не сказали б і рідному батькові. Невже незрівнянний Каналіс розводився перед вами про некорисливість, і тому ви кинули цей докір на адресу бідолахи Ернеста?

— Атож.

— І ви йому повірили?

— Мені здається, Бридкий клерку,— зауважила вона, назвавши карлика одним з десяти чи дванадцяти прізвиськ,

якими нагородила його,— ви піддаєте сумніву силу моїх чарів і забуваєте про те, що в мене є самолюбство.

— Ви жартуєте, люба панно Модесто. Значить, не сталося нічого серйозного і, сподіваюся, ви тільки смієтеся з нього.

— Що подумали б ви про мене, добродію Буча, якби я вважала, що маю право глузувати з чоловіка, а тим більше видатного, який робить мені честь, домагаючись моєї руки? Знайте, метре Жане, дівчині лестить поклоніння навіть чоловіка нікчемного, хоч вона і вдає, ніби зневажає його.

— Отже, моє поклоніння вам лестить? — спитав клерк, підводячи до неї обличчя, що сяяло, наче місто, освітлене ілюмінацією на велике свято.

— Ваше поклоніння? — перепитала вона.— Ви не раз давали мені доказ справді дорогоцінної дружби, почуття некорисливого, як материнська любов. Не рівняйте себе ні з ким, навіть із моїм батьком, бо піклуватися про мене — його обов'язок...— Вона помовчала, потім вела далі: — Я не можу сказати, що люблю вас — у звичайному розумінні цього слова,— але те почуття, яке я до вас плекаю, незмінне, вічне і не згасне за жодних обставин.

— В такому разі,— сказав Буча, нахилившись ніби для того, щоб підняти камінець, а насправді цілуючи Модестин черевичок, на який він зронив сльозу,— дозвольте мені оберігати вас, як дракон у казці оберігає скарб. Так от, Каналіс щойно обплутував вас мереживом пишномовних фраз, сухозліткою обіцянок, він оспівував кохання на найдзвінкішій, наймелодійнішій струні своєї ліри, хіба не так? Але тільки-но цей закоханий лицар дізнається, що ви бідні, ви побачите, як він умить змінить свою поведінку, побачите його збентеженим,

холодним. Невже й після цього ви погодитеся стати його дружиною, невже збережете повагу до нього?

— Невже це другий Франц Альтор? — спитала вона із гримаскою гіркоти й відрази.

— Дозвольте, я влаштую таку зміну декорацій — це розважить мене,— сказав Буча.— Вони зміняться — і дуже швидко. А потім я спробую влаштувати ще один фокус — повернути вам вашого поета знову закоханим. Я примушу його навпереміну обдувати ваше серце то холодом, то жаром з тією самою грацією невимушеністю, з якою він протягом одного вечора обстоює цілком протилежні погляди, іноді сам того не помічаючи.

— Якщо ви маєте слушність,— сказала Модеста,— то кому ж вірити?

— Тому, хто любить вас по-справжньому.

— Маленькому герцогові?

Буча подивився на Модесту. Обличчя в дівчини лишалося непроникним, вона навіть не моргнула під пильним поглядом карлика. Вони мовчки пройшли кілька кроків.

— Мадмуазель, дозвольте мені висловити вголос думки, що затаїлися на самому дні вашого серця, як водорості в морських глибинах, сказати те, в чому ви самі не хочете собі признатися!

— Отакої! — вигукнула Модеста.— То мій дійсний, таємний і особистий радник хоче бути ще й дзеркалом?

— Ні, тільки відлунням,— відповів клерк, супроводжуючи ці слова жестом, що виражав глибоку скромність.— Герцог любить вас, але любить занадто. Якщо тільки я, жалюгідний карлик, правильно зрозумів ваше чуйне і делікатне серце, вам неприємно, щоб на вас молилися, як на святі дари в дарохранильниці. Ви жінка в найвищому значенні цього слова, і вам зовсім не хочеться бачити чоловіка тільки біля своїх ніг і бути впевненою в його вічній відданості, але ви не прагнете мати чоловіком і егоїста, подібного до Каналіса, який завжди і за всіх обставин віддаватиме перевагу власній особі. Чому ви так настроєні? Я не знаю. Я залюбки перетворився б на жінку і навіть на стару жінку, щоб зрозуміти, з яких міркувань ви ставите такі вимоги до заміжжя — але я прочитав їх у ваших очах і, можливо, так думають усі дівчата на порі. Але у вашій шляхетній душі живе, крім того, і бажання поклонятися чоловікові. А ви не можете опуститись навколішки перед тим, хто сам уклякнув біля ваших ніг. "В такій позі далеко не заїдеш",— казав Вольтер. Отож маленький герцог занадто схиляється перед вами, а Каналіс не досить — власне, зовсім не схиляється. Тому я розгадав, чому ви так лукаво посміхаєтеся, коли щось кажете обер-шталмейстерові, або він звертається до вас із запитанням, а ви відповідаєте йому. Ви ніколи не почуватимете себе нещасливою з герцогом, усі схвалять ваш вибір, але ви не покохаєте його. І холод егоїзму, і надмірний жар безперервного захвату відштовхують серце жінки. Постійне відчуття власної переваги завадить вам утішатися невичерпними радощами того шлюбного життя, про яке ви мрієте, життя, коли пишаються навіть покорою, коли йдуть на малі (а насправді — великі) жертви і з радістю їх приховують, коли мучаться безпричинною тривогою, у сп'янінні чекають успіху, схиляються перед несподівано відкритою величчю, коли душа коханого наче відкрита книга і жінка часто заступається любов'ю за свого заступника...

— Ви чаклун! — вигукнула Модеста.

— А вийшовши за Каналіса, ви не спізнаєте солодкої рівноправності почуттів, духовного спілкування, упевненості в своїх чарах, яка зміцнює узи шлюбу. Цей чоловік думає тільки про себе, власне "я" для нього — суть життя, він досі не вшанував навіть крихтою уваги ні вашого батька, ні обер-шталмейстера. Цьому дрібному шанолюбові нема ніякого діла до вашого почуття гідності чи до вашої покірливості, він перетворить вас на необхідну річ свого родинного вогнища; він і тепер уже встиг образити вас своєю байдужістю до питань честі. Та навіть якби ви дали ляпаса власній матері, Каналіс заплющив би очі, щоб мати змогу заперечувати перед самим собою цей злочин — так йому хочеться добутись до вашого посагу. Таким чином, мадмуазель, я не мав на увазі ні "великого" поета — цього жалюгідного блазня,— ні герцога д'Ерувіля, бо шлюб з його ясновельможністю принесе вам чималі вигоди, але ви не знайдете в ньому щастя...

— Буча, моє серце для вас чиста сторінка, і ви самі вписали туди те, що там прочитали,— сказала Модеста.— У вас говорить ненависть провінціала до кожного, хто на голову вищий за вас. Ви не можете простити поетові, що він чудово обізнаний у політиці, майстерно володіє словом, що перед ним славне майбутнє, і тому ви принижуєте його шляхетні наміри...

— Шляхетні наміри? Та він завтра ж обернеться до вас спиною з ницою байдужістю якого-небудь Вількена!

— Ну що ж, примусьте його розіграти цю комедію, і тоді...

— Він розіграє її, як по нотах! Через три дні, в середу. Запам'ятайте мої слова, панно Модесто. А поки що розважайтесь, слухаючи мелодії цього заводного органчика; потім вам особливо бридкими здадуться його фальшиві ноти.

Модеста весело повернулася до вітальні; з її появою один Лабрієр, що сидів біля вікна, з якого він, безперечно, милувався своєю богинею, підхопився на ноги, так наче лакей голосно повідомив: "Королева!" Ця шаноблива зустріч була сповнена тієї особливої виразності, яка властива мимовільним рухам і промовистіша за найчудовіші фрази. Любовні балачки не можуть зрівнятися з любов'ю, доведеною на ділі, й усі дівчата знають цю очевидну істину не згірше за п'ятдесятирічних жінок. У розумінні цього — головна сила спокусників. Замість подивитися Модесті в обличчя і вклонитися їй з підкреслено світською невимушеністю, як це зробив Каналіс, знехтуваний залицяльник провів її довгим поглядом, дивлячись на неї знизу вгору смиренно і майже боязко, немов Буча. Молода спадкоємиця помітила рух і погляд Ернеста, коли підходила до картярського столу, щоб сісти біля Каналіса, чиєю грою вона начебто зацікавилася. З кількох слів, якими перекинулася Модеста з батьком, Лабрієр довідався, що в середу вона збирається поновити свої верхові прогулянки. Дівчина зауважила при цьому, що в неї нема хлиста, який би личив до її розкішної амазонки. Очі в Ернеста спалахнули, і він промовисто подивився на карлика. Через кілька хвилин обидва вийшли в сад.

— Зараз рівно дев'ята,— сказав Ернест Буча.— Я помчу що є духу в Париж і, думаю, буду там уже завтра, о десятій ранку. Дорогий Буча, з ваших рук панна де Лабасті прийме подарунок, бо до вас вона відчуває щиру прихильність. Дайте мені можливість піднести їй хлист, прикрившись вашим ім'ям, і знайте, що за цю неоціненну послугу ви придбаєте в мені не тільки друга, а й глибоко віддану вам людину.

— Їдьте,— сказав карлик.— Ви щасливий, у вас є гроші!

— Перекажіть від мене Каналісу, що я не повернуся додому, хай він вигадає якийсь привід, щоб пояснити мою дводенну відсутність.

Через годину Ернест виїхав на кур'єрських і за дванадцять годин був у Парижі, де насамперед замовив назавтра місце у гаврській поштовій кареті. Потім обійшов трьох найзнаменитіших паризьких ювелірів, роздивляючись руків'я хлистів і шукаючи справжній витвір мистецтва, що-небудь царствено-прекрасне. Він знайшов золоте руків'я з викарбуваним на ньому рельєфом,— полювання на лисицю, зроблене на замовлення однієї англійки, яка потім не змогла його оплатити. Рубін, що прикрашав головку, був надто дорогий для платні службовця палати державного контролю. Ернест витратив на купівлю цього ювелірного дива всі свої заощадження — сім тисяч франків. Він дав майстрові малюнок герба де Лабасті і двадцять годин на те, щоб викарбувати його замість колишнього герба. До руків'я із зображенням лисячих ловів — справжнього шедевра за витонченістю роботи — приладнали каучуковий хлист і уклали в червоний сап'яновий футляр, підбитий оксамитом і позначений двома переплетеними між собою літерами М. У середу вранці Лабрієр був уже в Гаврі — він приїхав у поштовій кареті і саме вчасно, щоб поснідати з Каналісом. Поет приховав відсутність свого секретаря, сказавши, що він зайнятий роботою, яку надіслали з Парижа. Буча зустрів Лабрієра на поштовій станції, коли прибула карета, взяв у нього подарунок, негайно побіг до Франсуази Коше і попросив її покласти цей шедевр мистецтва на Модестин туалетний столик.

— Ви, звичайно, супроводжуватимете панну Модесту на прогулянку? — спитав клерк у Ернеста.

Він прийшов до Каналіса і поглядом дав знати Лабрієрові, що хлист доставлено за призначенням.

— Я? — перепитав Лабрієр.— Я збираюся лягти спати...

— Отакої! — вигукнув Каналіс, здивовано глянувши на приятеля.— Я перестаю тебе розуміти.

Друзі саме збиралися сідати за стіл і, природно, поет запропонував клеркові поснідати разом з ними. Буча сам умисне не йшов, сподіваючись на крайній випадок шепнути Лабрієрові, щоб той попросив його залишитись, бо з виразу Жерменового обличчя він уже зрозумів: одна з його хитрих витівок — а що він удасться до хитрощів, читачі, певне, здогадалися, після того, як він дав свою обіцянку Модесті — мала цілковитий успіх.

— Ви добре зробили, пане, що запросили на сніданок клерка з контори Латурнеля,— сказав Жермен на вухо Каналісові.

Камердинер багатозначно підморгнув поетові, й обидва вийшли до вітальні.

— Сьогодні вранці, пане, я їздив дивитись на риболовлю. Ще позавчора мене запросив узяти в ній участь хазяїн баркаса, з яким я тут познайомився.

Жермен змовчав про те, що мав нетактовність грати в більярд в одному з гаврських кафе, де Буча оточив його своїми приятелями, щоб змусити танцювати під свою дудку.

— Ну то й що? — запитав Каналіс.— Переходьте до суті.

— Пане барон, я почув розмову про Міньйона і доклав усіх зусиль, щоб її підтримати — адже ніхто не знав, у кого я служу. Ох пане барон, у порту подейкують, що вас заманили в пастку.

Посаг у панни де Лабасті дуже скромний, як і її титул. Корабель, на якому прибув її батько, належить не йому, а китайським купцям, з якими панові Міньйону ще належить розквитатися. Про це багато балакають — і мало втішного для полковника. Я не раз чув про те, що ви й герцог змагаєтеся за прихильність мадмуазель де Лабасті і беру на себе сміливість остерегти вас: хай краще його ясновельможність підловить її, а не ви. Повертаючись із риболовлі, я пройшовся біля театру, де мають звичай прогулюватися купці, й, не замислюючись, змішався з їхнім гуртом. Побачивши, що я добре вдягнений, ці славні люди заговорили зі мною про гаврські справи. Тоді я помалу-потроху навів розмову на полковника Міньйона, і їхня думка настільки збіглася з думкою рибалок, що я порушив би свій обов'язок вашого слуги, якби змовчав про це. Ось чому, пане, вам сьогодні довелося встати й одягтися без моєї допомоги...

— Що ж мені робити? — вигукнув Каналіс, почуваючи себе уже зв'язаним з Модестою і не знаючи, як відступитися від своїх слів.

— Ви, пане, знаєте мою відданість,— сказав Жермен, бачачи, що поет стоїть наче громом прибитий,— і не осудіть, якщо я осмілюся дати вам пораду. Напоїть клерка, й він викладе вам увесь підспідок цієї справи. Не розв'яжеться в нього язик після двох пляшок шампанського, розпийте з ним третю. Та що мені вас учити, невже ви не дасте раду якомусь провінційному клеркові? Адже скоро ми вас побачимо, пане барон, послом, зовсім недавно Філоксена чула, як герцогиня про це сказала.

А тим часом Буча, який потай намовив своїх портових приятелів запросити Жермена на ту риболовлю, радив Ернестові мовчати про причину його поїздки до Парижа і просив нічому не дивуватись і не втручатись у його витівки за столом. Клерк скористався з того, що громадська думка в Гаврі

змінилася не на користь Шарля Міньйона. А сталося це ось чому. Граф де Лабасті урвав знайомство з тими людьми, які за роки його відсутності забули про існування його дружини та дочок. Довідавшись, що він збирається влаштувати званий обід на віллі, усі вони стали тішити себе надією, що будуть у числі гостей. Та коли стало відомо, що запрошені тільки Гобенгейм, подружжя Латурнелів, герцог і двоє парижан, стався вибух громадського обурення проти зарозумілого купця. Підкреслене небажання Шарля Міньйона бувати в Гаврі й бачитися з колишніми приятелями усі помітили й приписали його гордині. Гавр помстився за таку зневагу, піддавши сумніву несподіване для всіх багатство Міньйона. Пішли чутки, що гроші на викуп вілли у Вількена дав Дюме. І тоді найзапекліші недоброзичливці Міньйона почали запевняти, ніби Шарль довірив глибоко відданому йому Дюме велику суму грошей, за які в нього скоро почнуться чвари з вигаданими кантонськими компаньйонами. Недомовки Шарля, які мали на меті приховати розміри його багатства, балачки його слуг, що дістали відповідні розпорядження, надавали правдоподібності цим грубим вигадкам, і всі в них повірили під впливом злостивих заздрощів, притаманних комерсантам у ставленні один до одного. Наскільки раніше місцевий патріотизм роздував казкове багатство одного із засновників добробуту Гавра, настільки тепер провінційна заздрість применшувала його. Буча, який частенько робив різні послуги рибалкам, зажадав від них лихослів'я і збереження таємниці. Приятелі доклали всіх зусиль, щоб йому прислужитися. Хазяїн баркаса сказав Жерменові, що з Марселя недавно приїхав його двоюрідний брат, матрос — його нібито розрахували після продажу брига, на якому повернувся полковник. Корабель від свого імені продав якийсь Кастанью, а вантаж, за словами матроса, коштував щонайбільше триста — чотириста тисяч франків.

— Жермене,— покликав Каналіс свого камердинера, коли той уже збирався вийти,— подай нам шампанського і бордо.—

Нехай член гільдії нормандських писарів збереже добрий спогад про поетову гостинність. А крім того, язик у нього підвішений не гірше, ніж у Фігаро,— сказав Каналіс, поплескавши карлика по плечу.— Його дотепність зашумує і вдарить фонтаном разом з шампанським. Та й ми від нього не відстанемо, правда, Ернесте? Давно я не був п'яний,— ось уже два роки, слово честі,— провадив він, подивившись на Лабрієра.

— Ви хочете сказати, п'яний від вина? — сказав клерк.— Але навіщо вам вино? Ви щодня п'янієте від самого себе! Ви черпаєте повною чашею з джерела хвали. Та й не дивно. Ви красень, ви поет, ви здобули славу ще за життя, блиск вашого красномовства не поступається блиску вашого генія, і ви подобаєтеся всім жінкам, навіть дружині мого патрона. Вас любить найпрекрасніша султанша-мати, яку я будь-коли бачив (правда, інших султанш я досі не зустрічав), і ви, якщо захочете, зможете одружитися з панною де Лабасті... Ось бачите, скільки у вас переваг, не рахуючи майбутніх — високого титулу, звання пера, посади посла. Лише перелічуючи їх, я вже захмелів, як той, хто розливає в пляшки чуже вино.

— Увесь цей суспільний блиск — ніщо без того підмурку, який надає йому міцності, а саме — багатства,— зауважив Каналіс.— Ми тут у чоловічому товаристві, і я можу признатися, що прекрасні почуття мають вагу лише в елегійних стансах.

— І в любовних трансах,— відгукнувся клерк, підкріпивши свої слова виразним жестом.

— Але ж ви, поет фінансових контрактів,— сказав Каналіс, усміхнувшись на зауваження Буча,— не гірш за мене знаєте й інші рими. Скажімо: "Як порожньо в кишені — любіться, навіжені".

За столом Буча так освоївся в ролі Рігодена з комедії "Дім розіграний у лотерею"116, аж налякав Ернеста, який не знав, що таке дотепність конторських клерків — а вона не поступається солоним жартам майстрових. Горбань переповів скандальну хроніку Гавра: історії нажитого багатства, альковних пригод і злочинів, здійснених із кодексом законів у руці — в Нормандії це називають "кожен живе, як уміє". Він не пощадив нікого. Його балакучість зростала разом з потоком вина, що вливалося йому в горлянку, як грозова злива у ринву.

— А знаєш, Ернесте,— сказав Каналіс, доливаючи Буча вина, — з цього славного хлопця вийшов би чудовий секретар посольства...

— Такий чудовий, що зіпхнув би свого патрона! — зауважив карлик, кинувши на Каналіса погляд, зухвалість якого потонула в шумовинні шампанського.— Вдячності я не знаю, зате лукавства в мені досить, щоб сісти вам на шию. Уявляєте: великий поет недоноска несе!.. А втім, це часто трапляється... коли поет приходить до видавця з новою книжкою. Ну чого ви дивитесь на мене так, ніби я шпаги перед вами ковтаю? Ех мій дорогий генію, ви ж людина великорозумна і чудово знаєте, що тільки йолопи вірять у вдячність. Це поняття є в словнику, але воно відсутнє в людському серці. Вдячність має ціну лише на гірських вершинах, які не називають ні Парнасом, ні Піндом117. Чи не думаєте ви, що я в несплатному боргу перед дружиною мого патрона, яка виховала мене? Таж усе місто сплатило їй цей борг хвалою, пошаною, захопленням, тобто найповноціннішою монетою. Я не визнаю добродіянь, якими користуються, наче капіталом, щоб отримати проценти у вигляді потішеного самолюбства. Люди торгують послугами, а вдячність — одна з форм оплати — ото й усе. Зате інтрига — зовсім інше діло, вона — моє божество. Як,— вигукнув він у відповідь на осудливий жест Каналіса,— невже ви не захоплюєтеся, коли людина спритна легко обводить круг

пальця генія? Адже це вимагає тонкої спостережливості, вміння підмітити вади і слабості тих, хто стоїть вище за нас, і обрати слушний момент. Запитайте в дипломатів, хіба найблискучіший їхній успіх — це не перемога хитрощів над грубою силою? Якби я служив вашим секретарем, пане барон, ви незабаром стали б міністром, бо я був би зацікавлений у цьому і навіть дуже! Хочете дістати доказ мого хисту в цих справах? Ну, то слухайте. Ви обожнюєте панну Модесту, і ви маєте слушність. Я глибоко її шаную — вона справжня парижанка. Іноді й у провінції трапляються парижанки, то там, то там... Наша Модеста — дівчина з розумом, така допоможе чоловікові пробитись нагору. Але ви маєте грізного суперника в особі герцога. Що ви мені дасте, коли я через три дні спроваджу його з Гавра?

— Допиймо пляшку,— сказав поет, наповнюючи келих Буча.

— Я сп'янію,— сказав клерк, перехиляючи дев'ятий келих шампанського.— У вас знайдеться ліжко, де я міг би поспати з годинку? Мій патрон здержливий, як верблюд, а пані Латурнель йому до пари. Вони люди суворі і ще стануть мене сварити... І правильно зроблять, бо голова в мене ні к бісу. А мені ж іще акти складати!..— Потім згадавши про щось і без усякого переходу, як це властиво п'яним, він вигукнув: — Ох, і пам'ять же в мене! Не поступиться моїй вдячності.

— Буча, ти собі суперечиш! — вигукнув поет. — Тільки щойно ти хвалився, що не знаєш вдячності.

— Аж ніяк,— відповів клерк.— Просто я забудькуватий. Хто забуває, той клопоту не знає. А коли мені це вигідно — ого, який я вдячний! Будьте певні, з мене вийде секретар хоч куди!

— А яким чином ти спровадиш герцога? — спитав Каналіс, задоволений, що розмова сама повертає в бажаному для нього напрямку.

— Це вас не стосується! — заявив клерк, голосно гикнувши.

Він покрутив головою, що з'єднувалася з плечима без шиї, і перевів погляд з Жермена на Лабрієра, з Лабрієра на Каналіса, як людина, котра вже сп'яніла і боїться, чи не зменшилася до неї пошана тих, хто на неї дивиться, бо коли всі почуття тонуть у вині, на поверхні лишається одне самолюбство.

— Послухайте, великий поете, та ви ж до всього ще й великий хитрун! Ви, мабуть, приймаєте мене за одного з ваших читачів. Це ж ви, признайтеся, змусили свого друга скакати що є духу в Париж і там зібрати відомості про родину Міньйон... Я все вигадую — я вигадую, ти вигадуєш, він вигадує... Ну гаразд. Але зробіть ласку, не вважайте мене за йолопа. Розрахунок у мене точний... Я ніколи не гублю тями. Я ж не якийсь там п'яничка, а старший клерк метра Латурнеля... Моя душа — це шухляда за сімома замками... Мій язик не викаже жодної таємниці клієнтів. Я знаю все — і я нічого не знаю. А моя пристрасть усім відома. Я люблю Модесту, вона моя учениця, і вона зуміє вдало вийти заміж... Я б і герцога заморочив, якби виникла потреба... Але вона за вас хоче...

— Жермене, каву й лікери! — звелів Каналіс.

— Лікери? — повторив Буча, затуляючись долонею, ніби куртизанка, що вдає з себе невинну діву.— О мої бідолашні акти! Там якраз лежить один шлюбний контракт. А наш молодший клерк — дурень заплішений... Ще переплутає статті в контракті й з...зазіхне на нев...від'ємне добро майбутньої

дружини. Він кр...расенем себе в...важає, бо до стелі ростом вигнався... Б...бовдур, та й годі!

— Ось випийте "Чайного крему" — це лікер з островів...— сказав Каналіс.— Ви людина, з якою панна Модеста радиться, тож скажіть мені...

— Авжеж, радиться... Вона завжди зі мною радиться...

— І як ви гадаєте, кохає вона мене? — спитав поет.

— Звіс...сно, більше, ніж г...герцога! — відповів карлик, пробуджуючись із п'яного заціпеніння, яке він чудово розіграв. — Вона любить вас за вашу некорисливість. Вона казала мені, що заради вас готова на жертви, готова обходитися без розкішних уборів, тратити на рік тільки тисячу екю, усім своїм життям довести, що ви розумно вчинили, одружившись із нею... І вона т...така (напад гикавки) чесна... Ох, і чесна ж... Та й освічена... Усе вона знає... Ось яка це дівчина.

— Стільки переваг — і триста тисяч франків на додачу, так? — сказав Каналіс.

— А чого ж! Цілком можуть дати за нею і таку суму,— з ентузіазмом зауважив клерк,— Батько свою дочку любить. Татусь Міньйон — дав би й мільйон! (Та, на жаль, не може). Поважаю його. Він останнє віддасть, аби краще прилаштувати єдину дочку... Реставрація (напад гикавки) привчила полковника існувати на половину пенсії, і він буде радий-радісінький жити тихенько та скромненько разом з Дюме у Гаврі. А всі свої триста тисяч віддасть улюбленій доньці... І не забувайте про Дюме, він же обіцяв віддати свій статок Модесті. А Дюме бретонець. Він так сказав — отже, й договору не треба. Він свого слова не зрадить. А грошей у нього не менше, ніж у

патрона. Обидва вони дослухаються до моєї думки, як от і ви сьогодні, хоча з ними я ніколи не балакаю так доладно і так багато. Ну, я їм і сказав: "Ви надто багато вгатили грошей у віллу". Якщо Вількен залишить її вам, ці двісті тисяч франків не дадуть і сантима прибутку... І залишиться у вас усього сотня тисяч на всі випадки життя. А цього, як на мою думку, не досить, бігме, не досить... Останнім часом полковник і Дюме усе радяться між собою та радяться. Повірте мені, Модеста багата. В порту та в місті дурниці базікають, вони просто заздрять... У всьому департаменті ви не знайдете дівчини з таким посагом! — вигукнув Буча і розчепірив пальці, щоб ліпше підрахувати.— Двісті — триста тисяч готівкою,— сказав він, загинаючи вказівним пальцем правої руки великий палець на лівій,— по-друге, вілла Міньйон, хоч і неприбуткова, а все ж таки вілла,— провадив він, загинаючи вказівного пальця,— і по-третє, статок Дюме! — додав він і загнув середній палець.— Як бачите, у крихітки Модести буде шістсот тисяч, коли обидва солдафони подадуться на той світ під командування отця небесного.

Це наївне й грубе признання, що запивалося чарочками лікеру, витверезувало Каналіса в тій самій мірі, в якій воно, здавалося, п'янило Буча. Мабуть, в уяві молодого провінційного клерка, це було нечуване багатство. Буча підпер голову долонею правої руки і, поставивши лікоть на стіл, підморгнув, розмовляючи сам із собою.

— Коли врахувати, як швидко дробляться маєтності через відповідну статтю кодексу "Про право наслідування", то через двадцять років спадкоємиця з мільйонним статком стане таким самим рідкісним звіром, як і некорисливий лихвар... Ви мені скажете, що Модеста легко згайнує дванадцять тисяч франків на рік — проценти із свого капіталу... Але ж вона така мила... така мила... така мила... Ви поет — і ось вам образне порівняння: вона гарненька, мов ласка, і лукава, як мавпочка.

— А ти казав, що в неї шість мільйонів посагу,— притишеним голосом вигукнув Каналіс, звертаючись до Лабрієра.

— Друже, дозволь тобі пояснити, що я повинен був мовчати, я зв'язаний клятвою. Я й цього, власне, не мав права тобі казати.

— Клятвою? І кому ж ти її дав?

— Панові Міньйону.

— Та ти що, Ернесте? Адже ти знаєш, як потрібне мені багатство!..

Буча захропів.

— Ти знаєш моє становище, знаєш, що я втрачу на вулиці Гренель, коли одружуся, і ти холоднокровно даєш мені загинути! — мовив Каналіс, збліднувши.— Адже ми друзі, й наша дружба, мій любий, наклала на нас обох взаємні обов'язки раніше, ніж цей хитрий провансалець зажадав від тебе клятви...

— Я надто кохаю Модесту, дорогий друже, щоб...

— Ну й бери її, йолопе! — вигукнув поет. — Я тобі віддам Модесту, а ти задля мене поруш клятву...

— А ти даєш мені слово честі забути про все, що я тобі скажу і вдавати, ніби ти ніколи нічого від мене не чув, хай там що згодом станеться?

— Присягаюся тобі пам'яттю матері!

— Так от, у Парижі пан Міньйон признався мені, що в нього немає того величезного багатства, про яке мені казав Монжено, і він дає за дочкою лише двісті тисяч. Але, може, Мельхіоре, в цьому проявилася недовіра батька? Чи був він щирий? Не знаю, і це мало мене обходить. Якби Модеста зупинила свій вибір на мені, я взяв би її й без посагу.

— Та ти що! Вона ж синя панчоха! Стільки вченості! Усе вона читала, все знає... В теорії, звісно! — додав Каналіс у відповідь на мовчазний протест Лабрієра.— Дівчисько розпещене, виховане в розкошах від народження і позбавлене їх за останні п'ять років. Опам'ятайся, друже, подумай добре!

— Ода й кода...— забурмотів Буча, прокидаючись.— А з "коди" утворено слово "кодекс". Ви шкрябаєте пером по паперу, і я шкрябаю. У вас оди, а в мене коди — чи то пак кодекс... Різниця між нами, по суті, в одній літері "К". А "кода" й "кодекс" походять від cauda, тобто від латинського "хвоста". Ви пригостили мене, і я вас люблю... Не дозволяйте, щоб вас замели хвостом, нехай і латинським, себто кодексом... Ось вам добра порада — вона варта вашого вина і ваших "Чайних вершків". Татусь Міньйон теж належить до вершків... до вершків шляхетного товариства... Так от, веліть осідлати коня і їдьте на прогулянку... Батько теж супроводжуватиме дочку, і ви його навпростець запитайте: скільки, мовляв, посагу даєте за дочкою — і він вам правду скаже. От ви й довідаєтеся, що там у них на думці. Я хоч і п'яний, а голова в мене варить... Ви людина знаменита — візьміть мене з собою, га? Я буду вашим секретарем, бо цей хлопчисько, який думає, що я п'яний, який сміється з мене, скоро покине вас... Ну й біс із ним! Нехай собі жениться!..

Каналіс підвівся з-за столу, щоб піти перевдягтися.

— Мовчіть! Він іде до своєї загибелі,— сказав Буча Лабрієрові цілком тверезим голосом, холоднокровний, наче лихвар, і, обернувшись до Каналіса, зробив знак, відомий паризьким гаменам: — Прощайте, хазяїне! — загорлав він.— Ви дозволите мені піти прочуматись у вашій альтанці?

— Розташовуйтесь, як у себе вдома, — сказав поет.

Клерк, супроводжуваний сміхом трьох слуг Каналіса, доплентав до альтанки, петляючи між квітниками й клумбами з незграбною упертістю жука, який виписує нескінченні зигзаги, намагаючись вилізти крізь зачинене вікно. Коли Буча здерся по сходах у альтанку, а слуги пішли собі, він сів на пофарбовану дерев'яну лавочку й віддався радощам свого тріумфу. Він щойно ошукав знаменитість, він не тільки зірвав з поета маску, а й влаштував так, що той сам розв'язав її шворочки, і карлик сміявся тепер, як сміється автор на виставі своєї комедії, бо він, як ніхто інший, знає, в чому її комічний підтекст.

— Кожна людина схожа на дзигу. Треба тільки знайти кінчик шворки, яка обмотана навкруг неї! — вигукнув він.— От, скажімо, я — хіба не беркицьнувся б непритомний, якби почув, що панна Модеста впала з коня і зламала ногу?

Через якийсь час Модеста сиділа на розкішно осідланому поні. На ній була прегарна амазонка, з темно-зеленого казимиру, капелюшок із зеленою вуаллю, замшеві рукавички й оксамитові зелені полуботки, навколо яких маяли мереживні оторочки панталон. Дівчина показувала батькові та герцогові д'Ерувілю прегарний подарунок, який їй щойно піднесли. Вона була щаслива, вбачаючи в цьому подарункові знак уваги, а така увага завжди тішить самолюбство жінки.

— Це не від вас, пане герцог? — спитала Модеста, показуючи йому блискуче руків'я хлиста.— У футлярі була картка, а на ній слова: "Відгадай, якщо зможеш",— і три крапки. Франсуаза й пані Дюме приписують цей чарівний сюрприз Буча; але мій милий Буча не досить багатий, щоб заплатити за такий розкішний рубін. А мій батько — у неділю ввечері я сказала йому, що в мене немає хлиста, відзначте це собі — послав у Руан, і мені купили там он той хлист.

І Модеста показала на хлист, якого тримав у руці її батько. Його руків'я було всипане бірюзою — модна тогочасна вигадка, що нині стала досить банальною.

— Мадмуазель, я віддав би десять років життя, щоб мати змогу піднести вам цю чудову річ,— люб'язно відповів герцог.

— Ага, то ось він, зухвалець! — вигукнула Модеста, побачивши Каналіса, що під'їздив до неї на коні.— Тільки поети здатні підносити такі прегарні дарунки. Мій батько розгнівається на вас, добродію, ви підтверджуєте думку тих, хто звинувачує вас у марнотратстві.

— Так ось чому Ернест їздив у Париж! — наївно вигукнув Каналіс.

— То це ваш секретар дозволив собі таку вільність? — мовила Модеста, зблiднувши і кинула хлиста Франсуазі Коше з виразом найглибшої зневаги.— Дайте мені ваш хлист, тату.

— Бідолашний хлопець. Лежить тепер у постелі, розбитий втомою,— сказав Мельхіор, скачучи за дівчиною, що пустила коня учвал.— Ви жорстокі, мадмуазель. "Для мене це єдиний спосіб нагадати їй про себе",— сказав мені Ернест.

— Невже ви стали б шанувати жінку, здатну приймати подарунки від першого-ліпшого? — запитала Модеста.

Здивована мовчанкою Каналіса, Модеста подумала, що стукіт копит заглушив її слова.

— Як вам подобається мучити тих, хто вас любить! — сказав герцог.— Ваша шляхетність, ваша гордість так суперечать цим вихваткам, що я починаю підозрювати, чи не зводите ви умисне на себе наклеп, обмірковано вдаючись до гідних осуду слів і вчинків?

— А ви тільки тепер це помітили, пане герцог? — вигукнула, сміючись, Модеста.— Яка проникливість! Із вас вийде ідеальний чоловік!

Цілий кілометр вершники проїхали мовчки. Модеста здивувалася, не відчуваючи на собі палких поглядів Каналіса. Поет явно з перебільшеною увагою милувався краєвидом. А лише вчора Модеста, помітивши неуважний, відсутній погляд поета, показала на чудові барви призахідної заграви на морі і промовила: "Як? То ви нічого не бачили?" — "Я бачив тільки вашу руку",— відповів поет.

— То пан Лабрієр уміє їздити верхи? — спитала Модеста в Каналіса, щоб піддражнити його.

— Уміє, хоч і не вельми добре,— байдуже відповів поет, що став холодний, як Гобенгейм до повернення полковника.

Коли вершники слідом за Шарлем Міньйоном виїхали на путівець, що перетинав мальовничу долину і далі підіймався на пагорб, звідки відкривався широкий вид на Сену, Каналіс

пропустив уперед Модесту та герцога і притримав коня, щоб порівнятися з полковником.

— Ви, графе, солдат і шляхетна людина, отож, гадаю, моя відвертість лише піднесе мене у ваших очах. Обидві сторони програють, коли шлюбна пропозиція та всі пов'язані з нею переговори — іноді відверті до грубощів, а іноді аж надто цивілізовані доручають третій особі. Ми з вами дворяни, обидва вміємо тримати язик за зубами, й обидва вийшли з того віку, коли люди всьому дивуються. Тож поговорімо як добрі приятелі, я подам у цьому приклад. Мені двадцять дев'ять років, у мене нема земельної власності і я шанолюбний. Панна Модеста дуже мені подобається, ви, сподіваюся, це помітили. Незважаючи на вади, що їх ваша мила донька так любить собі приписувати...

— Не рахуючи тих, які в неї справді є,— сказав полковник, усміхаючись.

— ...Я з радістю запропонував би їй руку та серце і, думаю, зміг би дати їй щастя. Питання посагу — для мене питання мого майбутнього, нині поставленого на карту. Всі дівчата на порі прагнуть, щоб їх кохали не зважаючи ні на що! Одначе ви не така людина, щоб видати заміж єдину дочку без посагу, а моє становище не тільки не дозволяє мені вступити у так званий шлюб з кохання, а й узяти собі дружину, яка не володіла б статком, що принаймні дорівнював би моєму. Моя платня, синекури, членство в Академії та видавничі заробітки дають мені близько тридцяти тисяч франків на рік — для парубка сума більше аніж достатня. Якщо наш спільний з дружиною прибуток складе шістдесят тисяч, то моє матеріальне становище майже не зміниться. Чи дасте ви мільйон за панною Модестою?

— Що ви, добродію, цифри, якими я обраховую свій статок, ще дуже далекі від цієї суми,— відповів полковник із підступністю єзуїта.

— В такому разі,— швидко сказав Каналіс,— вважаймо, що ніякої розмови між нами не було. Моя поведінка цілком задовольнить вас, графе: вважатимуть, що я просто один з нещасливих залицяльників вашої чарівної доньки. Пообіцяйте, що ви збережете мої слова в таємниці навіть від панни Модести, бо в моєму становищі може відбутися зміна,— додав він, ніби хотів утішити співрозмовника,— яка дозволить мені просити її руки й без посагу.

— Даю вам слово, що мовчатиму,— відповів полковник.— Ви знаєте, як полюбляють і в провінції, і в Парижі правити теревені про згайновані та нажиті багатства. Люди однаково перебільшують і щастя, і нещастя. Ми ніколи не буваємо ні такі щасливі, ані настільки нещасливі, як про це говорять. У комерції найнадійніше поміщення капіталу — це, по сплаті всіх рахунків, укласти його в земельну власність. Я з нетерпінням чекаю звіту від своїх уповноважених. Нічого ще не закінчено: корабель і товари не продано, мої справи у Китаї не залагоджено. Я дістану точні відомості про те, скільки в мене набереться капіталу, не раніше як через десять місяців. І все-таки в Парижі я гарантував панові де Лабрієру двісті тисяч франків посагу — і то готівкою. Я хочу запровадити майорат на своїх землях і забезпечити майбутнє онуків, домігшись права передати їм свій герб і титули.

Та Каналіс уже не слухав співрозмовника. Звернувши на досить широку дорогу, всі четверо вершників поїхали поруч і досягли узвишшя, звідки відкривався вид на родючу долину Сени, аж до Руана, тоді як з протилежного боку ще можна було розгледіти на далекому обрії море.

— Я думаю, Буча має слушність: Бог — великий майстер пейзажу,— сказав Каналіс, милуючись мальовничими берегами Сени, краса яких має заслужену славу.

— Велич природи особливо помічаєш на полюванні, мій дорогий бароне,— сказав герцог,— коли то там, то там звучать голоси, коли тиша зненацька вибухає криками й шумом. Ось тоді пейзажі, що миготять перед очима, здаються справді величними з їхньою зміною ефектів.

— Сонце — невичерпна палітра,— промовила Модеста, здивовано поглядаючи на поета.

Коли вона спитала Каналіса, чому це він такий заглиблений у себе, той відповів, що заклопотаний своїми думками — зручний привід, на який письменники мають більше права посилатися, ніж прості смертні.

— Хіба стали ми щасливіші, відійшовши від природи і живучи в світському товаристві, ускладнюючи собі існування безліччю надуманих потреб та надміру роздутим марнолюбством? — зауважила Модеста, дивлячись на окутані тишею родючі ниви, що навіювали філософську думку про можливість мирного й безтурботного втішання життям.

— Цю пастушу ідилію, мадмуазель, завжди писали на золотих скрижалях! — сказав поет.

— І не раз задумували в мансарді! — заперечив полковник.

Кинувши на поета гострий погляд, якого той не витримав, Модеста відчула дзвін у вухах, в очах у неї потемніло, і вона промовила крижаним тоном:

— А, сьогодні ж середа!

— Не вважайте, що я хочу попасти в тон панні Модесті, та й цей настрій у неї, звичайно, скороминущий,— урочисто заявив герцог д'Ерувіль, якому ця трагічна для Модести сцена дала час поміркувати,— але, повірте, світське товариство, двір і Париж так мені остогидли, що якби в герцогині д'Ерувіль були розум та привабливість панни де Лабасті, я залюбки погодився б прожити з нею як філософ у своєму замку, роблячи добро ближнім, осушуючи болота, виховуючи дітей...

— Це вам зарахується, пане герцог,— відповіла Модеста, надовго затримавши погляд на цьому шляхетному вельможі.— Але ви мені лестите,— провадила вона,— думаючи, що я зовсім не легковажна і маю досить внутрішнього змісту, аби жити в самотині. А може, й справді в цьому моє призначення,— сказала вона, глянувши на Каналіса з виразом глибокої зневаги.

— В цьому призначення всіх людей скромного достатку,— відповів поет.— А Париж вимагає вавілонської розкоші. Іноді я запитую себе, як мені досі щастило підгримувати свій спосіб життя.

— На це запитання міг би відповісти король, і не тільки вам, а й мені, бо ми обидва живемо з ласки його величності. Якби після падіння Великого, як називали Сен-Мара118, його посада не перейшла нашому родові, нам би довелося продати замок д'Ерувіль чорній банді. О, повірте, мадмуазель, я вважаю для себе великим приниженням, що мені доводиться домішувати грошові розрахунки до питання про моє можливе одруження...

Це щиросерде зізнання і невдаваний жаль, який прозвучав у ньому, зворушили Модесту.

— В наші дні, пане герцог,— сказав поет,— у Франції не знайдеться чоловіка, настільки багатого, щоб він дозволив собі безумство взяти дружину без посагу лише за її особисті принади, за вроду і характер...

Уважно глянувши на Модесту, на чиєму обличчі він уже не помітив подиву, полковник багатозначно подивився на Каналіса.

— Порядні люди,— сказав він,— можуть знайти чудове застосування своєму багатству, поставивши собі за мету залагодити шкоду, якої час завдав стародавнім дворянським родам.

— Авжеж, тату,— серйозним тоном підтвердила Модеста.

Полковник запросив герцога та Каналіса пообідати в нього без церемоній у костюмах для верхової їзди — мовляв, він і сам так обідатиме.

Повернувшись додому, Модеста пішла перевдягтися і з цікавістю глянула на коштовний подарунок, який їй привезли з Парижа і який вона знехтувала з такою жорстокою зневагою.

— Ох, і чудові ж речі вміють тепер робити,— сказала вона Франсуазі Коше, що стала її покоївкою.

— А той бідолашний хлопець лежить у гарячці, мадмуазель...

— Хто тобі сказав?

— Пан Буча. Він приходив сюди і просив переказати вам, що дотримав слова в призначений день, хоча він думає, ви уже помітили це й самі.

Модеста спустилася до вітальні, вдягнена з царственою простотою.

— Дорогий тату,— голосно сказала вона, взявши полковника під руку,— навідайте, прошу вас, пана де Лабрієра, спитайте, як він себе почуває, і поверніть йому цей подарунок. Ви можете послатися на те, що ні мої скромні достатки, ні смаки не дозволяють мені користуватися дорогоцінними дрібничками, які личать тільки королевам або куртизанкам. До того ж подарунок я могла б прийняти тільки від жениха. Попросіть славного юнака залишити хлист у себе до того часу, поки ви знатимете, чи досить ви багаті, щоб оплатити його вартість.

— То в моєї дівчинки так багато тверезого розуму? — сказав полковник, цілуючи Модесту в лоб.

Каналіс скористався з того, що герцог д'Ерувіль та пані Міньйон почали між собою розмову, і вийшов у сад. До нього незабаром приєдналася і Модеста. Нею керувала цікавість, а не бажання стати пані де Каналіс, як вважав поет. Він сам був трохи збентежений безсоромністю, з якою проробив сьогодні маневр, що його військові називають "кру-у-гом — і кроком руш!", хоча, згідно з мораллю шанолюбства, кожен на його місці повівся б так само — і не вагаючись. Побачивши, як підходить до нього злощасна Модеста, він став підшукувати своєму вчинку ймовірне пояснення.

— Дорога Модесто,— звернувся він до неї з лагідними нотками в голосі,— я повинен сказати, хоч і ризикую накликати

на себе ваше невдоволення, що за тих взаємин, які між нами склалися, ваше прихильне ставлення до герцога д'Ерувіля прикро вражає чоловіка, опанованого пристрастю, а надто поета, адже душа в поета по-жіночому чутлива, і муки ревнощів для нього особливо нестерпні. Поет якщо кохає, то кохає по-справжньому. З мене був би нікчемний дипломат, якби я зразу не вгадав, що ваше кокетування, ваші начебто непослідовні, але заздалегідь обмірковані вчинки мали певну мету: ви хотіли дослідити мій характер.

Модеста підвела голову швидким, розумним і кокетливим порухом; такі рухи, певне, можна бачити тільки в тварин, у яких інстинкт породжує чудеса грації.

— ...Я збагнув це, тільки-но вернувся додому вже після нашої першої зустрічі, дивуючись витонченості вашого лукавства, що було в цілковитій гармонії з вашою вдачею, з усім вашим виглядом. Будьте спокійні, я ніколи не засумнівався в тому, що це лукавство було тільки оболонкою чарівної душевної чистоти. Звичайно ж ні ваш розум, ні ваша освіченість не завдали шкоди дорогоцінній невинності, якої ми вимагаємо від нареченої. Воістину ви створені для того, щоб бути дружиною поета, дипломата, мислителя, призначеного спізнати чимало мінливостей долі на крутій дорозі до життєвого успіху, і моє захоплення вами можна зрівняти тільки з моєю симпатією до вас. Якщо ви не грали вчора комедії, прихильно вислуховуючи мої признання, признання чоловіка, чиє марнославство перемінiться на гордість, коли він побачить, що ви обрали його, чиї вади під вашим чародійним впливом перетворюються на чесноти, то, благаю вас, не торкайтеся мого вразливого місця! Ревнощі здатні отруїти мою душу, а ви дали мені відчути всю їхню згубну жахливу силу. О, це не ревнощі Отелло! — вигукнув він, помітивши нетерплячий жест Модести.— Ідеться про мене самого. Я розпещений у цьому відношенні. Вам відома моя єдина сердечна схильність, їй я завдячую щастя, яке спізнав у

житті — на жаль, дуже неповне! — Він похитав головою.— Бога кохання в усіх народів зображують дитиною, бо тільки дитина може думати, що все життя належить їй... Але сама природа визначила межі моєму почуттю — воно виявилося мертвонародженим. Чуйне материнське серце вгадало, заспокоїло болючу рану моєї душі, бо коли жінка здатна на високі почуття, вона, знаючи, що в ній згасають радощі кохання, вміє любити з ангельською лагідністю, і герцогиня ніколи не змусила мене страждати. За десять років ми не обмінялися ні словом, ні поглядом, які б завдали прикрості мені або їй. Слова, думки, погляди для мене мають куди більше ваги, ніж для людей пересічних. Один погляд може принести мені божественну втіху; і водночас найменший сумнів — для мене смертельна отрута, вона діє вмить — і я перестаю кохати. На мою думку, а вона суперечить уявленням тих, кому подобається тремтіти, сподіватися, чекати, кохання має опиратися на цілковиту впевненість, на спокійну, по-дитячому безтурботну, безмежну віру... Те солодке пекло, яке жінки своїм кокетуванням так полюбляють створювати для нас тут, на землі, я вважаю щастям надто жорстоким і наперед від нього відмовляюся. Для мене кохання — або рай, або пекло. Жити в пеклі я не хочу й почуваю в собі досить сили, щоб узяти на плечі тягар голубого склепіння раю. Я віддаю всього себе, я не матиму в майбутньому таємниць, не вагатимуся, не вдаватимуся до обману, і натомість я вимагаю того самого. Може, вас ображають мої сумніви? Але зважте, що я говорю не так про вас, як про себе.

— Авжеж, ви говорите про себе, але ця тема мені завжди цікава,— сказала Модеста, ображена ущипливими натяками Каналіса, що застосовував ім'я герцогині де Шольє як палицю. — Я звикла захоплюватися вами, дорогий поете.

— Ну то як же? Чи обіцяєте ви мені ту саму собачу відданість, яку пропоную я вам? Хіба це не чудово? Хіба це не те, до чого ви прагнули?

— Чому, дорогий поете, ви не пошукаєте собі нареченої німої, сліпої і дурненької? Я не бажаю нічого кращого, як у всьому подобатися моєму чоловікові; але ж ви знайомитеся з дівчиною, обіцяєте їй ні з чим не зрівнянне щастя, а потім погрожуєте, що позбавите її цього сподіваного щастя за найневинніший жест, слово, погляд! Ви підрізаєте пташці крила і водночас хочете, щоб вона пурхала у вашій райській клітці. Я знаю, що поетам часто дорікають у непослідовності... Звинувачення, звичайно, несправедливе,— додала вона у відповідь на обурений жест Каналіса.— Цю уявну ваду вигадали пересічні люди, неспроможні простежити за польотом високих думок поета. Але я ніяк не сподівалася, що геніальна людина почне вигадувати суперечливі умови досить безглуздої гри і називати її життям. Ви вимагаєте неможливого, щоб потім мати втіху звинуватити мене. Ви, як оті чарівники з дитячих казок, що ставлять нездійсненне завдання перед дівчатами, яких вони переслідують... Але тих бідолашок принаймні рятують із біди добрі феї...

— Вашою доброю феєю могло б стати справжнє кохання,— сухо зауважив Каналіс, зрозумівши, що цей витончений і проникливий розум, яким так добре керував Буча, збагнув справжню причину його прискіпувань.

— Дорогий поете, ви скидаєтесь у цю хвилину на обачливих батьків, що прагнуть довідатися, чи великий посаг у нареченої, перш ніж повідомити, який статок у їхнього сина. Ви поводитеся зі мною, як вередливий жених, а чи маєте ви на це право? Кохання не виникає внаслідок сухих і розважливих переговорів. Бідолашний герцог д'Ерувіль скоряється моїм забаганкам з тією самою готовністю, з якою дядько Тобі у Стерна скоряється

впливу вдови Водмен, хоча я не вдова, бо втратила сьогодні не чоловіка, а свої ілюзії стосовно поетів. О, як ми, дівчата, не хочемо вірити тому, що руйнує наш фантастичний світ! А мені ж усе це провістили заздалегідь! Дарма ви розпочали зі мною цю прикру сварку — така поведінка вам не пасує! Я не впізнаю вчорашнього Мельхіора!

— Бо Мельхіор розгадав ваші таємні амбіції, що навіяли вам самі знаєте яке бажання.

Модеста зміряла Каналіса з ніг до голови поглядом ображеної королеви.

— ...Але одного чудового дня я теж стану послом і пером Франції, як він.

— Ви вважаєте мене міщанкою,— сказала Модеста, підіймаючись по сходах на ґанок. Але раптом вона рвучко обернулась і додала, втрачаючи самовладання і майже задихаючись від гніву: — Але це ще не таке нахабство, як вважати мене дурною. Я знаю, чому ви змінили свою поведінку — через ті чутки, які ходять про нас у Гаврі і які щойно переказала мені моя покоївка Франсуаза.

— О Модесто, невже ви можете таке думати? — мовив Каналіс, прибираючи драматичну позу.— Невже ви вважаєте мене здатним одружитися з вами тільки заради грошей?

— Якщо мої слова ображають вас після тих напучувальних промов, які я вислухала від вас на березі Сени, то лише від вас залежить розвіяти мою оману, і тоді ви здобудете право ставити до мене якісь вимоги, — сказала вона, спопеляючи його зневажливим поглядом.

"Якщо ти сподіваєшся зловити мене в цю пастку, крихітко,— думав поет, ідучи за нею,— то ти вважаєш мене наївнішим, ніж я є насправді. Та й чого я стільки церемоній розводжу з цією лицеміркою! Зрештою, її пошана важить для мене не більше, ніж пошана якого-небудь царка папуасів з острова Борнео! Вона, бачте, пояснює зміну в моїй поведінці ницими почуттями! Ну й хитра ж особа!.. Лабрієр опиниться в неї під каблуком, як йолоп,— і по заслузі. Років через п'ять ми з нею ж таки добре посміємося з нього!"

Холодність, що виникла між Каналісом і Модестою, того ж таки вечора всі помітили. Пославшись на нездужання Лабрієра, поет пішов рано і надав обер-шталмейстерові цілковиту свободу дій. Близько одинадцятої години Буча, який зайшов по дружину свого патрона, прошепотів Модесті, всміхаючись:

— Ну що, мав я рацію?

— На жаль! — відповіла вона.

— Сподіваюся, ви не забули про нашу домовленість і залишили двері прочиненими, щоб він міг вернутися?

— Я не змогла стримати гнів,— відповіла Модеста.— Від такої підлоти кров шугнула мені в голову, і я сказала йому всю правду.

— Ну що ж, тим краще. Коли ви остаточно посваритеся й нездатні будете навіть увічливо розмовляти одне з одним, я зобов'язуюся знову зробити його таким закоханим і наполегливим, що ви ладні будете йому повірити.

— Облиште, Буча, він же великий поет, дворянин і розумна людина!

— Вісім мільйонів вашого батька переважать усе це.

— Вісім мільйонів? — перепитала Модеста.

— Мій патрон продає контору і їде в Прованс, щоб керувати там купівлею земель, про яку вже домовляється Кастанью, помічник вашого батька. Щоб викупити маєток Лабасті доведеться укласти контрактів на суму десь у чотири мільйони, і ваш батько дав згоду на такі витрати. У вас два мільйони посагу, і полковник збирається дати ще один мільйон на ваше влаштування в Парижі, на купівлю будинку та обставу. От і порахуйте самі.

— Отже, я зможу стати герцогинею д'Ерувіль,— сказала Модеста, глянувши на Буча.

— Якби не той комедіант Каналіс, ви залишили б його хлист у себе, думаючи, що це мій подарунок, — сказав клерк, натякаючи, що він на боці Лабрієра.

— Отакої, пане Буча! Та ви, бачу, хочете видати мене заміж за своїм смаком! — вигукнула Модеста, засміявшись.

— Цей достойний юнак любить вас так само сильно, як і я. Та й ви любили його протягом тижня. У нього є серце,— відповів клерк.

— Але чи в спромозі він здолати одного з найвищих придворних чинів? Адже, крім обер-шталмейстера, їх усього шість: королівський священик, канцлер, обер-камергер, обер-гофмейстер, коннетабль і генерал-адмірал. Правда, коннетаблів уже, здається, не призначають.

— Через півроку, мадмуазель, народ, який складається з безлічі злих Буча, може стерти з лиця землі всю цю велич. Та й що сьогодні означає дворянство? Зрештою, у Франції немає й тисячі представників справжньої родової знаті. Ті ж таки д'Ерувілі походять від дверника Роберта Нормандського. Крім того, вам довелося б пережити чимало прикрощів через отих двох старих дів з пісними обличчями. Якщо вас так приваблює титул герцогині, то згадайте, що ви походите з графського роду. Безперечно, папа римський буде до вас не менш прихильний, ніж до торговців, і продасть вам яке-небудь герцогство, назва якого закінчується на "нья" або "аньйо". Отож не ризикуйте своїм щастям заради придворного чину.

Думки, які обсіли вночі Каналіса, були вельми прозаїчними. Він не уявляв собі страшнішої халепи, ніж одружитися з дівчиною без посагу. З тремтінням згадуючи про пастку, в яку він мало не вскочив, повіривши в мільйони графа де Лабасті, та через марнославне бажання похизуватися перед вродливою дівчиною і взяти гору над герцогом д'Ерувілем, він запитав себе, що могла подумати герцогиня де Шольє про його поїздку до Гавра? А він же не писав їй цілих два тижні, тоді як у Парижі вони обмінювалися чотирма-п'ятьма листами на тиждень.

— І нещасна жінка ще намагається виклопотати для мене стрічку командора Почесного легіону та посаду посла при дворі великого герцога Баденського! — вигукнув він.

І зразу ж із тією раптовою рішучістю, яка в поетів, як і в купців, свідчить про дар провидіння, він сів за стіл і написав такого листа:

"Герцогині де Шольє

Дорога Елеоноро, ти, безперечно, здивована, досі не маючи від мене звістки. Але затримався я тут не тільки через своє підірване здоров'я; річ у тім, що я хочу бодай почасти віддячити нашому славному Лабрієрові. Бідолашний хлопець по вуха закохався в таку собі Модесту де Лабасті, бліде, сухорляве й нічим не примітне дівча, яке, між іншим, має одну дуже істотну ваду: кохається в книжках і видає себе за поетичну натуру, цим виправдовуючи свої химери, примхи та зміни в настрої, спричинені її досить кепським характером. Ти знаєш Ернеста, знаєш, як легко зловити його на гачок, і я не зважився покинути друга напризволяще. Панна де Лабасті завзято кокетувала зі мною, вона дуже прагнула стати твоєю суперницею, хоча руки в неї худі, а плечі кістляві, як у всіх молодих дівиць, волосся блякле, як у пані де Рошфід, коли не більше, а вираз маленьких сірих очиць наводить на всілякі роздуми. Я поклав край заграванням цієї дівулі, яка навряд чи кому принесе щастя — і, може навіть, надто грубо. Але до цього спонукало мене кохання — єдине і неповторне. Що мені до всіх жінок світу! Всі вони, разом узяті, не варті тебе одної.

Я бавлю тут час із найсправжнісінькими буржуа, бридкими до огиди, які складають почет спадкоємиці. Пожалій мене! Вечорами моє товариство — це писарі, дружини нотарів, касири і провінційний лихвар. Ох і далеко ж цим вечорам до раутів на вулиці Гренель! Уявне багатство батька вищезгаданої діви, який недавно повернувся з Китаю, надало нам приємність бачити в цьому товаристві обер-шталмейстера, цього вічного жениха, який тепер більше, ніж будь-коли, прагне здобути мільйони — кажуть, йому треба їх шість або сім, щоб осушити знамениті болота в Ерувілі. Король навіть не здогадується, який фатальний дарунок зробив він маленькому герцогові. Не підозрюючи про відносну бідність свого жаданого тестя, його ясновельможність упадає коло дівчини, але ревнує її тільки до мене. Бо Лабрієр домагається прихильності своєї богині за допомогою твого слуги покірного, що править йому за ширму.

Незважаючи на любовний екстаз, у якому перебуває Ернест, я — поет! — думаю про земні справи, і ті відомості, які я зібрав про статок Міньйона, затьмарюють майбутнє мого вірного секретаря, тим більше, що гострі зубки його нареченої здатні перемолоти і більший статок. Якщо ти, мій ангеле, хочеш зробити добре діло й цим спокутувати деякі наші гріхи, спробуй довідатись, як насправді стоять справи; запроси до себе банкіра Монжено й розпитай його з притаманним тобі умінням. Пан Міньйон, колишній кавалерійський полковник імператорської гвардії протягом семи років підтримував ділові стосунки з банкірською фірмою Монжено. Ходять чутки, що він дасть за дочкою не більше як двісті тисяч посагу, але я хотів би перш ніж просити руки дівчини для Ернеста, мати точніші відомості. Як тільки відбудуться заручини, я негайно вертаюся до Парижа. Я знаю, як найліпше владнати справи нашого закоханого: треба влаштувати так, щоб майбутньому зятеві пана Міньйона передали графський титул, і ніхто не має стільки шансів домогтися цієї ласки, як Ернест, завдяки послугам, що їх він зробив монархії, а надто, коли ми троє — ти, герцог і я — прийдемо йому на допомогу. А згодом Ернест легко здобуде посаду радника і завдяки своїм скромним потребам щасливо житиме в Парижі на двадцять п'ять тисяч річного прибутку, маючи надійне становище і на додачу жінку — сердешний!

Моя люба, я не можу дочекатися тієї хвилини, коли знову побачу вулицю Гранель! Якщо два тижні розлуки не вбивають кохання, то вони надають йому палкого безуму перших днів, а ти, можливо, краще за мене знаєш причину, чому моє кохання буде вічним. Навіть у могилі мій прах кохатиме тебе! Ось чому я довго тут не витримаю! Якщо мені доведеться залишитись у Гаврі ще днів на десять, то я приїду в Париж хоч на кілька годин.

Чи домігся герцог для мене ордена? А тобі, радість моя, чи припишуть лікарі їхати наступного року на води в Баден? Наш

меланхолійний красень туркоче, мов голуб біля голубки. Дивлячись на нього, я думаю про наше кохання, вірне й незмінне ось уже десять років, і при цьому зіставленні починаю глибоко зневажати шлюб; я ніколи ще не бачив усього цього так близько! О моя мила, те, що називають гріхом, куди міцніше поєднує двох закоханих людей, ніж закон, чи не так?"

Ця думка послужила Каналісові темою для спогадів та признань, розвезених на дві сторінки і надто інтимних для того, щоб їх можна було тут навести.

Напередодні того дня, коли Каналіс відіслав своє послання, Буча, під ім'ям Жана Жакмена, відповів на листа своєї вигаданої кузини Філоксени, випередивши на дванадцять годин поетового листа.

Ось уже два тижні герцогиня мучилася тривогою, ображена й розгнівана мовчанкою Мельхіора; це вона продиктувала Філоксені листа до "кузена" і, прочитавши його відповідь, надто прикру для самолюбства п'ятдесятирічної жінки, сама зібрала точні відомості про статок полковника Міньйона. Ось тоді Елеонора й зрозуміла, що її зраджено, покинуто заради мільйонів, і її опанували гнів, ненависть та холодна лють. Коли Філоксена постукала й увійшла до розкішної спальні своєї хазяйки, вона помітила, що очі в герцогині повні сліз. Дівчина застигла на місці з подиву, бо за п'ятнадцять років служби в цьому домі таке вона побачила вперше.

— Десять хвилин страждання можуть отруїти десять років щастя! — вигукнула герцогиня.

— Лист із Гавра, ласкава пані.

Елеонора прочитала витвір Каналіса, забувши про присутність Філоксени, яка ще дужче здивувалася, коли побачила, як прояснюється обличчя герцогині в міру читання листа. Як то кажуть, "хто топиться, той і за соломинку вхопиться". Отож і Елеонора неабияк зраділа, вона повірила в щирість Каналіса, читаючи ці чотири сторінки, де переплелися кохання і тверезий розрахунок, брехня і правда. Після того як пішов банкір, герцогиня вже хотіла була покликати чоловіка, вирішивши — якщо не пізно — перешкодити призначенню Мельхіора, й ось тепер вона піддалася пориву великодушності, що межував із самопожертвою.

"Бідолашний хопець! — подумала вона.— Він не мав ніякого поганого наміру. Він кохає мене, як і в перші дні, він нічого не приховує від мене!"

— Філоксено! — звернулася вона до своєї старшої покоївки, яка стояла поруч і вдавала, ніби прибирає на туалетному столику.

— Що накажете, пані7

— Дай дзеркало, люба.

Елеонора подивилась у дзеркало й побачила в себе на лобі тонесенькі наче проведені бритвою зморшки, здалеку непомітні. Вона зітхнула, переконана, що цим зітханням прощається з любов'ю, і прийняла мужнє, далеке від жіночої дріб'язковості рішення, піддавшись почуттю, яке п'янить, наче вино. Тільки цим сп'янінням можна пояснити милосердний вчинок Північної Семіраміди119, що видала заміж за Мамонова120 свою молоду і вродливу суперницю.

"За те, що він зберіг мені вірність, я допоможу йому здобути і мільйони, і наречену, — подумала вона.— Якщо тільки ця Модеста справді така негарна, як він пише".

Легкий триразовий стук у двері повідомив про появу герцога, й Елеонора сама відчинила йому двері.

— О, ви почуваєте себе краще, люба! — вигукнув він із награною радістю, яку так добре вміють удавати царедворці, а люди обмежені сприймають її за щиру правду.

— Любий Анрі,— сказала герцогиня,— далебі я не можу збагнути, як ви досі не зуміли домогтися призначення Мельхіора, ви, людина, яка принесла королю таку велику жертву: адже ви погодились увійти до уряду, чудово знаючи, що він не протримається навіть року.

Герцог глянув на Філоксену, і покоївка непомітним жестом показала на лист із Гавра, що лежав на туалетному столику.

— Ви скоро знудьгуєтесь у Німеччині й повернетеся звідти у сварці з Мельхіором,— простодушно сказав герцог.

— Чому?

— Ви ж там будете весь час разом, — відповів колишній посол з насмішкуватою добродушністю.

— О ні! — заперечила вона.— Я його одружу.

— Якщо вірити д'Ерувілеві, то наш дорогий поет не чекає вашої люб'язної допомоги, — зауважив герцог, усміхаючись.— Учора Гранльє зачитав мені уривки з листа, якого йому написав обер-шталмейстер, очевидно, не без участі своєї тітки... Стара

панна д'Ерувіль, звичайно, продиктувала того листа для вас, адже ця невтомна шукачка багатих наречених знає, що я і Гранльє майже кожного вечора граємо у віст. Славний маленький д'Ерувіль просить князя Кадіньяна влаштувати в Нормандії королівські лови; Кадіньян навіть сподівається привезти туди короля, щоб у дівчини пішла обертом голова, коли вона побачить, що заради неї влаштували таку пишну кавалькаду. Справді, два слова Карла Десятого усе залагодили б. Д'Ерувіль пише, що дівчина невимовно гарна...

— Анрі, їдьмо до Гавра! — вигукнула герцогиня, уриваючи чоловіка.

— А під яким приводом? — запитав цей вельможа, що був довіреною особою Людовіка XVIII і чий предок став герцогом за Людовіка XV.

— Я ніколи не бачила королівських ловів.

— Це було б природно, якби туди збирався король. Але їхати на лови в таку далечінь надто стомливо, і він не поїде, я щойно з ним розмовляв.

— Її високість могла б поїхати...

— Це не виключено,— погодився герцог.— Може, герцогиня де Мофріньєз витягне вам її з Роні, й тоді король залюбки дозволить скористатися його мисливським виїздом. Але вам не слід їхати до Гавра, люба,— з батьківською турботливістю сказав герцог,— ви скомпрометуєте себе. Стривайте, я, здається, знайшов вихід. За Бротонським лісом у Гаспара є маєток Розамбре. Чому б не умовити його прийняти в себе усе товариство?

— А хто з ним говоритиме? — спитала Елеонора.

— Так його ж дружина, герцогиня де Верней, завжди ходить до причастя з панною д'Ерувіль. Якщо стара діва підкине їй цю думку, вона умовить Гаспара.

— Ви просто чудо,— сказала Елеонора.— Негайно ж напишу кілька слів старій панні д'Ерувіль та Діані, бо нам іще ж треба замовити мисливські костюми. Думаю, в маленькому мисливському капелюшку я виглядатиму значно молодшою. Як вам учора велося в англійського посла? Ви були у виграші?

— Атож,— сказав герцог.— Мені пощастило відігратися.

— А головне, Анрі, влаштуйте так, щоб рішення про призначення Мельхіора послом та нагородження його орденом поки що відклали.

Елеонора написала кілька рядків прекрасній Діані де Мофріньєз і записку старій панні д'Ерувіль. А тоді відповіла Каналісові, викривши його брехню. Її лист був як удар батога:

"Баронові де Каналісу

Дорогий поете, панна де Лабасті — красуня, а Монжено сказав мені, що в її батька вісім мільйонів. Я думала висватати її за вас і дуже сердита, що ви не довірилися мені. Якщо ви мали намір одружити Лабрієра, то не розумію, чому б не сказати мені цього перед від'їздом. І чому ви не писали цілих два тижні, адже я ваш друг, і ви знаєте, як легко мене схвилювати. Ваш лист надійшов пізно, бо я вже говорила з Монжено. Ви як дитина, Мельхіоре, ви з нами хитруєте, а це негарно. Навіть герцог ображений вашим вчинком. Він вважає, що ви мало схожі на дворянина, а це кидає тінь і на вашу шановну матусю.

Тепер я хочу побачити все це на власні очі. Здається, я матиму честь супроводжувати її високість на полювання, яке герцог д'Ерувіль влаштовує для панни де Лабасті; я домовлюся, щоб у маєток Розамбре запросили й вас, бо всі, хто візьме участь у ловах найімовірніше зустрінуться в герцога де Вернея.

Повірте, дорогий поете, що попри все, я залишаюся вашим другом на все життя

Елеонора де М".

— Глянь, Ернесте,— сказав Каналіс, кинувши Лабрієрові через стіл листа, якого йому принесли під час сніданку,— ось двотисячна любовна цидулка, яку я отримую від цієї жінки, і в ній жодного звертання на "ти". Знаменита Елеонора жодного разу не скомпрометувала себе більше, ніж у цьому листі. Послухай мене, одружуйся! Краще найневдаліший шлюб, ніж отаке ярмо, навіть якщо воно й здається зовсім легким. Я найбільший йолоп з усіх, які будь-коли падали з неба на землю. У Модести справді кілька мільйонів посагу, але для мене вона назавжди втрачена, бо годі повернутися з полюса, де ми нині перебуваємо, у тропіки, в яких ми розкошували три дні тому. Отож бажаю тобі здобути перемогу над обер-шталмейстером, тим більше, що я написав герцогині, ніби приїхав сюди тільки заради тебе; тому я стану допомагати тобі.

— На жаль, Мельхіоре, Модеста навряд чи встоїть перед картиною пишної придворної вистави, яку герцог улаштує на її славу і честь. Щоб не піддатися на таку спокусу, дівчина повинна мати тверду, усталену і шляхетну вдачу, а я не можу повірити в те, що на світі існує така доброчесність. Правда, якщо це та сама Модеста, яку я знаю з її листів, то надія в мене ще жевріє...

— Який ти щасливий, юний Боніфацію121, що можеш дивитися на світ і на свою кохану крізь такі рожеві окуляри! — вигукнув Каналіс і підвівся з-за столу, щоб прогулятися в саду.

Зловлений обома жінками на брехні, поет не знав, як йому тепер виплутатись.

"Начебто грав за всіма правилами — і от маєш, програв! — міркував він, сидячи в альтанці.— Звісно, чотири дні тому будь-яка розважлива людина вчинила б на моєму місці так само, як і я — спробувала б вибратися з пастки, адже я був певен, що потрапив у пастку; бо в таких випадках безглуздо гаяти час, намагаючись розплутати заплутані взаємини, їх треба розрубувати — і негайно!.. Як же мені тепер поводитись? Триматимуся холодно, спокійно, прибравши виразу ображеної гідності. Честь не дозволяє мені вчинити інакше. Англійська незворушність — ось єдиний засіб знову здобути повагу Модести. Зрештою, хай мені навіть не лишиться іншого виходу, як повернутися до свого колишнього щастя, мою десятилітню вірність буде винагороджено: Елеонора знайде спосіб вигідно одружити мене!"

Під час задуманого полювання мали зіткнутися всі пристрасті, які розгорілися навколо багатства полковника і краси Модести; отож на кілька днів, необхідних для підготовки до цієї святкової події, що мала відбутися на лоні лісової природи, суперники уклали щось подібне до замирення, і вітальня вілли Міньйонів прибрала такого сімейного вигляду, ніби в ній зібралася дуже дружна родина. Каналіс, граючи роль чоловіка, несправедливо ображеного Модестою, хотів бути чемним з усіма. Він перестав хизуватися, не вдавався більше до ораторських прийомів і став таким, якими бувають розумні люди, коли відмовляються від манірної афектації, тобто досить приємним співрозмовником. З Гобенгеймом він розмовляв про фінанси, з полковником — про війну, з пані Міньйон — про

Німеччину, з пані Латурнель — про господарство і всіх намагався привернути на бік Лабрієра. Герцог д'Ерувіль часто надавав двом приятелям цілковиту свободу дій, бо йому доводилося їздити в Розамбре, радитися з герцогом де Вернеєм і стежити за виконанням розпоряджень князя де Кадіньяна, обер-єгермейстера. Не бракувало й комічного елементу. Модеста опинилася між двох вогнів: з одного боку Каналіс, що всіляко намагався применшити значення люб'язності, яку виявив їй обер-шталмейстер, а з другого боку дві панни д'Ерувіль, котрі щовечора приходили до Міньйонів із протилежним наміром. Каналіс переконував Модесту, що їй аж ніяк не відведена роль головної героїні на ловах, що її там ледве чи й помітять. Її високість супроводжуватимуть герцогиня де Мофріньєз — невістка обер-єгермейстера, герцогиня де Шольє і ще кілька придворних дам, серед яких молода дівчина не справить найменшого враження. Звичайно, запросять офіцерів руанського гарнізону і таке інше. Проте Елена д'Ерувіль не переставала повторювати Модесті, в якій уже бачила свою братову, що вона буде відрекомендована її високості, а герцог де Верней, звичайно, запросить їх із батьком погостювати кілька днів у Розамбре. Якщо полковник хоче домогтися від короля якоїсь ласки, звання пера, наприклад, то ця нагода єдина у своєму роді, бо ще є надія побачити короля на третій день полювання. Модеста буде вражена люб'язним прийомом, яким ушанують її найвродливіші придворні дами — герцогині де Шольє, де Мофріньєз, де Ленонкур-Шольє та інші. Упередження Модести щодо Сен-Жерменського передмістя розвіються... І так далі, і таке інше... Це була війна в мініатюрі, надзвичайно кумедна війна з усіма її маневрами, контрманеврами і стратегічними хитрощами, з яких щиро втішалися Дюме, Латурнелі, Гобенгейм і Буча. У своєму колі вони говорили про дворян із глибокою зневагою, вказуючи на їхню ницість і нещадно тавруючи вади цієї публіки, вивчені ними до тонкощів.

Обіцянки партії д'Ерувіля дістали підтвердження, коли від герцога де Вернея і від обер-єгермейстера Франції на ім'я графа де Лабасті та його дочки надійшло запрошення взяти участь у великих ловах, які відбудуться з сьомого по десяте листопада нинішнього року й учасники яких збираються в Розамбре.

Сповнений зловісних передчуттів, Лабрієр милувався Модестою з тією невтоленною жадібністю, гіркі втіхи якої знайомі лише закоханим перед фатальною розлукою. Зблиски цього нерозділеного щастя супроводжувалися меланхолійними роздумами на тему: "Скоро я втрачу її навіки", що надавали молодикові зворушливого вигляду, тим більше, що вираз його обличчя відповідав глибині його почуттів. Нема нічого поетичнішого, ніж одухотворена елегія, яка дивиться, ходить і зітхає, не думаючи про рими.

Нарешті з'явився герцог д'Ерувіль — домовитися про поїздку Модести. Він повідомив, що в домовлений день на протилежному березі Сени її чекатиме коляска з обома паннами д'Ерувіль. Герцог виявив надзвичайну люб'язність; він запросив на полювання Каналіса й Лабрієра, повідомивши їх, як і пана Міньйона, що особисто розпорядився, аби для них приготували верхових коней. Полковник запросив усіх трьох поклонників своєї дочки поснідати у нього в день від'їзду.

Прийнявши це запрошення, Каналіс вирішив здійснити план, який визрів у нього за останні дні, а саме: непомітно повернути собі прихильність Модести, ошукавши герцогиню, обер-шталмейстера і Лабрієра. Майбутній дипломат не міг змиритися з тим, що потрапив у безвихідь. А Лабрієр вирішив навіки попрощатися з Модестою. Передчуваючи близький кінець боротьби, яка тривала три тижні, кожен претендент на руку Модести хотів сказати своє останнє слово, як ото підсудний перед оголошенням вироку. Напередодні ловів, після обіду,

полковник узяв дочку під руку і, прогулюючись із нею в саду, дав їй зрозуміти, що настав час зробити нарешті вибір.

— А то в Розамбре ми опинимось у незручному становищі щодо родини д'Ерувілів,— сказав він їй.— Ти хочеш стати герцогинею?

— Ні, тату,— відповіла Модеста.

— Невже ти любиш Каналіса?

— Ні, тату, тисячу разів ні! — заперечила вона з дитячим нетерпінням.

Полковник подивився на дочку з радістю в погляді.

— Не я на тебе вплинув! — вигукнув цей чудовий батько.— І тепер можу признатися, що вибрав собі зятя іще в Парижі. Ти уявляєш, він кинувся мені в обійми і вигукнув, що я зняв у нього з душі величезний тягар, коли я сказав йому про свою вигадану бідність...

— Про кого ви говорите? — спитала Модеста, зашарівшись.

— Про "хлопця порядного, з тверезими поглядами на життя",— сказав батько, жартівливо повторивши ті самі слова, які зовсім недавно завдали почуттям Модести страшного удару.

— Але я зовсім не думаю про нього, тату! А щодо герцога, то дозвольте, я сама відмовлю йому. Я його знаю і зумію йому полестити.

— Отже, ти ні на кому не зупинила свій вибір?

— Ще ні. Мені лишається розгадати всього кілька складів із шаради мого майбутнього. Я відкрию вам свою таємницю в Розамбре, після того, як бодай мигцем побачу двір.

— Ви поїдете на лови, чи не так? — крикнув полковник, помітивши в кінці алеї, по якій він прогулювався з дочкою, Лабрієра.

— Ні, полковнику,— відповів Ернест.— Я прийшов попрощатися з вами і з панною Модестою. Я повертаюся до Парижа.

— Невже вам не цікаво глянути на королівські лови? — сказала дівчина, уриваючи сором'язливого Ернеста і втупивши в нього пильний погляд.

— Щоб я лишився, досить було б бажання однієї особи, але я не смію на це надіятись,— відповів Ернест.

— Якщо йдеться про мою особу, то я буду дуже радий, коли ви залишитесь,— сказав полковник і пішов назустріч Каналісу, залишивши на кілька хвилин свою дочку з бідолахою Ернестом.

— Мадмуазель, у мене до вас прохання,— сказав той, глянувши на неї із сміливістю розпачу.

— Прохання? До мене?

— Я хотів би покинути вас, дістався ваше прощення. Я ніколи не знатиму щастя, я вічно мучитимуся свідомістю того, що втратив його із своєї вини, але принаймні...

— Перш ніж ми назавжди розлучимося,— мовила Модеста схвильованим голосом, уриваючи співрозмовника, як то мав

звичай робити Каналіс,— я хотіла б довідатися від вас лише про одне. Хоч ви колись уже й надівали маску, але я не думаю, щоб у вас вистачило ницості сказати мені неправду тепер...

Почувши слово "ницість", Ернест зблід.

— Ви не знаєте жалю!

— Можу я сподіватися на вашу щирість?

— Ви маєте право ставити мені таке принизливе запитання, — відповів він ледь чутно, майже не дихаючи від гучного серцебиття.

— Тоді скажіть, ви показували мої листи Каналісу?

— Ні, мадмуазель, я дав їх прочитати лише полковникові і тільки для того, щоб виправдатися перед ним, щоб він зрозумів, як виникло моє почуття до вас і наскільки щирими були мої спроби вилікувати вас від ілюзій.

— Але як вам спало на думку вдатися до такого негідного маскараду? — нетерпляче спитала вона.

Лабрієр з усією відвертістю розповів їй про розмову, яка відбулася після першого Модестиного листа, про своєрідний виклик, що його він, Ернест, кинув Каналісові, висловивши добру думку про невідому йому молоду дівчину, що тяглася до слави, як квітка до сонця.

— Годі,— сказала Модеста майже схвильованим голосом.— Якщо моє серце і не належить вам, добродію, ви повернули собі мою повагу.

Ці прості слова вразили Ернеста до глибини душі. Голова в нього пішла обертом, і він схопився за кущ, мало не знепритомнівши.

Модеста, що вже була відійшла від нього, в цю хвилину оглянулась і поквапливо вернулася назад.

— Що з вами? — мовила вона і схопила його за руку, щоб він не впав.

Рука в Ернеста була холодна як лід, а обличчя біле мов полотно; уся його кров шугнула до серця.

— Пробачте, мадмуазель. Я думав, ви так мене зневажаєте...

— Але я ж і не сказала, що люблю вас...— згорда урвала його Модеста.

І вона знову покинула Лабрієра, а той, попри її жорстокі слова, раптом піднісся на небо. Він не відчував землі під ногами, дерева, здавалося, вкрилися квітами, небо стало рожевим, а повітря голубим, як у храмах Гіменея, що з'являються на сцені у п'єсах-феєріях із щасливим фіналом. Жінки в таких випадках уподібнюються до Януса: не обертаючись, вони бачать, що відбувається в них за спиною. Отож навіть у позі Ернеста дівчина помітила незаперечні ознаки почуття не менш сильного, ніж у Буча, а така любов nec plus ultra* бажань кожної жінки. І думка про те, що Ернестові настільки дорога її повага, розчулила і схвилювала Модесту.

* Найвища межа (латин.).

Каналіс відійшов від полковника і мовив, звертаючись до Модести:

— Мадмуазель, хоч ви й мало зважаєте на мої почуття, моя честь вимагає, щоб я стер із себе пляму ганьби, яку ношу ось уже кілька днів. Гляньте, що писала мені герцогиня де Шольє через п'ять днів по тому, як я сюди приїхав.

Він показав перші рядки листа, де герцогиня повідомляла про свою розмову з Монжено і про те, що хоче одружити Мельхіора з панною де Лабасті, потім відірвав початок листа і віддав Модесті.

— Решту показати я вам не можу,— мовив він, ховаючи надірваний аркуш у кишеню, — але доручаю вашій делікатності ці кілька рядків, щоб ви могли звірити почерк. Дівчина, яка запідозрила мене в ницих почуттях, здатна повірити і в змову, і в якийсь негідний та хитромудрий план. Тепер ви зрозумієте, як важливо для мене довести вам, що суперечка, яка між нами виникла, не спричинена ганебним розрахунком з мого боку. Ох Модесто,— провадив він із слізьми в голосі,— ваш поет, поет пані де Шольє, має в серці не менше поезії, ніж у думках. Ви побачите герцогиню, не осуджуйте мене до того часу.

І він пішов, залишивши Модесту геть розгубленою.

"Отакої! Таж вони обидва ангели! — подумала дівчина. — А за ангелів не виходять заміж. Отже, тільки герцог належить до простих смертних?"

— Панно Модесто, це полювання мене тривожить,— сказав Буча, підійшовши з пакунком під пахвою.— Мені наснилося, що вас поніс кінь, і я поїхав до Руана, щоб купити там іспанські вудила. Мені сказали, що такі вудила не може закусити жоден

кінь. Благаю вас, скористайтеся ними; я вже показував їх полковникові, й він дякував мені більше, ніж я того заслуговую.

— Славний, любий Буча! — вигукнула Модеста, зворушена до сліз такою ніжною турботливістю.

Буча подався геть, підстрибуючи, немов щасливий спадкоємець, який щойно довідався про смерть багатого дядька.

— Татуню, любий,— сказала Модеста,— входячи до вітальні, — мені б дуже хотілося мати той прегарний хлист... Може, ви запропонуєте панові Лабрієру обміняти його на вашу картину Ван Остаде122?

Модеста нишком спостерігала за Ернестом, поки полковник звертався до нього з цією пропозицією, стоячи перед картиною, яку він колись купив у одного міщанина в Регенсбурзі — то була єдина пам'ять, що збереглася від його численних походів. Побачивши, як прудко вибіг Лабрієр із вітальні, вона сказала собі: "Він поїде на лови".

Дивна річ, але всі три залицяльники вирушили в Розамбре, сповнені надії і в захваті від незрівнянних переваг Модести.

Маєток Розамбре герцог де Верней придбав зовсім недавно на свою частку від мільярда, яку парламент асигнував вельможам-емігрантам на відшкодування земель, що перейшли у державну власність. Розамбре славиться чудовим замком, який за красою можна зрівняти з Меньєром чи Валеруа. До цієї монументальної будівлі, що вражає величчю архітектурного задуму, веде широка й довга алея, обсаджена чотирма рядами столітніх в'язів; величезний похилий двір, схожий на версальський, обнесено красивою ґратчастою загорожею й

заставлено апельсиновими деревами в кадубах; обабіч брами стоять два павільйони для воротарів. З боку подвір'я замок скидається на літеру "П", бо від головної будівлі виступають два крила. Обидва поверхи замку мають по дев'ятнадцять високих вікон, розділених на невеличкі квадратні шибки й увінчані ліпними арками; простінки між віконними отворами прикрашені маленькими колонами з каннелюрами. Карниз будівлі вивершується балюстрадою, що приховує від очей дах у італійському стилі, над яким стримлять кам'яні димарі з вирізьбленим на них орнаментом у вигляді воєнних трофеїв — замок було збудовано за Людовіка XIV відкупником податків на прізвище Коттен. Стіна будівлі, обернута до парку, відрізняється від фасаду виступом у п'ять вікон з колонадою, над яким здіймається розкішний фонтан. Родина Маріньї, до якої маєток Коттена перейшов від панни Коттен, єдиної спадкоємиці свого батька, замовила Куазево виліпити для окраси фонтана схід сонця; вгорі два ангели тримають розгорнуту стрічку, на якій на честь великого короля замість колишнього девізу було вирізьблено новий: Sol nobis benignus*. Великий король надав маркізові де Маріньї, одному з найнікчемніших своїх фаворитів, титул герцога.

* Сонце ласкаве до нас (латин.).

Широкі сходи з перилами ведуть двома півколами на парадний ґанок, звідки відкривається вид на величезний ставок, такий самий завдовжки і завширшки, як і Великий канал у Версалі; між ґанком та ставком лежить моріжок, яким міг би пишатися кожний з англійських парків, оточений клумбами, де в ту пору красувалися осінні квіти. Обабіч ставка розташовані сади у французькому стилі з квітниками, алеями, з усією розкішшю, яка має на собі відбиток величного стилю Ленотра123. Ці сади з усіх боків оточує гай площею близько тридцяти арпанів, де за Людовіка XV було розбито два англійські парки. Коли дивитися з тераси, то вдалечині видно

ліс, що входить до маєтку Розамбре і межує з двома іншими лісовими масивами: державним і королівським. Навряд чи десь є прекрасніший краєвид, ніж тут.

Приїзд Модести викликав певне пожвавлення в замку. Спочатку на головну алею виїхала карета з гербом Франції та кучером у королівській лівреї, а за нею чотири вершники — обер-шталмейстер, полковник, Каналіс і Лабрієр. Попереду їхав берейтор у парадній лівреї, а позаду — десятеро слуг, серед яких можна було помітити мулата й негра, і елегантна бричка полковника з двома служницями та з речами. В карету був запряжений четверик коней, а на зап'ятках стояли груми, вишукано вбрані за наказом обер-шталмейстера, якого часто обслуговують краще, ніж самого короля.

Побачивши цей Версаль у мініатюрі, вражена розкішшю, якою оточують себе великі вельможі, Модеста згадала про близьку зустріч із знаменитими герцогинями й подумала, що поруч із ними вона матиме вигляд незграбної провінціалки або претензійної дівчини з родини скоробагатька. Вона геть розгубилась і жалкувала, що погодилася взяти участь у ловах.

Та коли карета зупинилась, Модеста, на своє щастя, побачила тільки старого вельможу в білій перуці, завитій дрібненькими буклями, чиє спокійне, повне, гладеньке обличчя, схоже на обличчя добродушного ченця, світилося батьківською усмішкою, а приплющені повіки надавали йому виразу статечної гідності. Його дружина — герцогиня де Верней — жінка вельми побожна, єдина дочка багатого голови касаційного суду, що помер 1800 року, мати чотирьох дітей, своєю сухорлявою і прямою, як дрючок, постаттю скидалася на пані Латурнель, якщо тільки уява здатна надати дружині нотаря витончених аристократичних манер і величної постави абатиси.

— Вітаю тебе, люба Гортензіє,— сказала стара панна д'Ерувіль, цілуючи герцогиню з щирою симпатією, яка поєднувала ці два горді характери.— Дозвольте відрекомендувати — і вам, і нашому любому герцогові — ось цього ангела, панну де Лабасті.

— Ми стільки наслухалися про вас, мадмуазель,— сказала герцогиня,— що з великим нетерпінням чекали нагоди бачити вас у себе...

— І нам лишається тільки пожаліти за втраченим часом,— сказав герцог де Верней, уклоняючись Модесті з галантним захопленням.

Обер-шталмейстер узяв полковника під руку і, підвівши його до герцога й герцогині, з шанобливими нотками в голосі промовив:

— Граф де Лабасті.

Полковник уклонився герцогині, герцог подав йому руку.

— Ласкаво просимо, графе,— сказав хазяїн маєтку.— Ви володієте справжнім скарбом,— додав він, глянувши на Модесту.

Герцогиня взяла дівчину під руку й повела її у величезну вітальню, де біля каміна сиділо близько десятка дам. Чоловіків герцог повів на терасу, і тільки Каналіс шанобливо наблизився до величної Елеонори. Герцогиня де Шольє вишивала, сидячи за кроснами, і даючи поради панні де Верней, як краще добирати кольори.

Якби Модеста неумисне вхопилася за подушечку для голок, вона не вкололася б так боляче, як уколов її крижаний, гордовитий і зневажливий погляд герцогині де Шольє. Увійшовши до вітальні, дівчина нікого не помітила, крім цієї дами, і зразу здогадалася, хто вона. Щоб зрозуміти, на яку жорстокість здатні чарівні створіння, що їх ми так звеличуємо своєю любов'ю, треба побачити, як вони спілкуються між собою. Своїм наївним і мимовільним захватом Модеста обеззброїла б кого завгодно — тільки не Елеонору! Не знаючи, скільки років герцогині, вона подумала, що їй не більше як тридцять п'ять, але то була не перша несподіванка, з якою довелося зіткнутися Модесті.

Тим часом поет повною мірою відчув на собі гнів своєї коханки. А у гніві світська дама невблаганна і загадкова, мов сфінкс: обличчя сяє, а сама вона дихає ненавистю. Навіть королі не знають, як пробити цей сталевий обладунок витончено-холодної люб'язності. Прегарне жіноче личко всміхається, а все інше в ній — пальці, руки, тіло — непробивне, мов криця. Каналіс намагався вхопитися за цей метал, але його пальці тільки ковзали по ньому, як і його слова по серцю Елеонори. Люб'язний вираз обличчя, люб'язні фрази і люб'язні манери герцогині були тільки маскою її крижаного гніву, температура якого впала на 25 градусів нижче нуля. Шляхетна краса Модести, розпашілої після дороги і вдягненої не менш елегантно, ніж Діана де Мофріньєз, стала тим запаленим сірником, який піднесли до пороху, що накопичився в душі Елеонори за довгі години роздумів.

Кілька хвилин тому всі жінки зібралися біля вікна, щоб побачити, як виходить із карети новоявлене чудо в супроводі своїх трьох залицяльників.

— Не показуймо, що ми так цікавимося нею,— мовила пані де Шольє, вражена в саме серце словами Діани: "Вона божественна! Звідки вона взялася?"

Дами швидко відійшли в глибину вітальні, прибравши байдужого вигляду, а Елеонора відчула, як у серці в неї сичать тисячі гадюк і всі вимагають поживи.

Стара панна д'Ерувіль прошепотіла герцогині де Верней з очевидним наміром, щоб її почули:

— Елеонора не дуже привітно зустріла свого великого Мельхіора.

— Герцогиня де Мофріньєз вважає, що між ними повіяло холодом,— простодушно відповіла Лаура де Верней.

Хіба не влучна ця фраза, що її так часто повторюють у світському товаристві? В ній відчувається подих полярних снігів.

— А чому? — спитала Модеста в цієї чарівної дівчини, що тільки два місяці тому вийшла з пансіону монастиря Святого серця.

— Знаменитий чоловік,— відповіла побожна стара герцогиня, давши знак дочці, щоб та замовкла,— не написав їй жодного разу за два тижні перебування в Гаврі, а він же сказав їй, ніби їде туди, щоб підлікувати здоров'я...

На ці слова Модеста мимоволі здригнулася, що вельми здивувало Лауру, Елену і стару панну д'Ерувіль.

— А в цей час,— провадила побожна герцогиня,— Елеонора домагалася для нього стрічки командора та призначення послом у Баден.

— Як це непорядно з боку Каналіса, адже він усе завдячує їй,— зауважила стара панна д'Ерувіль.

— А чому пані де Шольє не приїхала до Гавра? — наївно спитала Модеста в Елени.

— Дитино моя, та вона радше убити себе дозволить, аніж зронить хоч слово,— сказала герцогиня де Верней.— Погляньте на неї! Справжня королева! Вона всміхалася б і поклавши голову на плаху, як Марія Стюарт. До речі, в жилах Елеонори справді тече кров Стюартів.

— А вона йому не писала? — поцікавилася Модеста.

— Діана сказала мені,— відповіла герцогиня де Верней, яку стара панна д'Ерувіль штовхнула ліктем, заохочуючи до дальшої відвертості,— що десять днів тому, отримавши запізнілого листа від поета, Елеонора послала йому різку, вбивчу відповідь.

Почувши це, Модеста почервоніла від сорому за Каналіса, і їй захотілося помститись, але не просто розтоптати його ногами, а вдатися до однієї з лукавих жіночих витівок. Вона гордо подивилася на герцогиню де Шольє. То був погляд, позолочений вісьмома мільйонами.

— Пане Мельхіор! — покликала вона.

Усі жінки попідводили голови й дивилися то на герцогиню, яка, сидячи за вишиванням, упівголоса розмовляла з Каналісом,

то на невиховане молоде дівча, яке мало зухвалість урвати розмову між посвареними закоханими, що саме з'ясовували свої взаємини. А це ж не заведено в світському товаристві! Діана де Мофріньєз похитала головою, мовби кажучи: "Що ж, дівчисько має на це право!" І тоді всі дванадцять дам заусміхалися, перезираючись між собою, бо всі вони заздрили цій п'ятдесятишестирічній жінці, ще досить гарній, щоб черпати втіхи із загальної скарбниці й ставати на перешкоді молодим. Мельхіор кинув на Модесту роздратований, але водночас стривожений погляд, прибравши виразу пана, невдоволеного зухвалою витівкою слуги, а герцогиня опустила голову рухом левиці, яку потурбували під час бенкету; та хоч вона дивилася тільки на полотно, її очі метали блискавки на поета, і вона вгороджувала йому в серце одну гостру шпильку за іншою, причому кожне її слово таїло в собі потрійну образу.

— Пане Мельхіор! — повторила Модеста дзвінким і владним голосом жінки, яка має право вимагати послуху.

— Що, мадмуазель? — запитав поет.

Він був змушений підвестись, але затримався напівдорозі між кроснами, що стояли поблизу вікна і каміном, біля якого разом з господинею дому сиділа на канапі Модеста. Болісні думки завирували в душі цього шанолюба, коли він відчув на собі пильний погляд Елеонори! Скоритися Модесті означало, що все назавжди буде закінчено між поетом і його високою заступницею. Не послухатися дівчини? — тоді він привселюдно визнає свою рабську залежність і знищить усі переваги, які здобув ціною двадцятип'ятиденної ницості, порушить закони елементарної ввічливості. Чим безглуздішим видавався такий вчинок Каналісові, тим наполегливіше вимагала його герцогиня. Краса й багатство Модести у зіставленні з впливом та правами Елеонори робили цю картину боротьби між людиною та її честю не менш трагічною, ніж загибель матадора на арені іспанського

цирку. В Каналіса мало серце не розірвалося, воно калатало в нього, як у азартного картяра, коли за якісь п'ять хвилин має вирішитися його доля: забагатіє він чи загине.

— Панна д'Ерувіль так мене квапила, що я забула в кареті хустинку...— сказала Модеста, звертаючись до Каналіса.

Каналіс судорожно випростався.

— А в тій хустинці,— провадила Модеста, не звертаючи уваги на нетерплячий порух поета,— у мене зав'язаний ключик від гамана, в якому лежить клаптик дуже важливого листа. Будьте ласкаві, Мельхіоре, звеліть, щоб мені принесли мою хустинку...

Опинившись між ангелом і тигром, однаково розлюченими, Каналіс смертельно зблід і більше не вагався. Тигр видався йому менш небезпечним, і він уже наготувався дати відповідний наказ лакею, коли раптом у дверях вітальні з'явився Лабрієр, і поетові привиділося, що то сам архангел Михаїл явився йому з небес.

— Ернесте, ти якраз потрібен панні де Лабасті,— мовив поет і поквапно опустився на стілець поруч із кроснами.

А Ернест кинувся до Модести, навіть не вклонившись нікому. Та він нікого і не бачив, крім неї. Він з видимою радістю вислухав її прохання і стрімголов вибіг з вітальні, здобувши таємне схвалення усіх дам.

— Яка роль — для поета! — сказала Модеста, звертаючись до Елени і показуючи на кросна, за якими, сама не своя від люті, трудилася герцогиня.

— Якщо ти з нею заговориш, якщо подивишся на неї бодай один раз, усе скінчено між нами,— тихо казала Каналісові Елеонора, чий гнів не вщух і після mezzo termine* Ернеста.— І затям собі добре: коли я піду, інші очі стежитимуть за тобою!

* Втручання (іт.).

Сказавши це, герцогиня де Шольє, жінка середнього зросту, але трохи розповніла, як усі красуні, що розміняли шостий десяток, підвелася і легко ступаючи своїми маленькими, струнками, немов у сарни, ніжками, попрямувала до гуртка Діани де Мофріньєз. Незважаючи на округлість форм, у ній відчувалася дивовижна витонченість, притаманна жінкам, які наділені міцними нервами — невичерпним джерелом снаги і здоров'я. Інакше годі було пояснити легкість її ходи, позначену печаттю ні з чим не зрівняної шляхетності. Лише жінки, чий родовід починається з часів Ноя, можуть триматися так велично, як Елеонора, будучи тілистими, мов селянки. Мабуть філософ пожалів би покоївку Філоксену, милуючись туго затягнутою талією герцогині і продуманим до найменших дрібниць вранішнім туалетом, який вона носила з елегантністю королеви, з невимушеністю молодої дівчини. Своє густе непофарбоване волосся Елеонора досі заплітала в коси, сміливо укладаючи їх вінцем навколо голови і гордо виставляла напоказ білосніжну шию, груди, наче вирізьблені з мармуру плечі і сліпучі оголені руки з тонкими, уславленими своєю красою пальцями. Модеста, як і всі суперниці герцогині, впізнала в ній одну з тих жінок, про яких кажуть: "Куди нам усім до неї!" І справді, в Елеонорі легко було впізнати одну з вельможних дам, що їх тепер рідко зустрінеш у Франції. Спробувати пояснити, чому такою величною здавалася посадка її голови, таким грацiйним і витонченим вигин шиї, такими плавними рухи, такою гордовитою постава, таким гармонійним весь її вигляд, такими витонченими манери, які жінка виховує в собі, але які здаються притаманними їй одвіку і роблять з неї

бездоганне чудо природи, спробувати це пояснити означало б піддати аналізу незбагненне. Поезією жіночої вроди тішаться, як музикою Паганіні, не дошукуючись, чому вона впливає на почуття, бо причина цього в умінні зробити видимою невидиму душу. Герцогиня де Шольє нахилила голову, вітаючись із Еленою та її тіткою, а тоді сказала Діані веселим, чистим голосом, у якому не чулося найменшого хвилювання.

— Чи не пора нам одягатися, герцогине?

І попрямувала до виходу в супроводі своєї невістки та панни д'Ерувіль, які взяли її під руки. Ідучи, вона щось тихо сказала старій діві, й та пригорнула її до серця, вигукнувши:

— Ви чудо!

Що мало означати:

"Я вся у вашому розпорядженні за ту послугу, яку ви щойно нам зробили".

Стара панна д'Ерувіль повернулася до вітальні — виконувати свою роль шпига, і вже перший її погляд дав знати Каналісові, що сказані на прощання слова герцогині не були порожньою погрозою. Майбутній дипломат відчув, як мало він готовий до такої нещадної боротьби, і розум підказав йому якщо й не найкращий, то принаймні чесний вихід із становища. Коли Ернест повернувся з Модестиною хусточкою, поет узяв його під руку й вийшов прогулятися з ним по моріжку.

— Дорогий друже,— звернувся він до нього,— не скажу, що я почуваю себе страшенно нещасним, але я потрапив у безглузде становище. Отож прошу, щоб ти допоміг мені вибратися з осиного гнізда, в яке я з дурного розуму вліз.

Модеста — справжній демон; вона загнала мене в безвихідь і втішається з цього; вона тільки що натякала на уривок з листа герцогині де Шольє, який я мав дурість віддати їй; якщо вона покаже його, я ніколи не зможу помиритися з Елеонорою. Тому негайно попроси в Модести цей клаптик паперу; перекажи їй від мого імені, що я відмовляюся від будь-яких претензій на неї і більше не домагатимуся її прихильності. Я розраховую на її делікатність та дівочу порядність і прошу тільки про одне: щоб вона тут дивилася на мене так, ніби ми з нею ніколи не зустрічалися. Хай вона до мене не озивається, хай поставиться до мене з усією суворістю, і я навіть не смію просити, щоб із властивим їй лукавством вона вдала, ніби ревнує і гнівається на мене, хоча це якнайліпше послужило б моїм інтересам. Іди, я тебе зачекаю тут.

Увійшовши до вітальні, Ернест де Лабрієр помітив молодого офіцера гвардійської роти, яка стояла у Гаврі, віконта де Серізі. Той щойно прибув з Роні і привіз звістку, що її високість повинна бути присутня на відкритті парламентської сесії. Відомо, яку вагу мало це конституційне торжество, де Карл X виголосив промову, оточений усією своєю родиною, причому його сестра й дружина дофіна теж були на трибуні. Вибір гінця, посланого передати вибачення принцеси, свідчив про прихильне ставлення монарших осіб до Діани; у той час ходили розмови, що в неї до нестями закоханий цей чарівний юнак, син міністра і камер-юнкер, юнак, якого чекало блискуче майбутнє, адже він був єдиний спадкоємець величезного багатства. Щодо герцогині де Мофріньєз, то вона заохочувала поклоніння віконта лише для того, щоб підкреслити похилий вік графині де Серізі, яка, згідно з хронікою світських пліток, викрала у неї серце красеня Люсьєна де Рюбампре.

— Сподіваюся, ви зробите нам приємність і залишитеся в Розамбре,— сказала сувора герцогиня де Верней, звертаючись до молодого офіцера.

Хоча ця святенниця і прислухалася до пліток, вона поблажливо закривала очі на легковажну поведінку своїх гостей, що їх герцог завжди добирав вельми дбайливо. З чим тільки не миряться ці достойні жінки начебто для того, щоб повернути заблудлих овець на стежку доброчесності, спершу прихиливши їх до себе своїм поблажливим ставленням.

— Ми не взяли до уваги нашого конституційного правління, — сказав обер-шталмейстер,— і Розамбре втратило нагоду бути вшанованим високою честю...

— Зате ми почуватимемо себе куди невимушеніше,— сказав високий і сухорлявий дід років сімдесяти п'яти в синьому сукняному костюмі та в мисливському капелюсі, якого він не скинув з дозволу дам.

Це був не хто інший, як князь де Кадіньян, обер-єгермейстер, один з останніх французьких вельмож.

Коли Лабрієр почав пробиратися за канапою, щоб підійти до Модести й попросити її виділити йому кілька хвилин для розмови, до вітальні увійшов чоловік років тридцяти восьми, низенький, товстий і нічим не примітний з виду.

— Мій син, князь де Лудон,— сказала герцогиня де Верней Модесті, яка не змогла приховати подиву, що відбився на її юному личку, коли побачила, хто носить прізвище генерала вандейської кавалерії, знаменитого і своєю відвагою, і мученицькою смертю на ешафоті.

Теперішній герцог де Верней був третім сином у родині й один залишився живий із чотирьох дітей, завдяки тому, що батько вивіз його в еміграцію.

— Гаспаре! — покликала господиня сина.

Князь підійшов до матері, й вона відрекомендувала йому Модесту:

— Панна де Лабасті, мій друже.

Імовірний спадкоємець, чий шлюб з єдиною дочкою Деплена був уже справою вирішеною, вклонився дівчині, проте не висловив захоплення її красою, як це зробив його батько. Таким чином, Модеста дістала змогу порівняти дворянську молодь із старими вельможами; бо й старий князь де Кадіньян уже сказав їй кілька чарівних компліментів, довівши цим, що жінку він шанує не менше, ніж королівську владу. Що ж до герцога де Реторе, старшого сина пані де Шольє, відомого своєю зухвалою безцеремонністю, то, як і князь де Лудон, він уклонився Модесті майже розв'язно. Такий контраст між батьками й дітьми пояснюється, можливо, тим, що спадкоємці не почувають себе такими значними особами, як їхні предки, і уникають обов'язків, які накладає усвідомлення своєї могутності, бо відчувають, що їхня могутність лише тінь від колишньої могутності батьків і дідів. Зате представники старшого покоління зберегли манери, властиві їхній колишній величі, й тому вони скидаються на вершини гір, які ще освітлені сонцем, коли уже все навколо поринуло в морок.

Нарешті Ернестові пощастило шепнути два слова Модесті, й вона підвелася з канапи.

— Вас зараз проведуть у ваші кімнати, любонько,— сказала герцогиня, смикнувши за шворку дзвоника,— вона подумала, що Модеста хоче піти перевдягтися.

Ернест провів дівчину до парадних сходів. Він виклав їй прохання сердеги Каналіса і спробував зворушити її, описавши муки і тривогу Мельхіора.

— Розумієте, він усе ж таки її любить. Це бранець, який мріяв і не зміг розбити свої кайдани.

— Цей розважливий, холодний сухар — і любить? — недовірливо відказала Модеста.

— Мадмуазель, ви тільки вступаєте в життя і не знаєте, наскільки воно складне. Можна простити непослідовність поведінки чоловікові, який підпав під владу старої жінки, він не такий уже й винний. Подумайте, скільки жертв приніс Каналіс своєму божеству! Він посіяв надто багато, щоб тепер відмовитись від урожаю, герцогиня втілює для нього десять років турбот і щастя. Ви змусили про все забути цього поета, в якого, на жаль, більше марнолюбства, ніж гордості, та він зрозумів, що втрачає, коли зустрівся знову з пані де Шольє. Якби ви краще знали Каналіса, ви допомогли б йому. Це доросла дитина, і він може остаточно занапастити собі життя. Ви назвали його розважливим сухарем, одначе розважливості в нього не так і багато, як і в усіх поетів, до речі, людей настрою, адже вони, мов діти, ладні схопити усе, що блищить. Він любив коней, картини і прагнув слави, а тепер він продає свої полотна, щоб купити зброю та меблі в стилі Ренесансу та Людовіка XV і домагається влади. Погодьтеся, що іграшки в нього блискучі.

— Годі,— сказала Модеста і, побачивши батька, кивком підкликала його до себе, щоб узяти під руку.— Ходімо я віддам вам цей клапоть паперу, але за умови, що ви перекажете мою відповідь знаменитому чоловікові слово в слово. Скажіть йому, що я глянулася на його прохання і подякуйте від мого імені за ту величезну втіху, яку я дістала, бачачи, що для мене одної розігрують чи не найкращу з п'єс німецького театру. Тепер я

знаю, що найвищий шедевр Гете — не "Фауст" і не "Граф Егмонт"...— А що Ернест дивився на лукаву дівчину, нічого не розуміючи, то вона провадила, весело усміхнувшись: — це "Торквато Тассо". Скажіть панові де Каналісу, щоб він перечитав цю драму. Для мене важливо, щоб ви точно переказали це своєму другові; бо йдеться не про насмішку, а про виправдання його поведінки, з тією різницею, що, як я сподіваюся, внаслідок безумств Елеонори він тільки набереться розуму.

Старша покоївка герцогині відвела Модесту та її батька до призначених їм покоїв, де Франсуаза Коше уже встигла навести лад. Витончена розкіш цих кімнат вразила полковника, а Франсуаза повідомила йому, що для гостей у замку є аж тридцять окремих апартаментів, обставлених з не меншим смаком.

— Ось таким я уявляю собі маєток,— сказала Модеста.

— Граф де Лабасті збудує для тебе не гірший замок, — відповів полковник.

— Візьміть, добродію,— мовила Модеста, передаючи Ернестові клаптик паперу.— Ідіть, заспокойте нашого друга.

Вираз "нашого друга" схвилював Лабрієра. Він поглянув на Модесту, намагаючись відгадати, умисне чи випадково заговорила вона про цю спільність почуттів. Дівчина зрозуміла його німе запитання і додала:

— Ну йдіть же, ваш друг чекає.

Лабрієр густо почервонів і вийшов, охоплений невпевненістю, тривогою та неспокоєм, почуттями, які завдають ще більше болю, ніж розпач. Коли людина щиро

закохана наближається до свого щастя, вона почуває себе так, ніби опинилася в тому місці, яке католицька поезія назвала переддвер'ям раю — там, де стелеться чорний морок, де грішників чекають нестерпні муки і де лунають останні зойки, сповнені невтішної туги.

Через годину, перед обідом, блискуче товариство зійшлося в повному складі до вітальні. Одні грали у віст, інші розмовляли, жінки вишивали. Обер-єгермейстер почав розпитувати Шарля Міньйона про Китай, про його походи, про відомі провансальські родини Портандюер, Естора і Мокоб. Дорікнув, що той не спробує піти на військову службу — мовляв, нема нічого легшого, як у його чині полковника імператорської гвардії влаштуватись у гвардію королівську.

— Людина з вашим ім'ям і багатством не може поділяти поглядів нинішньої опозиції, — сказав князь де Кадіньян, усміхаючись.

Це добірне товариство подобалося Модесті. Потрапивши в нього і бачачи, як поводять себе світські жінки, вона швидко засвоїла вишуканість аристократичних манер, чого інакше їй бракувало б усе життя. Покажіть годинника хлопцеві, що вродився годинникарем, і він одразу збагне весь устрій механізму, бо в нього негайно прокинуться закладені в нього природою здібності. Так само й Модеста легко зрозуміла, чим відрізняються від інших жінок герцогині де Мофріньєз і де Шольє. Все було для неї відкриттям у цьому світі, де дівчина з буржуазної родини навчилася б тільки кумедно мавпувати великосвітські манери. Завдяки своєму походженню, освіті та вихованню Модеста легко зуміла взяти потрібний тон і відчути різницю між світом аристократії та буржуазним середовищем, між провінцією і Сен-Жерменським передмістям Парижа. Вона розрізнила майже невловні відтінки, збагнула, в чому секрет чарів світської дами і дійшла висновку, що ця наука їй цілком до

снаги. Вона також побачила, що на цьому Олімпі її батько та Лабрієр неабияк виграють у порівнянні з Каналісом. Зрікшися своєї істинної і незаперечної переваги — переваги розуму, великий поет перетворився усього-на-всього на чиновника, що домагається посади посла, орденської стрічки і тому мусить догоджати всім вельможам вищого світу. Не маючи таких амбіцій, Ернест де Лабрієр залишався самим собою, тоді як Мельхіор став нагадувати, як то кажуть, хлопчика на побігеньках: він підлещувався до князя де Лудона, до герцога де Реторе, до віконта де Серізі, до Жоржа де Мофріньєза, він тримався як людина, що не сміє висловити власну думку, й дуже відрізнявся цим від полковника Міньйона, графа де Лабасті, гордого своїми заслугами і повагою імператора Наполеона. Модеста помітила, що з поетового обличчя не сходив стурбований вираз. Цей розумний чоловік намагався усім догодити: то розсмішити когось словом, то здивувати несподіваною думкою, то полестити компліментом котромусь із можновладців, у чиєму середовищі Каналіс так прагнув утриматись. Одне слово, павич розгубив тут усі пера із свого пишного хвоста.

Надвечір Модеста відвела обер-шталмейстера у куток вітальні, де вони сіли на канапу. Вона хотіла покласти край його домаганням, яких не могла більше заохочувати, не втративши поваги до самої себе.

— Якби ви знали мене краще, пане герцог,— сказала вона йому,— ви зрозуміли б, наскільки я зворушена вашою увагою. Але саме тому, що я глибоко шаную ваш характер і ціную ваше добре серце, я не хотіла б завдати бодай найменшої рани вашому самолюбству. Ще перед тим як ви приїхали до Гавра, я щиро всім серцем і назавжди покохала чоловіка, гідного любові, хоча для нього моє почуття поки що таємниця. Але знайте — і тут я говоритиму з вами відвертіше, ніж звичайно говорять дівчата,— що якби я не була зв'язана цими добровільними

узами, мій вибір зупинився б тільки на вас, так багато знайшла я у вашій душі шляхетних чеснот і чудових якостей. Кілька слів, що вихопилися у вашої сестри й тітки, змусили мене зважитися на цю розмову. Якщо ви вважатимете за потрібне, то завтра ж таки, ще до від'їзду на лови, мати викличе мене додому, пославшись на своє нездужання. Без вашої згоди я не хочу брати участь у святі, яке влаштували ви, тим більше, що я можу виказати свою таємницю й завдати вам прикрості, образивши вашу гордість. Ви спитаєте, чому ж тоді я сюди приїхала? Я не могла не прийняти запрошення. Будьте великодушні й не ставте мені за провину мою цілком природну цікавість. Вичерпавши цю делікатну тему, я хотіла б сказати вам і дещо інше. В моїй особі й у особі мого батька ви придбали надійніших друзів, аніж гадаєте. А що багатство було найпершою спонукою, яка привела вас до мене, то я хочу сказати вам — аж ніяк не прагнучи втішити вас цією звісткою за сподіяну прикрість, яку ви з чемності назвете, звичайно, невтішною,— що мій батько зацікавився болотами в Ерувілі. Його друг Дюме вважає цю справу цілком здійсненною і вже зробив перші кроки для утворення комерційного товариства, що займеться осушуванням ваших земель. Гобенгейм, Дюме і мій батько готові вкласти у це підприємство півтора мільйона, а решту необхідної суми обіцяють зібрати; завдяки своєму високому авторитету в діловому світі, вони легко переконають інших комерсантів у доцільності такого вкладення капіталу. Хоч я і не матиму честі стати герцогинею д'Ерувіль, зате майже певна, що надам вам змогу одного дня обрати її у тих вищих сферах, до яких вона повинна належати. О, дозвольте мені закінчити,— сказала вона у відповідь на заперечний жест герцога.

— Судячи з хвилювання, яке написане на обличчі твого брата,— говорила в цю мить стара панна д'Ерувіль племінниці,— неважко здогадатися, що у тебе вже є сестра...

— Усе це я вирішила, пане герцог, ще в день нашої першої верхової прогулянки, коли почула ваші нарікання на стан своїх справ. Того ж таки дня я визначила і свою долю. Ось що я хотіла вам сказати. Хоч ви й не знайшли дружини в Інгувілі, ви знайшли там друзів, якщо тільки захочете вважати нас своїми друзями...

Цю маленьку промову Модеста обміркувала заздалегідь і виголосила її з такою чарівною щирістю, що сльози набігли на очі обер-шталмейстерові; він схопив Модестину руку й поцілував її.

— Залиштеся тут, поки триватимуть лови,— сказав він.— Мої аж надто скромні якості привчили мене до таких відмов. Я приймаю вашу дружбу і дружбу полковника, але перш ніж відповісти на великодушну пропозицію вашого батька, дозвольте мені звернутися до людей обізнаних і з'ясувати, чи осушування Ерувільських боліт не надто ризиковане діло, чи воно принесе прибуток тій компанії, про яку ви говорите. Ви шляхетна дівчина, і хоч мені й прикро бути для вас лише другом, але я пишатимуся вашою дружбою і завжди у разі потреби доведу вам свою відданість.

— В будь-якому випадку, пане герцог, нехай ця розмова залишиться між нами. Якщо я не помилилася у своєму виборі, я оголошу його тільки після одужання матері — я хочу, щоб її перший погляд благословив мого судженого і мене.

— Любі дами, я згадав, що дехто з вас має намір виїхати на лови разом з нами,— сказав у кінці вечора князь де Кадіньян.— Тому вважаю за свій обов'язок попередити вас: якщо ви бажаєте з'явитись у образі Діани, то й прокинутися ви повинні, як справжні Діани, тобто вдосвіта. Збір призначено о пів на дев'яту. За своє довге життя я зустрічав жінок, що виявляли навіть більше мужності, ніж чоловіки, але тієї мужності

вистачало в них на дуже короткий час. А завтра вам доведеться проявити і впертість, і витривалість, бо ми проведемо весь день у сідлі за винятком короткого перепочинку, коли чогось перекусимо нашвидкуруч, як справжні мисливці. Чи лишаєтеся ви при своєму намірі показати себе відважними амазонками?

— Я змушена прийняти ваші умови, князю,— тонко зауважила Модеста.

— Я за себе відповідаю,— сказала герцогиня де Шольє.

— Ну, а мою дочку я знаю. Діана гідна свого імені,— провадив князь.— Отже, всі ви троє палко бажаєте взяти участь у грі... Але щоб зробити приємність пані де Верней, її дочці та всім, хто залишається тут, я докладу всіх зусиль, щоб вигнати оленя на берег ставка.

— Не тривожтеся, любі дами, "сніданок нашвидкуруч" буде сервіровано в розкішному наметі,— сказав князь де Лудон, коли обер-єгермейстер вийшов з вітальні.

Наступного ранку погода провіщала чудовий день. Коли почало розвиднятися, небо було ще затягнуте напівпрозорим сірим серпанком, але де-не-де прозирали чисті плями голубого неба, яке десь над полудень мало цілком прояснитися, бо північно-західний вітер уже гнав геть легкі клапті хмар.

Першими виїхали на місце збору обер-єгермейстер, князь Лудон і герцог де Реторе, бо під їхньою опікою не було дам. Озираючись назад, вони могли бачити крізь прозоре марево туману вежі та біле громаддя замку, що виступало на червоно-коричневому тлі листя — в такий колір забарвлюються дерева наприкінці ясної нормандської осені.

— Нашим дамам пощастило,— сказав, звертаючись до князя, герцог де Реторе.

— Хоч вони учора й вихвалялися, але думаю, що нам випаде прикрість полювати сьогодні без них,— зауважив обер-єгермейстер.

— Авжеж, якби в кожної з них не було залицяльника,— заперечив герцог.

У цю мить наші завзяті мисливці — а князь де Лудон та герцог де Реторе належать до племені немврод124 і їх вважають кращими стрільцями серед усіх вельмож Сен-Жерменського передмістя — почули крики гучної суперечки і поскакали чвалом до місця збору, призначеного біля узлісся, на круглій галявинці, прикметною ознакою якої була вкрита мохом піраміда. А суперечка там виникла ось чому. Князь де Лудон, що хворів на англоманію, надав у розпорядження обер-єгермейстера англійський мисливський виїзд. Отож з одного боку галявинки розташувався тепер головний доїжджачий князя — молодий англієць, низенький на зріст, білявий, блідий, з нахабним і флегматичним виразом обличчя, який майже не вмів розмовляти французькою і чий одяг свідчив про охайність, властиву всім англійцям, навіть тим з них, хто належить до найнижчих шарів суспільства. Джон Беррі був у куцому вузькому сюртучку з яскраво-червоного сукна із срібними ґудзиками, прикрашеними гербом роду де Верней, у білих шкіряних рейтузах, у чоботях із закотами, в смугастому жилеті, з краваткою і в чорному оксамитовому плащі. В руці він тримав невеличкий гарапник, а на лівому боку в нього висів на шовковій шворці мідний ріг. Головного доїжджачого супроводжували два великі мисливські пси, чистопородні хорти білої масті із світло-коричневими підпалинами, довгоногі, з гострими мордами, з вузькою головою і маленькими вухами, які стриміли сторч. Цей доїжджачий, один з найвідоміших у тому

графстві, звідки князь виписав його за високу ціну, керував мисливським виїздом, де було п'ятнадцять коней і шістдесят породистих англійських собак, що обійшовся у величезні гроші герцогові де Вернею, який сам мало цікавився полюванням, але прощав синові цю воістину королівську пристрасть. Підлеглі англійця з кіньми й собаками трималися віддалік, дотримуючись цілковитої тиші.

Так от, коли Джон з'явився на місце збору, він побачив, що його випередили троє доїжджачих, за якими в екіпажах привезли дві зграї королівських собак. То були найкращі доїжджачі князя де Кадіньяна і як своїм французьким вбранням, так і своєю вдачею вони являли цілковиту протилежність представникові зухвалого Альбіону. Улюбленці князя були в пласких і широких трикутних капелюхах із загнутими крисами, з-під яких виднілися засмаглі, обвітрені, зморшкуваті обличчя з блискучими очима, усі троє мали напрочуд сухорляві, худі й жилаві тіла, як то й годиться людям, чия єдина пристрасть — полювання. Кожен з них мав при собі великий мисливський ріг у стилі Дамп'єра, обвинутий до самого розтруба зеленою саржевою тасьмою, і стримував своїх собак окриками та поглядом. То був гурт підданих, у чиїй вірності не доводилося сумніватись. Всі собаки були з білими, брунатними або чорними плямами, але кожна виділялася тільки їй притаманною фізіономією, наче солдат наполеонівської армії. При найменшому шарудінні очі у всієї зграї зблискували, мов діаманти. Була тут собака, привезена з Пуату — короткозада, широкогруда, з короткими лапами, з довгими вухами; і собака з Англії — хорт білої масті, сухоребрий, з підтягнутим животом, з маленькими вухами. Молоді собаки нетерпеливились і щохвилини ладні були завовтузитись, тоді як старі, вкриті рубцями пси спокійно лежали, поклавши голову на передні лапи, і дослухалися до найменшого шереху.

Коли з'явилися англійці, королівські єгері та собаки переглянулись між собою, мовби запитуючи одне в одного: "То ми не самі полюємо? Чи не зашкодить це честі слуг його величності?"

Почалося з жартів і під'юджувань, але слово за слово — і спалахнула справжня суперечка між старим Жакеном Ларулі, головним доїжджачим серед французів, та молодим остров'янином Джоном Беррі.

Обидва князі відразу здогадалися про причину сварки. Пустивши свого коня чвалом, обер-єгермейстер прискакав на галявину і негайно навів лад, суворо запитавши:

— Хто сполохав дичину?

— Я, ваша ясновельможносте,— сказав Джон Беррі.

— Добре,— похвалив англійця князь де Кадіньян, вислухавши його звіт.

Люди й собаки вмить перейнялися пошаною до обер-єгермейстера, наче і ті, й ті однаковою мірою відчули в ньому верховного начальника. Князь визначив розпорядок дня; адже полювання скидається на битву, а обер-єгермейстер Карла X був справжнім Наполеоном лісових баталій. Завдяки досконалому порядку, який запровадив у своєму господарстві головний мисливець королівства, він міг усю свою увагу приділити виключно стратегії і теорії лісових ловів. Він зумів пустити в діло єгерів та хортів князя Лудона, доручивши їм, наче кавалерійському корпусу, гнати оленя до ставка, якщо, згідно з його задумом, зграям королівських собак пощастить загнати його в ліс, розташований якраз навпроти замку. Обер-єгермейстер водночас полестив самолюбству своїх старих слуг,

поставивши перед ними найскладніше завдання, і догодив гонорові англійця, використавши його єгерів за їхнім фахом, щоб вони могли похвалитися прудкістю не тільки своїх хортів, а й коней. Дві різні системи ловів мали нині об'єднатись і в змаганні одна з одною здійснити справжні чудеса.

— Накажете ще чекати, ваша ясновельможносте? — шанобливо спитав Ларулі.

— Я тебе розумію, старий! — відказав князь.— Уже пізно, але...

— Дами близько. Гляньте, Юпітер принюхується до летючого запаху,— сказав другий доїжджачий, помітивши, що його улюбленець нюшить повітря.

— Летючого? — усміхаючись, повторив князь Лудон.

— Він, мабуть, хотів сказати "смердючого",— зауважив герцог де Реторе.

— Цілком можливо. На думку Ларавіна, все, що не пахне псарнею, тільки псує повітря,— сказав обер-єгермейстер.

І справді, троє вельмож побачили вдалині кавалькаду з шістнадцяти верхівців, серед яких маяли зелені вуалі чотирьох дам. Модеста їхала попереду в супроводі батька, обер-шталмейстера та Лабрієра і поруч із герцогинею де Мофріньєз та віконтом де Серізі. За ними скакала герцогиня де Шольє, а біля неї Каналіс, якому вона всміхалася без тіні невдоволення. Виїхавши на галявину, де мисливці у своїх червоних костюмах із мисливськими рогами, в оточенні собак та єгерів, являли собою видовище, гідне пензля Ван-дер-Мейлена125, герцогиня де Шольє, яка чудово трималася в сідлі, незважаючи на свою

повноту, наблизилася до Модести, подумавши, що правила світського тону не дозволяють їй дутися на цю дівчину, якій напередодні вона не сказала жодного слова.

В ту мить, коли обер-єгермейстер договорив останній комплімент дамам з приводу їхньої подиву гідної пунктуальності, Елеонора зволила помітити чудове руків'я хлиста, що яскріло в маленькій Модестиній руці, і люб'язно попросила дозволу роздивитись його.

— Такого гарного руків'я мені ще не доводилось бачити,— сказала вона, показуючи на це чудо ювелірного мистецтва Діані де Мофріньєз.— А втім, воно цілком відповідає вашій красі,— додала вона, повертаючи хлист Модесті.

— Погодьтеся, герцогине, що з боку нареченого це досить дивний подарунок,— відповіла панна де Лабасті, скинувши на Лабрієра поглядом, у якому закоханий міг прочитати признання.

— Але, пам'ятаючи про звичаї часів Людовіка Чотирнадцятого, я сприйняла б такий дар як підтвердження своїх прав,— сказала пані де Мофріньєз.

У Лабрієра сльози виступили на очах, він випустив з рук повіддя і мало не впав з коня. Але другий погляд Модести звелів йому не видавати свого щастя.

Коли кавалькада мисливців рушила в путь, герцог д'Ерувіль тихо сказав молодому службовцеві палати державного контролю:

— Сподіваюся, пане, ви зробите свою дружину щасливою і якщо я зможу в чомусь вам прислужитися, розпоряджайтеся мною. Я хотів би сприяти щастю такого чарівного подружжя.

Цей знаменитий день, у який вирішувалося стільки сердечних і грошових справ, цікавив обер-єгермейстера тільки з одного боку: чи вдасться загнати оленя в ставок і вполювати його на моріжку перед замком. Бо мисливці такого високого фаху, як князь де Кадіньян, скидаються на шахістів, котрі можуть передбачити, на якому полі шахівниці вони дадуть мат. Щастя не зрадило старого мисливця і цього разу. Лови завершилися достоту так, як він задумав, а третього дня дами звільнили обер-єгермейстера від свого товариства, бо пішов дощ.

Гості герцога де Вернея прожили в Розамбре п'ять днів. Перед їхнім від'їздом у "Газет де Франс" з'явилося повідомлення про те, що баронові де Каналісу надано титул командора Почесного легіону і призначено послом у Карлсруе.

Коли в перших числах грудня графиня де Лабасті, яку прооперував Деплен, дістала нарешті змогу побачити Ернеста де Лабрієра, вона потисла Модесті руку і прошепотіла їй на вухо:

— Я теж вибрала б саме його.

На кінець лютого добряга Латурнель чудово впорався зі своїм завданням і підписав усі купчі на землі в Провансі. Тоді ж таки родина де Лабасті домоглася від короля високої честі: власноручного його підпису на шлюбному контракті й дозволу передати титул та герб де Лабасті Ернестові де Лабрієру, який дістав право називатися надалі віконтом де Лабасті-Лабрієром. Маєток Лабасті, перетворений на майорат королівською

грамотою, яка набрала чинності в кінці квітня, приносить понад сто тисяч франків річного прибутку. На весіллі свідками з боку Лабрієра були міністр, що в нього Ернест п'ять років прослужив особистим секретарем, та Каналіс, а з боку нареченої — герцог д'Ерувіль і Деплен, до якого Міньйони назавжди зберегли глибоку вдячність, не раз довівши її на ділі.

Можливо, читач ще не раз зустріне на сторінках цієї довгої повісті про наші звичаї подружжя де Лабасті-Лабрієрів. Люди обізнані відзначать тоді, яку втіху приносять подружні взаємини у шлюбі з такою освіченою і розумною жінкою, як Модеста. Бо Модеста зуміла дотримати обіцянки й не розвинула в собі безглуздих рис педантизму, а тому досі обдаровує щастям і чоловіка, який пишається нею, і всю свою родину та близьких людей.

Париж, березень-липень 1844 р.

==========

Примітки

склала Олена Алексєєнко

Роман "Модеста Міньйон" вперше опубліковано в 1844 р. як серію фейлетонів у газеті "Журналь де Деба": 4-18 квітня з'явилась перша частина тексту, 17-31 травня — друга, 5-21 грудня — третя. Того ж року роман було передруковано окремим виданням під назвою "Модеста Міньйон, або Троє закоханих". Твір було поділено на 75 невеликих розділів. У 1845 р. Бальзак включив "Модесту Міньйон" до 4-го тому "Сцен приватного життя" першого видання "Людської комедії".

Роман має цікаву історію написання. В лютому 1844 р. майбутня дружина письменника Евеліна Ганська переказала Бальзаку в одному зі своїх листів сюжет новели, яку написала, а потім знищила. Задум Ганської сподобався письменникові. В листі від 1 березня 1844 р. Бальзак звертається до своєї кореспондентки з пропозицією відтворити текст, який він після необхідної переробки зможе надрукувати під своїм ім'ям. В уяві письменника існує навіть план майбутнього твору. Спочатку треба змалювати буденне життя пересічної провінційної родини, в якій зростає екзальтована й романтична дівчина. Мотив листування героїні з уславленим поетом дасть змогу перейти до його характеристики. Друг поета, який продовжить листування, повинен бути одним із тих розумних людей, які звичайно бувають супутниками таланту. Ганська не наважилась прийняти пропозицію. Сам Бальзак, проте, не відмовився від теми, яка його зацікавила і в квітні 1844 р. вже закінчив роботу над першою частиною "Модести Міньйон".

Деякі сюжетні ситуації твору нагадують аналогічні епізоди з життя автора "Людської комедії"! Адже багаторічне листування Бальзака з Евеліною Ганською також розпочалося з таємничого листа за підписом "Іноземка", що його письменник отримав 28 лютого 1832 року з Одеси. Слід пригадати і першу зустріч Бальзака з Ганською в Невшателі тощо.

Роман "Модеста Міньйон" написано в період особливої творчої активності письменника. Саме в 1834-1845 рр. Бальзак створює більшість романів і повістей "Людської комедії", серед них такі шедеври, як "Втрачені ілюзії", "Пишнота і злиденність куртизанок", "Банкірський дім Нусінгена" та ін. Це твори зі складною композицією, з великою кількістю персонажів, з широким колом проблем. Письменник тяжіє до відтворення глобальних соціальних структур. Одночасно зростає майстерність Бальзака у створенні психологічно й соціально правдивих характерів. Митець ретельно вивчає середовище, в

якому діють його герої. Його цікавить усе, що стосується їхньої життєвої сфери: вулиці й будинки, меблі й одяг. Він оточує їх цілим натовпом другорядних персонажів, кожен з яких зберігає здатність до активної дії, має власну роль в сюжеті твору.

"Модеста Міньйон" — роман досить цікавий і своєрідний. Незвичною є його композиція. Значну частину тексту становить листування Модести Міньйон з Ернестом Лабрієром. Епістолярна форма, надзвичайно популярна в минулому XVIII ст., дає можливість посилити психологічний аспект твору, змалювати характери героїв у всій їхній внутрішній складності. Це стосується, передусім, центральної героїні твору Модести Міньйон, образ якої займає особливе місце в галереї Бальзакових жіночих портретів.

Романтична і мрійлива Модеста підіймається над навколишнім пересічним середовищем з його меркантильними інтересами і дріб'язковою грою честолюбств. Вигідний шлюб не приваблює героїню. Вона рішуче домагається права самостійно влаштувати своє життя. Її історія позбавлена драматичного напруження і завершується традиційним "щасливим кінцем". Сюжетна лінія Модести Міньйон є, таким чином, позитивним варіантом вирішення теми долі молодої людини, з яким ми не часто зустрічаємось у творах Бальзака.

Незважаючи на те, що в романі немає побічних сюжетних ліній — всі інші персонажі пов'язані з історією Модести Міньйон — у ньому розробляється широке тематичне коло проблем. Однією з них є тема митця, з якою ми постійно зустрічаємось у творах Бальзака. В літературу її широко ввели романтики, які надзвичайно гостро відчували ворожість буржуазного суспільства справжньому мистецтву. В інтерпретації Бальзака названа тема розробляється в реалістичному, соціально-аналітичному плані. Письменник не лише декларує несумісність митця і меркантильного суспільства. Від констатації факту він

переходить до його тлумачення. В численних творах Бальзака зображено механізм зваблення таланту, розтлінний вплив жадоби багатства і марнославства на душу митця.

З Каналісом читач зустрічається в апофеозі його слави. Він — модний поет, улюбленець дам Сен-Жерменського передмістя, митець-сановник, який отримує чималу пенсію від фонду підтримки літератури, командор Почесного легіону. Суспільство остаточно розбестило його. Бальзак, проте, не зупиняється на критичному зображенні цього шанолюбця від літератури. Позбавлений ідеалів, віри в велику місію мистецтва, Каналіс сам стає розбещувачем, розтліває душі своїх численних читачів. Навіть обдарована відчуттям прекрасного Модеста не відразу розпізнала за вишуканістю віршів Каналіса душу ремісника.

Не випадкове й те, що Бальзак робить Каналіса епігоном романтизму. В кінці 30-х — на початку 40-х років у естетиці письменника посилюються антиромантичні тенденції. Бальзак систематизує і розвиває теоретичні положення, які вже містили в собі такі його статті, як "Романтичні акафісти" (1830), "Романтичні салони" (1830) та ін., критикуючи романтиків за їхній суб'єктивізм, зневагу до реальної дійсності.

Важливою в романі є також тема проникнення буржуазних принципів, буржуазного способу життя в дворянське середовище. Узагальнено-типовою є в цьому плані доля батька Модести Міньйон Шарля де Лабасті. Зубожіння дворянства зображено на прикладі родини д'Ерувілів. Мотив втрати дворянством своїх суспільних позицій є наскрізним у творчості Бальзака ("Музей старожитностей", "Втрачені ілюзії", "Темна справа" та ін.).

З ім'ям головної героїні роману читач зустрічатиметься також в інших творах Бальзака. Вона відвідує буржуазний

салон пані Попіно, її приймає аристократка мадам д'Еспар ("Кузина Бетта"). Про Модесту Міньйон згадують персонажі "Депутата із Арсі". Художнє значення цей персонаж має, однак, лише в межах названого роману.

Більш значущим в загальному масиві "Людської комедії" є образ барона Каналіса. Барон буває на обідах у банкіра-вбивці Тайфера ("Шагренева шкіра"). Ми бачимо його в салоні мадмуазель де Туш ("Музей старожитностей", "Другий силует жінки"). Цей поет-аристократ нічим не гребує заради своєї кар'єри. Він стає коханцем герцогині де Шольє ("Секрети княгині де Кадіньян"), яка допомагає йому отримати звання командора Почесного легіону. Співець Сен-Жерменського передмістя — обдарований поет, проте, йому дуже бракує моральної стійкості й відданості літературі. Творчість для нього — засіб досягнення життєвого успіху. Суспільство осипає поета почестями і титулами, розбещуючи його. В "Перших кроках в житті" Каналіс — уже пер Франції, в "Комедіантах, які самі того не знають" — впливовий політик-консерватор.

З'являються в інших творах Бальзака і деякі другорядні персонажі "Модести Міньйон". Так, герцог д'Ерувіль є однією з дійових осіб "Кузини Бетти". На той час він уже має досить солідний статок. Герцог стає коханцем співачки Жозефи, яка заради нього залишає барона Юло. Ім'я герцогині Елеонори де Шольє, п'ятдесятишестирічної коханки Каналіса, згадується в таких творах, як "Музей старожитностей", "Ежені Гранде", "Пишнота і злиденність куртизанок" тощо.

1. Стікс — за давньогрецькою міфологією — одна з річок підземного світу Аїду. Воду Стіксу вважали отруйною. Священними водами Стіксу клялися олімпійські боги.

2. ...уникнути вторгнення Мінотавра...— В "Фізіології шлюбу" Бальзак жартома називає Мінотаврами коханців. Мінотавр — за

уявленнями давніх греків страховисько з бичачою головою, яке народила від морського бика дружина царя Міноса Пасіфая.

3. ...на карті Ніжності...— натяк на алегоричну "Карту країни Ніжності з її докладним описом" французької письменниці Мадлени Скюдері (1607-1701), яка включила "Карту" до свого роману "Клелія".

4. Таємничий карлик.— Мова йде про роман англійського письменника Вальтера Скотта (1771-1832) "Чорний карлик".

5. ...шанувальник золотого теляти...— За біблійною легендою, золотий телець — ідол, якому поклонялися іудейські племена. В переносному значенні: шанувати золоте теля — прагнути лише збагачення, бути грошолюбцем.

6. Ніобея — у грецькій міфології дружина фіванського царя Амфіона. Пишалася тим, що мала 12 дітей і зневажала богиню Латону, яка народила лише двох. Діти Латони — Аполлон і Артеміда — помстилися за матір і повбивали дітей Ніобеї. В переносному значенні: мати-страдниця.

7. Міревельт Міхаєль (1567-1641) — голландський художник-портретист.

8. Палац Пітті — палац у Флоренції, в якому міститься одна з найбільших в Італії картинних галерей. В ній зібрано переважно твори італійського живопису XV-XVII століть.

9. Катулл Гай Валерій (бл. 87— бл. 54 до н. е.) — давньоримський поет-лірик.

10. Після дев'ятого термідора...— 9 термідора (27 липня) 1794 р. у Франції відбувся контрреволюційний переворот, внаслідок якого було повалено якобінську диктатуру.

11. ...згадаймо Антіноя, улюбленця імператора Адріана.— Адріан Публій Елій — римський імператор (76-138). Усиновив Антіноя Пія і залишив його своїм спадкоємцем.

12. ...після битви під Маренго...— 14 червня 1800 р. біля селища Маренго (Північна Італія) австрійські війська зазнали поразки від французької армії. Австрія була змушена вийти з антинаполеонівської коаліції.

13. Дюрер Альбрехт (1471-1528) — видатний німецький художник і гравер.

14. Шарле Нікола Туссен (1792-1845) — французький художник і літограф. Автор картин на батальні теми, які зображували військові походи Наполеона I.

15. ...схожий на старого Горіо...— персонаж з однойменного роману Бальзака "Батько Горіо".

16. Ватерлоо — тут 18 червня 1815 р. відбулася битва між армією Наполеона I і англо-голландсько-прусськими військами під командуванням Веллінгтона і Блюхера. В результаті розгрому під Ватерлоо наполеонівська імперія зазнала остаточного краху.

17. "Останній день засудженого на смерть" — повість видатного французького письменника-романтика Віктора Гюго (1802-1885), в якій автор обстоює скасування смертної кари.

18. Ламартін Альфонс Марі Луї де (1790-1869) — французький поет-романтик, історик, політичний діяч.

19. Дюкре-Дюменіль Франсуа Гійом (1761-1819) — другорядний французький письменник, автор численних сентиментально-дидактичних романів.

20. Егмонт — головний герой однойменної історичної драми Йоганна Вольфганга Гете (1749-1832), нідерландський полководець і політичний діяч, страчений іспанцями.

21. Вертер — головний герой соціально-психологічного роману Гете "Страждання молодого Вертера" (1774). Це талановитий юнак, що гине внаслідок зіткнення з навколишнім світом.

22. ...Александр на картині Лебрена дивиться на Вавілон.— Лебрен Шарль (1619-1690) — французький художник. Його полотнам притаманні урочистість і помпезність. Характерно це і для картини Лебрена "Родина Дарія перед Александром" (1661).

23. "Дочка, якої не встерегли" — оперета італійського композитора Доні, вперше поставлена в Парижі в театрі Італійської опери в середині XVIII ст.

24. Бартоло — герой комедії французького драматурга Бомарше (1732-1799) "Севільський цирюльник", опікун молодої Розіни, якого легко обдурює винахідливий і дотепний Фігаро.

25. Крабб Джордж (1754-1832) — англійський поет. У своїх поемах та віршах правдиво зображував тяжке життя англійського селянства.

26. Мур Томас (1779-1852) — англійський поет-романтик, автор "Ірландських мелодій" і романтичної поеми "Лалла Рук".

27. "Манон Леско" — роман французького письменника XVIII ст. Антуана Франсуа Прево (1697-1763). Повна назва роману "Історія кавалера де Гріє і Манон Леско".

28. "Нариси" — твір французького письменника-моралісти і філософа доби Відродження Мішеля де Монтеня (1533-1592).

29. "Нова Елоїза" — епістолярний роман французького письменника і філософа Жана-Жака Руссо (1712-1778). Повна назва роману "Юлія, або Нова Елоїза".

30. Цариця Савська — за біблійними переказами цариця країни Сави, розташованої десь у південній Аравії. Почувши про мудрість царя Соломона і пишність його двору, цариця Савська приїхала до Єрусалиму, щоб познайомитися з правителем Ізраїлю та Іудеї.

31. Карл V, Мудрий (1338-1380) — король Франції з династії Валуа.

32. Нінон де Ланкло (1616-1706) — уславлена французька куртизанка, дім якої перетворився на своєрідний літературний салон, який відвідували численні поети, письменники і вчені XVII ст.

33. Жіль Блас — герой роману французького письменника Алена Рене Лесажа (1668-1747) "Історія Жіля Бласа з Сантільяни" (1715-1735).

34. Паста Джудітта (1798-1865) — відома італійська співачка, неодноразово виступала перед паризькою публікою.

35. Малібран Марія-Фелісіте (1808-1836) — славетна французька співачка, іспанка за походженням.

36. Флоріна — актриса, вигаданий персонаж, який виступає в низці творів Бальзака.

37. ...подібного до генія пані де Сталь...— Де Сталь Анна Луїза Жермена (1766-1817) — французька письменниця і теоретик літератури. Романи де Сталь "Дельфіна" (1802), "Корінна, або Італія" (1807) були надзвичайно популярні в XIX ст.

38. ... полководець Марій на руїнах Карфагена...— Марій Гай (бл. 157-86 до н. е.) — римський полководець і політичний діяч. Вів боротьбу проти Сулли, від якого переховувався деякий час серед руїн Карфагена.

39. Мільтон Джон (1608-1674) — відомий англійський поет, автор поеми "Втрачений рай", "Самсон-борець" та ін.

40. Мюрат Йоахім (1767-1815) — французький військовий діяч, маршал Франції з 1804 р., король Неаполітанського королівства (1808-1815). Учасник усіх наполеонівських походів.

41. "Манфред" (1817) — філософсько-символічна поема Байрона.

42. "Лара" (1814) — одна із так званих "Східних поем" Байрона.

43. Гюльнара — героїня поеми Байрона "Корсар" (1813).

44. Кребійон — Клод Проспер Молодший (1707-1777) — французький письменник, автор численних романів і повістей з життя французьких аристократів XVIII ст.

45. Еліза Дрепер — дружина урядовця, яку любив англійський письменник Лоренс Стерн. Свої листи до неї він опублікував під назвою "Листи Йоріка до Елізи".

46. Голдсміт Олівер (1728-1774) — англійський письменник-сентименталіст, автор роману "Векфілдський священик" (1776).

47. ...автор "Обермана" — тобто французький письменник-романтик Етьєн Півер де Сенанкур (1770-1846).

48. Нодьє Шарль (1780-1844) — французький письменник-романтик. Його роман "Жан Сбогар" став віхою у розвитку французького романтизму.

49. Матюрен Чарлз Роберт (1782-1824) — англійський письменник-романтик, автор широко відомого в першій половині XIX ст. роману "Мельмот-блукач".

50. Спіноза Барух (1632-1677) — нідерландський філософ-матеріаліст.

51. Бейль П'єр (1647-1706) — французький письменник і філософ.

52. Монтеск'є Шарль Луї де Секонда (1689-1755) — французький письменник, публіцист і філософ-просвітитель.

53. Гарпії — в античній міфології крилаті потвори, богині вихору.

54. ...терпіти восьму кару єгипетську...— За біблійною легендою єгипетський фараон відмовився звільнити іудеїв з полону і бог наслав на Єгипет десять кар: перетворив воду у кров, наслав моровицю на людей, падіж на худобу тощо.

55. Бернарден де Сен П'єр (1737-1814) — французький письменник, автор сентиментально-ідилічного роману "Поль і Віргінія".

56. Дора Жан (1508-1588) — французький поет, один із митців, які входили до літературної групи "Плеяди".

57. "Рене" — повість французького письменника-романтика Франсуа Рене де Шатобріана (1768-1848).

58. ...рядки із Заїри...— "Заїра" — трагедія Вольтера, вільна переробка "Отелло" Шекспіра.

59. Фрідріх Великий — Фрідріх II (1712-1789) — король Пруссії з 1740 р. Походив з династії Гогенцоллернів. Провів деякі реформи у дусі освіченого абсолютизму.

60. Цізальпінська республіка — була створена Наполеоном I у червні 1797 р. в Північній Італії. В січні 1802 р. перетворена на Італійську республіку, а в 1805 на Італійське королівство.

61. Жюссьє Антуан Лоран — (1748-1836) — французький ботанік.

62. ...і Каннінг, і Шатобріан вибились у політики...— Каннінг Джордж (1770-1827) — англійський державний діяч і публіцист, поміркований консерватор. Двічі був міністром закордонних справ Англії. Шатобріан Франсуа Рене (1768-1848) —

французький письменник-романтик в період Реставрації, деякий час займав посаду міністра закордонних справ Франції.

63. Готьє Теофіль (1811-1872) — французький письменник-романтик, очолював так звану "Парнаську школу".

64. Віньї Альфред Віктор (1797-1866) — французький письменник-романтик, автор історичного роману "Сен-Мар".

65. Расін Жан (1639-1699) — французький драматург-класицист, автор трагедій "Федра", "Андромаха" та ін.

66. Алі, наближений до себе Магометом...— Алі ібн Таліб (бл. 600-661) — зять засновника Ісламу "пророка" Мухаммеда (Магомета), ревний послідовник його вчення.

67. Менневаль Клод Франсуа — секретар Наполеона I. В 1843-1845 рр. опублікував свої "Спогади про Наполеона і Марію Луїзу".

68. Джерело Іппокрени — в давньогрецькій міфології чудесне джерело на горі Гелікон, яке, за легендою, утворилося від удару копита чарівного крилатого коня Пегаса, і вода його давала натхнення поетам.

69. ...співець кохання Вергілій ніколи не любив ніякої Дідони...— В "Енеїді", поемі римського поета Вергілія (70-19 рр. до н. е.), карфагенська цариця Дідона заподіяла собі смерть через те, що її покинув Еней.

70. Мармонтель Жан Франсуа (1723-1799) — французький письменник. Наслідував Вольтера в жанрі філософської повісті. Його "Повчальні оповідання" і філософсько-просвітительські

романи "Велізарій", "Інки" та ін. були досить популярні серед сучасників.

71. Каліпсо — в античній міфології німфа острова Огігія. Каліпсо покохала Одіссея й намагалася затримати його в себе, але не змогла примусити героя забути батьківщину.

72. Телемах — син Одіссея. Згідно з однією версією міфу Телемах одружився з Кіркою, чаклункою з острова Ея, яка теж намагалася звабити Одіссея.

73. ...мольєрівський дід...— Маються на увазі резонери мольєрівських комедій, які обстоювали ідеї здорового глузду, "золотої середини", радили уникати різного роду крайнощів.

74. Альцест — головний герой комедії Мольєра "Мізантроп" (1666), прихильник суворої доброчесності, нетерпимий до моральних людських вад, підлесливості, лицемірства, жадібності тощо.

75. ...спокутувати провину Елеонори перед Тассо...— Елеонора д'Есте — сестра Феррарського герцога Альфонса II, яку за легендою покохав поет Торквато Тассо (1544-1595). Обурений герцог звелів відправити поета до божевільні.

76. "Клариса Гарлоу" — роман англійського письменника Семюела Річардсона (1689-1761), один з перших сімейно-побутових романів XVIII ст. Ім'я героя роману Ловласа (Ловеласа) стало загальним ім'ям спокусника.

77. ...стати пані де Сталь...— Французька письменниця Жермена де Сталь (1766-1817) обстоювала права жінки на свободу почуттів і думок.

78. Корінна — героїня роману Ж. де Сталь "Корінна, або Італія".

79. Гелікон — гора в Греції, присвячена Аполлонові. Вважалась оселею муз.

80. Мартінн Джон (1789-1854) — англійський художник. Його картини на біблійні теми вирізняються похмурим колоритом.

81. Одна юна німецька дівчина... закохалася в Гете.— Мова йде про Елізабет фон Арнім (1785-1859), другорядну письменницю, відому під ім'ям Беттіни. В юності вона була закохана в Гете. Її листування з ним було видане після смерті поета під назвою "Листування Гете з дитиною".

82. Болінгброк Генрі Сент-Джон (1678-1751) — англійський державний діяч і публіцист. Очолював партію торі.

83. Беліза і Генріетта Крізаль — дійові особи комедії Мольєра "Учені жінки". Сестра Крізаля Беліза — комічна педантка, обмежена і марнославна. Дочка Крізаля Генрієтта — розумна і розважлива дівчина.

84. Жеронт — герой комедії Мольєра "Лікар мимоволі", типовий образ мольєрівського комедійного батька, якому притаманні, проте, здоровий глузд і розсудливість.

85. Оронт — герой комедії Мольєра "Мізантроп", бездарний поет, закоханий в кокетку Селімену.

86. Аргант — герой комедії Мольєра "Витівки Скапена", обмежений буржуа, обачливий і скупий.

87. Ансельм — герой комедії Мольєра "Скупий", поважний батько Валера і Маріанни.

88. Полігімнія — в старогрецькій міфології муза ліричної поезії.

89. Фазанячий острів — острів на річці Бідасоа (прикордонній між Францією та Іспанією), на ньому в 1659 р. укладено Піренейську мирну угоду, якою закінчилася франко-іспанська війна (1634-1659).

90. ...існуватимуть Юлії д'Етанж та Клариси...— Юлія д'Етанж — героїня сентиментального роману Ж.-Ж. Руссо "Нова Елоїза". Незважаючи на станові забобони, покохала свого вчителя Сен-Пре, людину розумну і талановиту. Клариса Гарлоу — героїня однойменного роману С. Річардсона (1689-1761).

91. ...зажурилася Перетта з відомої байки...— схожа ситуація є в байці Лафонтена "Молочниця і глечик з молоком". Молода селянка Перетта поспішає на ринок. Розмірковуючи, що купити на гроші, які вона отримає за молоко, Перетта падає, і її глечик розбивається.

92. Мазаріні Джуліо (1602-1661) — французький державний діяч, кардинал. Фактичний правитель Франції в часи дитинства Людовіка XIV.

93. ...я буду твоєю Міньйоною...— Міньйона — героїня роману Гете "Літа науки Вільгельма Мейстера" (1795-1796), закохана в головного героя твору. Опинившись у Німеччині, італійка Міньйона тужить за своєю південною батьківщиною.

94. Скапен — герой комедії Мольєра "Витівки Скапена" (1671), спритний і хитрий слуга.

95. ...розіграли байку про Бертрана і Ратона! — В байці Лафонтена "Мавпа і кіт" хитра мавпа Бертран примушує кота Ратона виймати для неї гарячі каштани з вогню.

96. Оргон — дійова особа комедії Мольєра "Тартюф" (Вид. 1669), обмежений буржуа, одурений святенником і лицеміром Тартюфом.

97. Беркен Арно (1747-1791) — французький письменник, автор популярної свого часу дидактичної книги "Друг дітей".

98. ...всупереч законам жанру, що їх розробили Арістотель і Горацій.— "Поетику" Арістотеля довгий час вважали взірцем трактатів з питань теорії літератури. Відгомін теоретичних настанов "Поетики" відчувається в трактаті римського письменника Горація (65-8 до н. е.) "Про поетичне мистецтво".

99. Людовік XVIII (1755-1824) — король Франції в 1814-1815 рр. і в 1815-1824 рр. Спочатку вів помірковану політику. 4 червня 1814 р. Людовік XVIII був змушений підписати Конституційну хартію. За конституцією влада короля обмежувалася двома палатами: палатою перів і палатою депутатів.

100. Карл X (1757-1836) — король Франції з 1824 р. з династії Бурбонів. Молодший брат Людовіка XVI. Скинутий Липневою революцією.

101. На початку Реставрації...— Реставрація у Франції — це період повторного панування династії Бурбонів (1814-1830). Реакційний режим Бурбонів був повалений Липневою революцією.

102. Маркіза де Помпадур, Жанна Антуанетта Пуассон (1721-1764) — фаворитка французького короля Людовіка XV.

103. ...мов Александр на Гефестіона...— Гефестіон, син Амінтора з Пелли, друг одного з найвидатніших полководців і державних діячів стародавнього світу Александра Македонського (356-323 до н. е.). Супроводжував Александра в усіх його походах.

104. ...справдити знаменитий вислів Цезаря...— мається на увазі знаменитий вислів Гая Юлія Цезаря (100-44 до н. е.) — одного з найвизначніших державних діячів Стародавнього Риму: "Прийшов, побачив, переміг". Сказано ці слова було з приводу блискавичної перемоги під Зеле (Мала Азія) в 47 р. до н. е.

105. Авентінський пагорб — один із семи римських пагорбів, що на нього, як розповідає давньоримський історик Тіт Лівій (59 до н. е.-17 н. е.), пішли римські плебеї на знак протесту проти несправедливої влади патриціїв.

106. Лінней Карл (1707-1778) — шведський природознавець. Заклав основи Сучасної систематики рослин і тварин. Відкрив і описав бл. 1500 видів рослин.

107. Сент-Ілер Жоффруа (1805-1861) — французький зоолог. Відомий своїми дослідженнями в галузі систематики ссавців.

108. Разорі Джованні (1766-1837) — відомий італійський лікар.

109. Каталані Анжеліка (1779-1849) — італійська співачка. За часів Реставрації та Липневої монархії жила в Парижі, виступала в італійській опері.

110. Пармантьє Антуан Огюст (1737-1817) — французький агроном і економіст.

111. Жаккар Жозеф Марі (1752-1834) — французький ткач і механік, удосконалив ткацький верстат.

112. Папен Дені (1647-1714) — французький фізик і механік.

113. Лахміття хай! Мені моє лахміття любе! — Слова Крізаля в комедії Мольєра "Школа жінок".

114. ...переспів "Кохання ангелів" Мура...— Мур Томас (1779-1852) — англійський поет-романтик. "Кохання ангелів" належить до так званих "східних" творів Мура.

115. ...теми Дідро: "Півтори тисячі франків і моя Софі!" — Дідро Дені (1713-1784) — французький письменник, філософ-просвітитель. Софі — героїня драми Дідро "Батько родини" (1758).

116. Дім розіграний у лотерею" — комедія французьких драматургів XIX ст. Луї Франсуа Пікара і Жана Батіста Раде.

117. Пінд — гірський хребет у Греції. За античною міфологією, Піндом володів Аполлон. Переносно — оселя поезії.

118. ...після падіння Великого, як називали Сен-Мара — маркіз де Сан-Мар Анрі (1620-1642) — фаворит французького короля Людовіка XIII. Брав участь у невдалій змові групи французьких феодалів; був страчений на ешафоті.

119. Північна Семіраміда — тобто Катерина II.

120. Дмитрієв-Мамонов Олександр (1758-1803) — фаворит Катерини II. Покохав фрейліну цариці княжну Щербатову. Цариця видала фрейліну заміж за свого фаворита, а потім відправила Мамонова у вигнання.

121. ...юний Боніфацію...— Боніфацієм у Франції називають простодушну і довірливу людину.

122. ...обміняти його на вашу картину Ван Остаде...— Остаде Адріан ван (1610-1685) — представник демократичного напрямку в голландському живопису XVII ст.

123. Ленотр Андре (1613-1700) — відомий французький архітектор, спеціалізувався на плануванні парків.

124. ...належать до племені немврoдів...— Немврод — легендарний вавілонський цар; його звичайно зображували у вигляді мисливця.

125. Ван-дер-Мейлен Антон Франціск (1634-1690) — відомий фламандський художник.